Naslov originala

Robert Flacelière

LA VIE QUOTIDIENNE
EN GRÈCE
au siècle de Périclès

*

Скенирао: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Prevela s francuskoga
VITA KLAIĆ

ROBERT FLACELIÈRE

GRČKA
u doba Perikla

PREDGOVOR

Stari Grci, ne samo oni koji su nastavali Balkanski poluotok, nego i oni iz Male Azije i sa Sicilije, kao i oni iz Masalije (današnjeg Marseillea i crnomorskih gradova, smatrali su se braćom po krvi i osjećali da pripadaju istoj jezičnoj (usprkos nekim dijalektalnim razlikama), vjerskoj i običajnoj zajednici, nasuprot onome što su nazivali »barbarskim« svijetom, to jest svim narodima koji nisu govorili grčki. No, samo ime Grčka — odnosno Helada — nije u starom vijeku nikada imalo pravoga političkog značenja. Prije makedonske i rimske vladavine, sama Grčka nije nikada bila jedinstvena država. U stvari, tri su najrazvijenija i najčastohlepnija grada, Atena, Sparta i Teba, redom upravljala sudbinom zemlje. namećući joj svoju prevlast, ali savezi koje su ti gradovi osnivali nisu trajali dugo i nisu ni u kojem trenutku obuhvaćali sve grčke državice. Svaka je državica, pa teritorijalno i sasvim malena, težila potpunom nezavisnošću i posjedovala vlastite političke, vjerske i pravosudne institucije, a dosta često i svoj poseban novac, kao i poseban sistem utega i mjera.

Kako dakle u toj raznolikosti, u tome »moru« suverenih država opisati svakodnevni život »u Grčkoj«? Život Spartanca, koji je kao sedmogodišnji dječak stupao u predvojne organizacije i sve do svoje šezdesete bio podvrgnut strogoj disciplini, umnogome se razlikovao od života Atenjanina, koji je imao daleko liberalniji odgoj i zatim daleko lakše životne obaveze. Moramo se, dakle, odlučiti za jednoga, no izbor nam se tako reći sam nameće iz književne i arheološke dokumentacije. Autori gotovo svih djela

iz klasičnog razdoblja koja nam stoje na raspolaganju bili su Atenjani i zato nam i pružaju najviše podataka upravo o životu svojih sunarodnjaka. Ruševine što su ih pronašli arheolozi ostvaruju Tukididovo proročanstvo (1, 10, 2), a i u tom pogledu Atena nadilazi većinu starogrčkih gradova, osobito Spartu. Istina je, doduše, da je što se tiče ostataka privatnih obitavališta nalazište u Olintu bogatije od atenskog, međutim, osim što poznajemo tlocrt njihovih domova, što drugo znamo o svakodnevnom životu drevnih Olinćana?

Zbog toga ćemo u ovoj knjizi govoriti uglavnom o Ateni i Atenjanima, ali ćemo se uzgred osvrnuti i na druge gradove tamo gdje ih budemo mogli uspoređivati. Uostalom, i stari su već Atenu smatrali »Grčkom nad Grčkom«.

Što se tiče razdoblja o kojemu smo nakanili govoriti, činilo nam se nemogućim da se ograničimo samo na vrijeme Periklove uprave (oko 450. do 429. pr. n. e.): suviše dokumenata važnih za naš predmet potječe iz vremena prije a osobito poslije toga kratkog razdoblja. Čak i kad bismo obuhvatili pedeset godina što su protekle između bitke kod Plateje (479. pr. n. e.) i Periklove smrti (429. pr. n. e.), morali bismo zanemariti bitne podatke što ih crpimo iz Aristofana i iz govornika 4. stoljeća pr. n. e. Morat ćemo, dapače, zaviriti i u neke autore 3. stoljeća pr. n. e., no nastojat ćemo se u načelu vremenski ograničiti na »Periklovo doba« u širem smislu, uzevši proizvoljno, ali za naš predmet sasvim svrsishodno, da je počelo god. 450. pr. n. e., nakon sudbonosnih Perzijskih ratova, i završilo oko 350. pr. n. e., prije bitke kod Heroneje (338), koja je značila početak makedonske prevlasti i zametak mnogih političkih i društvenih promjena do kojih će doći u takozvanom »helenističkom« ili »aleksandrijskom« razdoblju.

PRVO POGLAVLJE

ŽIVOTNA SREDINA: GRAD I SELO

Putnik koji se sa zapada avionom približava Ateni opaža već u trenutku kada se nađe iznad Korintskog zaljeva dvije osnovne značajke grčkog krajolika: pretežnost gorja, koje pokriva 80% ukupne površine, i prisnu prožetost kopna i mora kao posljedicu neobično velike razuđenosti obala.

Planine i nisu osobito visoke: Na sjeveru je najviši Olimp, nekadašnje obitavalište bogova, koji se uzdiže do nešto ispod 3.000 metara. U Fokidi u Središnjoj Grčkoj najviši vrhunac Parnasa ne prelazi 2.500 metara. Atičke gore Parnet, Pentelik i Himet visoke su između 1.000 i 1.500 metara. Na Peloponezu jedino su Tajget, Kilen i Erimant viši od 2.000 metara. Iako sve ove planine nisu neprelazne, stara Grčka nije poznavala ništa slično rimskim drumovima. U njoj nije bilo dobrih cesta, a zemljani su putovi rijetko kada bili dovoljno široki da bi se dvoja kola mogla mimoići bez poteškoća.

Zato su Grci, kada su morali poći na nešto duži put, radije plovili morem. Da bi iz Trezena u Argolidi došao u Atenu, jedino se junak poput Tezeja mogao odvažiti na dug i opasan[1] put kopnom, kad je morski put bio mnogo lakši. Nijedna točka u Grčkoj nije udaljena od obale više

[1] Vidi Plutarh, *Život Tezejev*, 6, 3—7. Istina je da su, po priči, suhozemnim putovima harali strašni razbojnici Perifet, Sinis, Skiron i Prokrust, no u svakom slučaju bilo je kraće i manje naporno preploviti Saronski zaljev nego ići zaobilaznim putom kroz Megaridu.

od 90 kilometara. Grčko more u punom smislu je Egejsko more, koje mnogobrojnim otocima što su služili kao odmarališta na plovidbi između Evrope i Azije tvori pravo središte Helade. Na njemu su udari vjetra česti, a plovidba nerijetko i opasna, osim ljeti, no u staro se doba ionako nije na more polazilo za lošega vremena.

U Grčkoj su oduvijek bili česti zemljotresi. Godine 464. pr. n. e. Lakoniju je pogodio tako strahovit potres da je nastala opća smetenost, koju su iskoristili heloti i podigli ustanak. Godine 426. pr. n. e. na red su došli gradovi u Lokridi. Godine 373. zemljotres popraćen plimnim udarom razrušio je ahejske gradove Helike i Buru. Znamo da su i u naše vrijeme zemljotresi teško pogodili Kretu 1926, Korint 1928. i, nedavno, jonske otoke i Santorin. Strašno je kad se rasrdi Posejdon, bog koji svojim trozubom potresa tlo. Naime, stari su Grci njemu, bogu »zemljotrescu«, pripisivali potrese, kao što su za oluje držali odgovornim Zeusa, »munjobiju i crnooblačnika« (v. *Ilijadu*), boga neba i atmosfere.

Ta često uzdrhtala grčka zemlja sve u svemu nije ni osobito plodna. Svakako, ne manjka joj sunca, jer se Grčka nalazi u pojasu koji geografi nazivaju »umjereno toplim«. Njezina je atmosfera neobično prozračna, a zrak svijetao i jasan, napose u Atici. Znamo koliko su »dânjū svjetlost« slavili grčki pjesnici, koji su u njoj vidjeli najveći zalog i najbolji simbol životne sreće. No, cijena te blistave prozračnosti jest suša. Kiše su rijetke i slabe; međutim, povremeni olujni pljuskovi i prolomi oblaka znaju nanijeti ozbiljne štete. Vodeni tokovi, poput Ilisa i Kefisa kod Atene, ponajčešće su presahli, ali se mogu za tren oka pretvoriti u zastrašujuće bujice. Malo je rijeka, kao što su Penej u Tesaliji, Aheloj u Akarnaniji ili Alfej na Peloponezu, koje teku kroz cijelu godinu. Jasno je odakle u tako sušnoj zemlji rijekama i izvorima tako velika važnost da su ih ljudi već zarana smatrali svetima. Rijeke i potoci bili su božanstva, jer je o njihovu vodostaju ovisio život bilja, stâdā i ljudi. Svaki je izvor bio nimfa.

Vegetacija ima mediteranska obilježja u skladu s intenzitetom osunčanosti i niskim stupnjem vlažnosti. Nekada su šume, kojih je bilo daleko više nego danas, prekrivale veći dio planina. U njima je raslo mnogo platana, hrastova i

dosta drugih vrsta drveća, a na još širim prostranstvima vladalo je grmlje i šikarje. Zvijeri što su u herojsko doba nastavale šume — kao nemejski lav — u klasičnom su razdoblju već gotovo nestale, no u gorama živi još dosta medvjeda i vukova. U prostranim područjima makije obraslima mirtom, planikom, vrijeskom i pasjakovinom, divljači je bilo u izobilju. Tu se nalazilo zečeva, jarebica, drozdova, prepelica i ševa, dok je krupne divljači, jelena i veprova, bilo još samo u planinama. Stoka se uzgajala ponajviše po visokim planinskim pašnjacima.

Ljudske djelatnosti odvijale su se uglavnom u podnožju gorja i u nizinama, tamo gdje se nalazi plodno tlo podobno za uzgoj žitarica. Prostrane tesalske ravnice pogodovale su konjogojstvu, dok je ravna Beotija davala pšenice i ječma u izobilju. Atika nije bila tako plodna, te su stari Grci zamjerali njezinu tlu što je krševito i suho. Maratonska i eleuzinska nizina bile su djelomično nezdrave zbog močvare. »Mezogeja«, to jest područje između Himeta i Laurija, bila je najobrađenija i najplodnija atička oblast. U njoj su u prvom redu među ponekim čempresom uspijevale niska loza i masline. Dionizovi vinogradi i Atenini maslinici bili su glavna privredna vrela Atike, koja je od plodova zemljodjelstva izvozila gotovo jedino vino i ulje. Ove su se tekućine prevozile u glinenim posudama, što je u Atici i dalo važnost lončarskom zanatu — keramici. Jedino rudno bogatstvo te pokrajine nalazilo se u srebronosnom olovu iz Laurija, koje se uz još neke kovine opet počelo vaditi u naše vrijeme.

*
* *

Povjesničar Tukidid znao je da su u staro doba svi Grci živjeli u sirotinjskim selima. Nekoliko je susjednih sela moglo prerasti u gradsko naselje. To se dogodilo u nizini otvorenoj prema moru, koju omeđuju gore Parnet, Pentelik i Himet, s naseobinama okupljenim oko Akropole. Prema predaji, atička je naselja *sinekizmom* (tj. okupljanjem) ujedinio Tezej, te su svi stanovnici Atike postali Atenjani. I sama se središnja naseobina sastojala od nekoliko sela, što se i vidi iz izvornog oblika imena grada, koje je u množini — »Atene«.

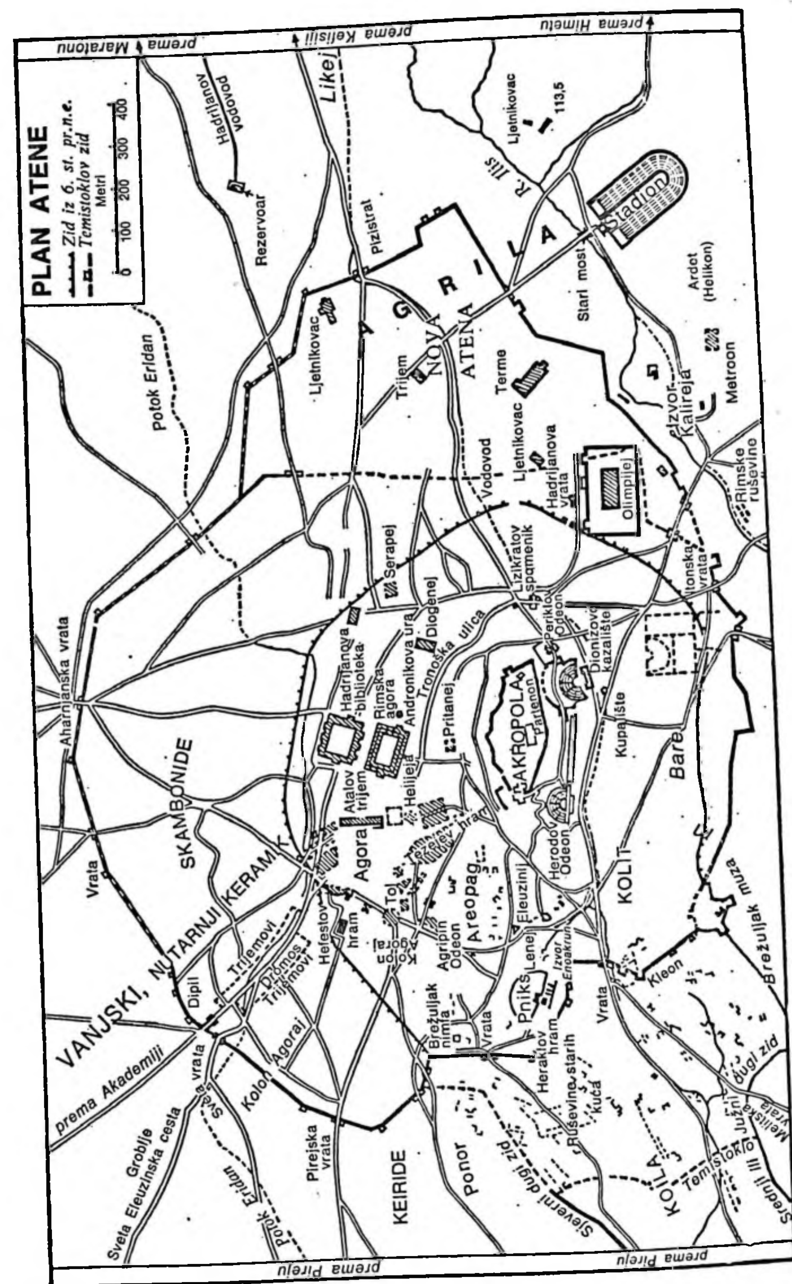
U petom stoljeću prije naše ere Akropola je kao neko postolje na kojemu se koče jedino hramovi, ali nije oduvijek bilo tako. I opet nas Tukidid izvješćuje o tome: »A prije (Tezeja) grad je bio ono, što je sad tvrđava i onaj dio pod njom, što je najviše okrenut prema jugu.«[2] I doista, u donjem dijelu grada čini se da je upravo dio što se nalazi odmah na jug od Akropole bio nastanjen od najstarijih vremena. U toj su se močvarnoj četvrti, zvanoj »Bare«, nedaleko od Ilisa nalazila svetišta veoma drevnih kultova.

Atena je, poput većine antičkih i modernih gradova, izuzevši kolonijalne naseobine i uporišta, nastala bez ikakva promišljenog plana, pa joj racionalnih značajki nije imao ni dalji razvoj, koji na terenu u neku ruku odražava organski rast atičkog naroda u okviru što su mu ga oko Akropole odredile uzvisine Kolon Agoraj, Brežuljak nimfa, Pniks, Brežuljak Muza, Likabet i Ardet. Atena bi se također s razlogom mogla nazivati »gradom na sedam brežuljaka«. Oko te gradske jezgre što je sačinjava Akropola i njezina južnog podgrađa Bare, gradski se život osobito zgusnuo, barem od kraja 7. stoljeća pr. n. e., na sjeverozapadu, u radničkoj četvrti Keramik, kojoj ime samo po sebi govori o pretežnosti lončarskih obrtnika koji su je nastavali. U toj se četvrti nalazio atenski javni trg *Agora*, vjersko, političko i privredno sastajalište. Na njegovoj su orhestri ili plesnom prostoru održavane prave dramske predstave u čast boga Dioniza, zaštitnika kazališta, zatim skupštine naroda unutar gradskoga kruga, isprva obilježenog tek napetim konopcima, *periskoinizmom*, prodavala se poljoprivredna i obrtnička roba. Međutim, mnoštvo koje je trgovalo i šetalo se ovuda počelo je ometati političke skupove i kazališne predstave, tako da su se političari povukli na Pniks (zapadno od Areopaga i Akropole), a glumci u svetište Dioniza Eleutereja (na južnim obroncima Akropole). Na Agori je ostala samo tržnica, ali su se na njoj i dalje sastajali članovi Vijeća i *pritani*, a u nekim slučajevima mogli su se održavati i skupovi građana.

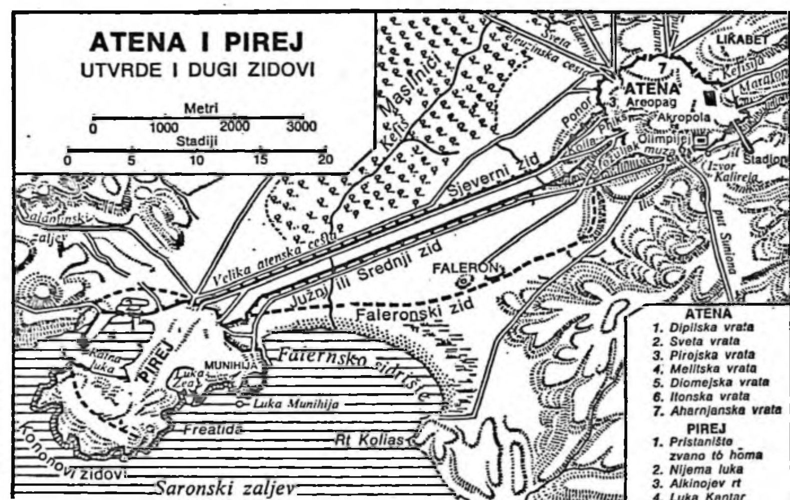
Prve atenske zidine podignute su u 6. stoljeću pr. n. e. za vladavine Pizistrata i njegovih sinova, koji su zaslužni za napredak i jačanje Atene. Proširio ih je i utvrdio Te-

[2] Tukidid, *Peloponeski rat*, 2. 15 (prijevod S. Telara; op. prev.).

mistoklo za vrijeme Perzijskih ratova u godinama nakon bitke kod Salamine (480. pr. n. e.). Taj novi zid imao je oblik nepravilna kruga s promjerom od kilometar i pol, a bio je dug oko šest kilometara. Akropola mu se nije nalazila u samome središtu, nego južnije, zbog veličine i važnosti četvrti Keramik i njezine Agore. Te zidine što su se na jugozapadu nastavljale na Duge zidove zakriljivale

su i više drugih četvrti, od kojih je svaka odgovarala po jednome gradskom *demu* (administrativnoj jedinici koju je god. 508. pr. n. e. ustanovio Klisten, u isto vrijeme kada je Atiku podijelio na deset *fila*, odnosno plemena ili općina). Na sjeveru se prostirala stambena četvrt Skambonida, odakle su iz grada vodila Aharnjanska i Filejska vrata. Na jugozapadu, između Keramika i Bara, bile su pučke četvrti Kolit i Melita. Na istoku se izvan zidina protezalo ladanjsko predgrađe Agrila, koje je mnogo kasnije car Hadrijan pripojio gradu pod nazivom Nova Atena.

Dugi zidovi povezivali su Atenu s lukom Pirej. Između Sjevernog i Južnog zida, dugih preko šest kilometara svaki, prolazila je vojna cesta široka jedan stadij, to jest oko

160 metara. Međutim, u mirnodopskim prilikama najprometniji put između Atene i Pireja prolazio je sjeverno, izvan Dugih zidova. Ovi su spajali Atenu i njezinu luku u jedinstvenu tvrđavu, koja se lako mogla braniti, i omogućivali Atenjanima da se snabdijevaju čak i u ratno doba, jer im je većina živeža pristizala morskim putem. Tako, prema Periklovoj zamisli, sve dok je zadržavala prevlast na moru, Atena nije morala strahovati od peloponeskog napada. Lakedemonjani i njihovi saveznici mogli su pustošiti Atikom, sjeći vinograde i maslinike koliko ih volja — Atena je u okrilju svojih bedema i dalje dobivala hranu iz Pireja, a njezino je brodovlje zadavalo neprijatelju teške gubitke.

Pirej, kao uostalom i Atenu, organizirao je najprije Temistoklo. Kažu da su u svrhu izgradnje luke Atenjani pozvali geometra i filozofa Hipodama iz Mileta, koji je tvorac »geometrijskoga«, odnosno rešetkastog tipa gradskog nacrta, u kojemu se sve ulice sijeku pod pravim kutom, omeđujući stambene prostore uvijek kvadratnog ili pravokutnog oblika. Doduše, ono što je od Pireja sačuvano ne ukazuje baš na strogo pridržavanje takvog nacrta, no ipak sasvim jasno odražava stvarno planiranje. Javne su površine jasno omeđene, kako bi razvoj lučkih uređaja, te administrativnih, vjerskih, brodograđevnih i trgovačkih ustanova tekao neometano i pravilno.

*
* *

Za razliku od Pireja, Atena je nastala i razvijala se bez ikakva plana, kao slučajno. U 5. stoljeću pr. n. e. vjersko je središte i dalje bila Akropola, na kojoj je Periklo veličanstveno obnovio hramove što ih je bila razorila Kserksova vojska. Tu je, nasuprot donjem gradu, vladao uzoran red. Zato je i rečeno: »U Ateni je estetska uređenost mogla vladati jedino na Akropoli, i to zato što su na njoj Perzijanci prošlost sravnili sa zemljom.«[3] Međutim, društveni i privredni život, kao i u velikoj mjeri politička i pravosudna djelatnost odvijali su se u okvirima Keramika, koji poči-

[3] G. Fougères, *Athènes*, str. 125.

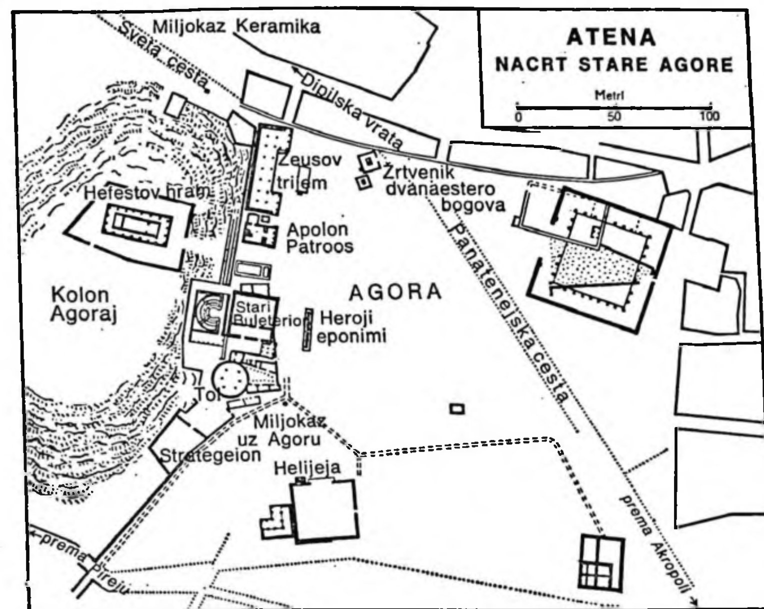
njemo prilično dobro poznavati zahvaljujući iskapanjima američkih arheologa.

Na stanovitoj udaljenosti od djelomično sačuvanih gradskih vrata Dipil, na kojima su se stjecale ceste što su vodile iz Akademije i iz Eleuzine (Sveta cesta), *Dromos* (Tijek, Put) što je vodio uzduž potoka Eridana račvao se nedaleko od državnoga groblja u vanjskom Keramiku u dvije ulice: *Panatenejska ulica* vodila je poprijeko preko Agore jugoistočno prema Akropoli; druga je ulica vodila ravno na jug i nastavljala se na *Tronošku ulicu* (*Trípodes*), gdje se i danas uzdiže Lizikratov spomenik. Ovoj su ulici zdesna, odmah nakon račvišta, nalazile najstarije javne građevine na Agori, što su se bile poredale između te ulice i uzvišice Kolon Agoraj, na kojoj se koči dobro očuvani Hefestov hram ili *Tezejon:* polazeći od sjevera, to su *Kraljevski trijem* (ili *Zeusov*, hram *Apolona Patroosa* (Očinskog) *Metroon*, ili svetište Matere bogova (*Kibele*), u kojemu je bio čuvan državni arhiv, Vijećnica (*Buleutérion*), u kojoj su se održavale sjednice atenskog Vijeća, te napokon *Tol* (*Thólos*), okrugla zgrada gdje se okupljalo i zajednički blagovalo 50 pritana, koji su sačinjavali poslovni odbor Vijeća. Nešto podalje od druge strane ulice uzdizao se žrtvenik dvanaestoro olimpskih bogova, koji se smatrao vjerskim središtem grada, zatim *Aresov hram* i spomenik *eponimima*, desetorici heroja ili polubogova po kojima je bilo prozvano deset Klistenovih fila. Ne zna se točno mjesto *Šarenoga trijema* (*Stoá poikíle*), urešenoga slikama, koji je sagrađen u vrijeme Kimonove uprave, kao ni Tezejevoga svetišta iz istog razdoblja, u koji su god. 475. pr. n. e. preneseni herojevi posmrtni ostaci što ih je Kimon bio otkrio na otoku Skiru. Unutar grada smjele su počivati isključivo kosti heroja, dok su se groblja, poput onoga u Keramiku, nalazila izvan gradskih zidina.

U 2. stoljeću pr. n. e. dva su velika trijema omeđila južnu i istočnu stranu Agore, dok je, po svemu sudeći, ukoliko nova iskapanja ne dokažu drugačije, jedino zapadna strana Agore imala doista monumentalan izgled, koji mora da je bio prilično impresivan, iako se ne bi mogao usporediti sa širokim trgovima iz helenističkog razdoblja, potpuno okruženim veličajnim trijemovima.

Kakvu predodžbu možemo imati o istočnoj strani Agore, onoj koja je bila *Trg*, odnosno tržnica u pravom smislu riječi? U tome nam od pomoći mogu biti jedino tekstovi.

Na Agori su rasle platane što ih je bio posadio Kimon.[4] Mnoštvo je dućana i radionica zauzimalo sav slobodni prostor, jer je na Agori bilo najviše kupaca i jer su trgovci i obrtnici na njoj poslovno najbolje prolazili. Lizijin *Bogalj* veli Atenjanima, obraćajući im se za pravdu:

> Tužitelj tvrdi da je moja radnja sastajalište propalica koji su spiskali svoj imetak i koji se obaraju na svakoga tko nastoji sačuvati ono što posjeduje. Međutim, takve se optužbe ne tiču mene ništa više nego i ostalih trgovaca i ne odnose se na moje mušterije ništa više nego na mušterije drugih. Svi vi običavate zalaziti trgov-

[4] Plutarh, *Kimon*, 13.

cu miomirisima, brijaču, postolaru ili kome vam je najdraže. Najradije posjećujete trgovine koje se nalaze oko Agore, a rijetko kad one koje su podalje.[5]

Većina je tih dućana, poput današnjih vašarskih daščara, bila vjerojatno sklepana od dasaka i natkrivena kožama, s nadstrešnicama od pletena pruća. Demosten nam pripovijeda kako su u bezglavoj strci na vijest da je Filip zauzeo Elateju god. 339. pr. n. e. te daščare zapaljene kako bi se trg oslobodio za hitnu sjednicu Skupštine, i kako bi se ujedno privukla pozornost stanovništva iz atenske okolice.[6]

Usprkos slikovitoj zbrci o kojoj jasnu predodžbu mogu imati samo oni koji su posjetili sukove po istočnjačkim gradovima, čini se da su ti dućančići bili razvrstani prema vrstama robe koju su nudili na prodaju. Na jednom dijelu Agore prodavale su se uglavnom knjige, na drugome lonci i ostale kućne potrepštine, drugdje pak povrće i vino, ovdje ženski pribor za uljepšavanje, tamo mirtovi vijenci za pogrebe itd. U kupovinu kao i na uređivanje brijaču i vlasuljaru nisu dolazili samo građani; zajedno s njima tiskala se i gomila seljana, koji su prodavali i kupovali, a često, potkraj mjeseca ožujka, za Dionizijskih igara, i podosta stranaca što su dolazili iz grčkih gradova ovisnih o prijestolnici.

*

* *

Spomenici na Akropoli i nešto manje na Agori, kao i gimnazijski gajevi u predgrađima (*Akademija* na zapadu, *Kinosarg* na jugu i *Likej* na istoku) zadivljivali su posjetioce. S druge strane, atenske su ulice, osim Dromosa i Tronoške ulice, bile male, uske i krivudave, a kuće su u njima bile vrlo skromna izgleda. U tom pogledu, međutim, valja upozoriti na razlike među pojedinim četvrtima: između predjela Skambonida, u kojemu su najradije stanovali bogataši, i pučkih, gusto napučenih Keramika, Kolita i Melite. U ovima su različiti obrti bili razvrstani po četvrtima ili ulicama, slično kao dućani na Agori. Već sam naziv Keramik podsjeća na to da su u njemu živjeli pretežno lončari. Drugdje su živjeli drvodjelci i kožari, trgovci mesom, ribom itd. Ta se tradicija održala kroz vjekove, tako da se još i u suvremenoj Ateni u pučkim četvrtima što se prostiru podno Akropole, nedaleko od nekadašnje Agore, nalaze papudžijske, kovačke i slične ulice.

Sve u svemu, donji grad nije bio osobito lijep. Jedan putnik iz 3. stoljeća pr. n. e. piše:

> Atena je bezvodan i sušan grad, a zato što je veoma stara, izgled joj je neujednačen. Starac koji se odjednom nađe u njoj teško može povjerovati da je došao u nekadašnje središte države Atenjana.[7]

Može se, međutim, pretpostaviti da je između 5. i 3. stoljeća pr. n. e. opći izgled Atene postao ljepši. Takav se sud, dakle, odnosi *a fortiori* na grad Periklova doba.

Ukoliko nas ovakva tvrdnja pomalo čudi, valja povesti računa o dvije činjenice. S jedne strane, u mediteranskim zemljama ljudi žive pretežno na otvorenome, pod vedrim nebom, a u kuću se ponajčešće povlače samo na noćni počinak. Ljeti nerijetko znaju spavati na terasi, gdje je svježije. Istina, zimi u Ateni može biti dosta hladno, no razdoblja niskih temperatura redovito su kratkotrajna, a čim grane sunce, opet je sve u redu. S druge strane, svi starovjeki narodi, pa tako i stari Grci, bili su prožeti vjerskim duhom, pa su mnogo više nastojali da ugode bogovima gradeći im raskošna svetišta, nego što im je bilo stalo do vlastite udobnosti.

Tome je najbolja potvrda upadna oprečnost između prekrasno dotjerane Akropole i neuređenoga, zapuštenog podgrađa. Nacionalni se ponos budio pri pogledu na hramove što ih je Periklo podigao na Akropoli, kao i na javne zgrade na Agori, no gradnja preraskošnih domova za pojedince gotovo da je graničila sa svetogrđem. Delfijsko načelo »ničega odviše« primjenjivalo se u tome kao i u mnogo čemu drugom.

Možda bi vladari iz 6. stoljeća pr. n. e. imali većih osobnih prohtjeva da u Ateni, u kojoj su stoljećima vladale

[5] Lizija, *Govor za bogalja*, 19—20.

[6] Demosten, *Govor o vijencu*, 169.

[7] Pseudo-Dikearh, *O grčkim gradovima: Fragm. Hist. Gr.*, 2, str. 254.

demokracija i jednakopravnost, privatna raskoš nije odmah izazivala sablazan. Evo kojim riječima Demosten napada neke političare svoga vremena koji su domove kitili novcem što su ga, po njegovu mišljenju, bili neopravdano stekli:

> Neka ko ustane i neka mi kaže, s koje druge strane ako ne preko nas samih jak je postao Filip? »Ali, dragane, ako to zlo stoji, bar je u gradu samome bolje!« Pa što bi čovjek mogao spomenuti? Kule, koje mi krečimo, i ceste, što ih popravljamo, i zdence i ništarije? A pogledajte one, koji time upravljaju! Nekoji od njih postali su od siromaha bogati ljudi, a drugi, za koje se ni znalo nije, ugledni, a nekoji su svoje kuće sjajnije sagradili, nego što su javne zgrade. Pa za koliko se stanje države pokvarilo, za toliko se njihovo popravilo.[8]

Ma kako demagoški bili ovi stavovi, u njima se ipak odražava mišljenje velikog dijela atenskoga puka. Jasno je da su se oni koji su nastojali igrati viđeniju ulogu u gradu odricali suviše upadljivih troškova, jer su ovi samo izazivali zavist.

Iz Demostenova je ulomka vidljivo da su se u njegovo vrijeme odvijali radovi na uređenju gradskih zidina, ulica i javnih zdenaca. Nadzor nad javnim dobrima vršio je u najstarija vremena *Areopag,* vijeće bivših arhonata, koje je zasjedalo na Aresovu brežuljku u blizini Akropole. Kada su Efijalt i Periklo ograničili djelokrug toga aristokratskog tijela, spomenute je poslove preuzelo *Vijeće pet stotina.* No ubrzo je, kako bi se Vijeću olakšale ove zadaće, valjalo osnovati posebne službe. Tako su se za uređivanje grada i održavanje reda brinuli *astinomi* (petorica za Atenu i isto toliko za Pirej), a za nadzor nad tržnicama *agoranomi,* na isti način raspoređeni na Atenu i Pirej. Nadležnost astinoma bila je znatna: u dužnost im je spadalo održavanje ćudoređa (nadzor nad frulačicama, plesačicama i bludnicama) i ulica (odvoz smeća, sprečavanje bespravne gradnje), izgradnja grada i održavanje svetkovina. Osobito su budno morali paziti da *koprolozi,* to jest smetlari, ne navoze smeće bliže od deset stadija izvan zidina.[9] Agoranomi su

[8] Demosten, *Treći govor za grad Olint,* 26 i 29 (prijevod S. Senca; *op. prev.).*

bdjeli nad primjenom odluka o cijenama i nad opskrbom tržnica; u nadziranju mjera i utega pomagalo im je deset nadzornika, zvanih *metronomi.* U Ksenofontu jedna osoba hvali lijepoga Harmida što je vježbanjem skladno razvio ruke i noge, govoreći mu u šali da su mu udovi tako podjednako razvijeni da bi bez opasnosti da će morati platiti globu mogao pred agoranomima izvagati posebno gornji i donji dio tijela, kao hljebove kruha.[10]

Astinomi su upravljali i službom za izgradnju i održavanje putova, u kojoj su radili cestograditelji (*hodopoioi*), koji su za cestarske poslove raspolagali određenim brojem državnih robova. U Ateni je postojao i glavni gradski arhitekt; njegov djelokrug kao da nije bio osobito značajan, sudeći barem po izgledu donjega grada. Vjerojatno je bio zadužen jedino brigom za održavanje hramova i drugih javnih građevina.

U tako sušnome gradu kakva je Atena pitanje vode imalo je oduvijek veoma veliku važnost. Njime su se pozabavili vladari iz 6. stoljeća pr. n. e. i nakon opsežnih radova podarili Ateni nekoliko javnih zdenaca, od kojih je najpoznatiji izvor *Eneakrun* (Devetomlazni). Opskrba vodom bila je u 4. stoljeću pr. n. e. povjerena jednom upravitelju, a njegova je služba bila tako važna da nije bio biran ždrijebom, kao većina drugih upravnih činovnika, nego glasovanjem. Trebalo je da bude bogat, kako bi i vlastitim sredstvima mogao sudjelovati u troškovima svoje službe. Jedna atenska odluka iz 333. pr. n. e. pohvaljuje »vodonadzornika« Piteanta iz dema Alopeke »što je sa mnogo truda obavljao svoju službu, što je, napose, priveo kraju radove na novoj česmi uz Amonovo svetište, što je sagradio zdenac kod Amfijarajeva svetišta, te se pobrinuo za dovod i odvod vode«.[11] Piteant će dobiti kao nagradu zlatan vijenac u vrijednosti od tisuću drahmi. Vidimo da se ti službenici nisu brinuli samo za zdence u Ateni, nego i u čitavoj Atici, budući da je Piteant snabdio česmom Amfijarajevo svetište u blizini beotijske granice.

No, ma koliko se trudili, ovi činovnici nisu mogli iz temelja promijeniti veoma nepovoljno i manjkavo opće sta-

[9] Aristotel, *Ustav atenski,* 50, 2.

[10] Ksenofont, *Gozba,* 2.

[11] *Sylloge inscr. graec.,* 281.

nje stvari. Atenske ulice gotovo bez iznimke nisu bile pravocrtne. Slijedile su smjer prirodnih prolaza među brezuljcima. Često su se i sužavale, tako da su veoma rijetko imale ujednačenu širinu. Kuće nisu stajale u pravilnim nizovima: jedne su stršale, druge su bile uvučene. Kišnica — barem ona koju nisu zadržavale cisterne — i otpadne vode, koje su građani prosipali kroz prozore i vrata, otjecale su ulicama. Međutim, čini se da su otvorene žljebove usred ulica u 4. stoljeću pr. n. e. u mnogo slučajeva zamijenile ukopane cijevi i kanali. Ulice nisu bile popločane, pa su se, čim bi pala kiša, pretvarale u kloake pune mulja i zagađene vode. To nije samo pitanje urbanizacije nego i higijene, te je jasno zašto su se pošasti, poput velike epidemije kuge u Ateni god. 429. pr. n. e., kojoj je žrtvom bio i Periklo, razvijale tako brzo, pogotovo ako još dodamo da su tom prilikom u grad navalile i gomile iz okolnih sela. Naravno, ulice noću nisu bile osvijetljene, kao što svjedoči ova anegdota, kojom Plutarh želi ocrtati Periklovu superiornu suzdržljivost:

> Kad ga je jednom na trgu bezobrazan i neotesan čovek ceo dan psovao i grdio, on je to ćutke podnosio i pritom čak svršavao nekakav hitan posao. Uveče se spokojno vraćao kući, a onaj ga čovek pratio, vičući za njim neprestano svakojake pogrde. A kad je hteo da uđe u kuću — bio je već mrak — naredi jednom sluzi da uzme buktinju i da toga čoveka odvede i isprati kući.[12]

Helijasti u Aristofanovim *Osama*, probuđeni usred noći da idu suditi, nastoje opkoračiti blato uz pomoć svjetiljki kojima im mladi robovi osvjetljuju put.[13]

*
* *

Isti onaj putnik iz 3. stoljeća pr. n. e. kojega je razočarao opći izgled Atene[14] nadodaje: »Kuće su većinom veoma skromne i neugledne, tek je poneka nešto udobnija.«

[12] Plutarh, *Periklo*, 5 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).
[13] Aristofan, *Ose*, stihovi 219, 248—257.
[14] V. gore, str. 17.

Sirotinjske su nastambe bile izdubljene u stijeni, kao na primjer u predgrađu *Koile* (»Dubica« po S. Sencu; *op. prev.*), na mjestu gdje su se Dugi zidovi spajali s gradskim bedemima. Jedna se takva umjetna spilja sastoji od tri prostorije s natkritim predvorjem. Neopravdano se smatrala »Sokratovom tamnicom«, jer je u stvari bila obična spiljska nastamba, koja je u rimsko doba služila kao kosturnica.

Druge su se nastambe jednostavno naslanjale na okomite stijene ili su stajale na terasastim zaravnjenjima isklesanim u živu kamenu. Pokraj tih trogloditskih nastambi bile su iskopane i cisterne.

U pučkim četvrtima kuće su bile uglavnom malene prizemnice sa dvije do tri veoma tijesne prostorije. Ukoliko su imale kat sa još jednom ili dvije sobe, na ovaj su najčešće vodile vanjske drvene stube ili ljestve. Takva su potkrovlja mogla biti izdavana u najam siromašnim seljanima ili strancima koji su željeli imati privremeno boravište u gradu.

U našoj se kući, veli jedan parničar, nalazi kat na kojemu je stanovao Filonej kada je boravio u gradu.[15]

Zidovi kuća bili su od drva ili od sirove cigle, ili pak od šljunka povezanog žbukom od raskvašene zemlje. Bilo ih je tako lako probušiti da se lopovi nisu ni trudili da obijaju vrata ili prozore, nego su radije razvaljivali otvore u tim tankim zidovima, pa se zato u Ateni provalnik i zvao *toihorih*, to jest »bušizid«. Jedan Atenjanin, koga su smatrali kradljivcem, nosio je nadimak *Halkej*, »Mjedeni«; jednoga se dana rugao marljivosti Demostenovoj, koji je svoje govore pisao čak i noću, na što mu govornik odvrati: »Znam da ti se ne sviđa što ja žižak palim. Ali vi se, građani atenski, nemojte čuditi što se vrše tolike krađe, kad su naši lopovi od mjedi, a naši zidovi od blata!«[16]

Kuće su se uglavnom oslanjale jedna na drugu, tako da su i Atenjani mogli učiniti poput Platejaca, koji, kad su iznenada u njihov grad prodrli Tebanci, »stanu se skupljati i probijati zajedničke zidove između sebe, da ih ne bi opazili, ako bi išli ulicama«.[17]

[15] Antifon, I, 14.
[16] Plutarh, *Demosten*, 11 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).
[17] Tukidid, *Peloponeski rat*, 2, 3, (prijevod S. Telara; *op prev.*).

Tragovi temelja koji se mogu razabrati u Ateni pokazuju da su kuće redovito bile tijesne. Plutarh veli da su se vrata otvarala prema van i da su ukućani uvijek pokucali na njih prije nego bi izašli, kako naglo otvorena vrata ne bi udarila nekog prolaznika.

Krovovi su bili ravni. Prozori, ukoliko ih je bilo, morali su biti sasvim maleni, ne veći od današnjih tavanskih prozorčića, jer se u ono doba nije znalo za providna okna: ukoliko je za lošega vremena netko želio zatvoriti prozor, mogao je na njega staviti jedino kakvu neprozirnu ploču.

Kad je netko kuću izdao u najam a stanari ne bi redovito plaćali stanarinu, vlasnik je poduzimao energične mjere kako bi utjerao dug: odnio bi kućna vrata, ili skinuo crepove sa krova, ili bi pak zatvorio pristup bunaru. Neuredni bi se platiše tada pridružili mnogobrojnim atenskim beskućnicima.

Među onima koje bismo mogli nazvati »klošarima«, bilo je deklasiranih bijednika, to jest žrtava ljudske bezobzirnosti i okrutne sudbine, ali i »dobrovoljaca«, naime filozofa, kakve ćemo vidjeti u helenističkom razdoblju, koji su se dičili time da preziru ne samo bogatstvo, nego i najosnovnije uvjete pristojna života. Još nismo stigli u vrijeme Diogena i njegove bačve, no osnivač kliničke škole Antisten bio je Sokratov učenik.

> Kada kinički filozof, pisat će u 3. stoljeću Telet, osjeti potrebu da se istrlja uljem, odlazi u javno kupalište i natrlja se blatom izmiješanim s uljem (koje su kupači strigilom sastrugali sa sebe). Ponekad zna doći u kovačnicu i na ognjištu ispržiti koju ribicu, zatim je prelije uljem i tako objeduje. Ljeti spava po hramovima, a zimi po kupalištima. Ništa mu ne nedostaje, jer se zadovoljava onim što ima.[18]

Znamo da se već u Periklovo doba sirotinja u zimske dane sklanjala u kupke, kako bi se malko ogrijala. Ponekad su se neki znali toliko nagurati oko peći da bi se na njoj opekli, zaradivši opekotine pune mjehura. U Aristofanovom *Plutu* Hremil pita Sirotinju:

[18] Telet, izd. O. Hense, str. 15 i 41.

> Al' koje nam dobro od tebe no mjehuri brojni od kupališta?[19]

Hrana je morala biti spravljana uglavnom pod vedrim nebom na mangalama, kao još i danas u mnogim grčkim selima. Naime, sve do 4. stoljeća pr. n. e. kuće nisu posjedovale kuhinju, a ondje gdje je i postojala takva prostorija, nije bilo stalnoga ognjišta. Vatra se palila vani i unosila u kuću kada su se drvo i ugljen već dobro razgorjeli i manje se dimili. Međutim, postavljalo se pitanje odvođenja dima iz unutrašnjosti kuće, osobito zimi, kada su se ukućani morali grijati kraj vatre. Najjednostavniji postupak (na kakav možemo naići i danas u nekim seoskim domovima) sastojao se u tome da se ukloni jedna pločica ili crijep sa krova kada u kući gori vatra: to se moglo učiniti iznutra pomoću kakve motke. Takav otvor za zračenje (*opaía*), koji ne smijemo poistovetiti s prozorom (*thyrís*), mogao se nalaziti visoko u zidu, pod samom nadstrešnicom.[20] No stari nam izvori govore i o »dimnjaku«, odnosno o »dimovodu« (*kapnodóke*)[21], koji mora da je bio od pečene gline, što nam ukazuje na to da je u upotrebi bio i nešto savršeniji uređaj nego što je otvor za zračenje. Ovakvi su se dimnjaci nalazili u boljim kućama od onih o kojima smo govorili do sada, u domovima bogatih, ili barem dobrostojećih građana.

Naime, iako je sigurno da je većina od približno deset tisuća kuća koje je nabrojio Ksenofont u Ateni svoga doba[22] bila nalik sirotinjskim nastambama koje smo opisali, druge, pogotovo u četvrti Skambonida, mora da su bile udobnije, napose u 4. stoljeću pr. n. e., jer su izazivale zavist Demostenovih suvremenika. U mjestu Vuliagmeni u Atici pronađena je pokraj svetišta Apolona Zostera kuća s peristilom, vjerojatno iz 6. stoljeća pr. n. e., a na atenskoj Agori oveća zgrada također s trijemovima, iz istoga razdoblja[23], no jesu li u pitanju zaista privatna obitavališ-

[19] Aristofan, *Pluto*, stih 535 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[20] Vidi V. Svoronos-Hadžimihalis, *Bull. Corr. Hell.*, 80 (1956), str. 483—506.

[21] Herodot, 4, 103.

[22] Ksenofont, *Spomeni Sokratovi*, 3, 6.

[23] Vidi R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, str. 223.

ta? Najvjerojatnije nisu. Bit će da su to prije javne zgrade, u kojima su bila smještena neka upravna tijela.

Znamo da je barem u 4. stoljeću pr. n. e. u Ateni bilo velikih zajedničkih nastambi sličnih današnjim stambenim zgradama, budući da nam govornik Eshil kaže:

> Stambena zgrada koju dijeli nekoliko stanara zove se »kuća u najam« (*synoikía*), a dom u kojemu živi samo jedna obitelj je jednostavno »kuća« (*oikía*). Kada neki liječnik zauzme dućan kakvih ima po svim našim ulicama, tada se ta prostorija zove liječnička ordinacija, a ako liječnik ode, pa se u nju useli kovač, tada je zovemo kovačnicom, ili sùknarôm ako se u nju smjesti suknar, ili stolarijom... Ako u nju dođu bludnice sa svojim gazdom, tada kuća dospije na loš glas.[24]

Međutim, u Atici nisu pronađeni ostaci velikih i bogatih građevina za koje bismo sa sigurnošću mogli tvrditi da su privatna obitavališta. Da bismo imali jasniju predodžbu o tome kakvi su bili bogataški domovi, moramo opisati ono što je pronađeno prilikom iskapanja u Olintu (na Halkidici u sjevernoj Grčkoj) i na otoku Delu u Egejskom moru.[25]

Kuće pronađene u Olintu potječu iz 4. stoljeća pr. n. e. Najbolje sačuvane među njima imaju gotovo potpuno kvadratni tlocrt. Sve prostorije gledaju, ne na ulicu, nego na unutrašnji trijem (*pastás*), koji se nastavlja na dvorište (*aulḗ*), a pred ovim je predvorje (*próthyron*). Takav raspored već prethodi kućama s unutarnjim peristilom helenističkog i rimskog razdoblja. Trijem obično gleda na jug, u skladu sa Sokratovim savjetom u Ksenofontu:

> Kod kuća, koje gledaju prema jugu, zimi sja sunce u trijemove, a ljeti ide više nas samih i više krovova pa čini hlad. Dakle, ako je već lijepo, da tako bude, ne treba li graditi više prema jugu, da se ne odbije zimsko sunce, a niže prema sjeveru, da mrzli vjetrovi ne mogu udarati?[26]

[24] Eshin, *Govor protiv Timarha*, 124.

[25] Vidi David. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, VIII (1938) i XII (1946), i J. Chamonard, *Explorations archéologiques de Délos*, VIII.

[26] Ksenofont, *Spomeni Sokratovi*, 3, 8 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

Ulazna se vrata nalaze na južnoj ili istočnoj strani, što niukoliko ne utječe na položaj trijema. Na isti je način dvorana ukrašena mozaicima (*andrón*), gdje su se priređivale gozbe, mogla biti smještena u sjeveroistočnom ili jugoistočnom dijelu zgrade, ali je »dnevni boravak« (*diaitetérion*) bio u pravilu na sjevernoj strani, iza trijema, preko kojega je dobivao svjetlost. Obična blagovaonica (*oîkos*) naslanjala se na kupaonicu i kuhinju. U prizemlju su se još nalazile smočnica i radionica. Na katu su bile smještene uglavnom sobe: bračna ložnica (*thálamos*), ženske odaje (*gynaikón*) i sobičci u kojima su spavali robovi.[27]

Uočljiva je redovita blizina kuhinje i kupaonice, čemu je razlog lako otkriti, budući da se iz kuhinje mogla zagrijavati i susjedna prostorija. U Aristofanovim *Osama* Mrzikleon drži svog oca Ljubikleona zatvorena u kući, jer stari luđak želi pobjeći i dijeliti pravdu na sudu. Čuvši kako se otac kreće po kući, Mrzikleon veli sluzi:

> U kuhinju se otac moj odšuljo baš
> I krišom, ko miš, traži nešta! Pazide, —
> Iz kupaonice će rupom uteć on![28]

Nedavno su neki pokušali protumačiti kako je ta »rupa« zapravo otvor za dovod zagrijanoga zraka u zidu između kuhinje i kupaonice[29], no kako bi Ljubikleon mogao iz kupaonice pobjeći u grad? Vjerojatno se radi o malo pretjeranoj šali, kojom se želi reći da bi se Ljubikleon bio u stanju toliko skupiti u se da se provuče kroz kanalizaciju. Poznavaoci Aristofana lako će shvatiti tu vrstu dosjetke. Zapravo, Ljubikleon je umakao kroz dimnjak, pa u stihu 144 pobjedonosno kliče: »Ja, dim, ovdje izlazim«.

I doista, u olintskim iskopinama pronađen je krovni crijep s eliptičnim otvorom dugim 47 centimetara, a širokim 23 kroz koji se čovjek zaista lako mogao provući na krov. Ispoređujući ove iskopine s Aristofanovim tekstom, možemo dakle zaključiti da su i u Ateni potkraj 5. stoljeća pr. n. e. postojale slične kuće. Jedan Demostenov tekst potvrđuje da je nekom dužniku u času kad su došli da

[27] Vidi Demosten, *Govor protiv Euerga i Mnezibula*, 57: »čuvši povike, ostale sluškinje, koje su bile na gornjem katu, zatvore odaje.«

[28] Aristofan, *Ose*, stihovi 139—141 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[29] R. Ginouvès, *Bull. Corr. Hell.*, 76 (1952), str. 560—561.

ga uhapse palo na um da preko krova neopaženo umakne na susjedovu terasu i kod njega se skloni.[30]

Kuće na Delu više nisu imale samo jedan red stupovlja u trijemu, nego uzduž nekoliko strana unutarnjeg dvorišta, koje je znalo biti i čitavo okruženo peristilom. Međutim, te kuće potječu iz helenističkog razdoblja, te ne možemo ni po čemu zaključiti da je takvih zgrada bilo u Ateni 4. stoljeća pr. n. e.

Sigurno je ipak da su mnoga privatna obitavališta toga vremena imala barem po jedan kat. Kod Lizije jedan atenski građanin objašnjava:

> Valja vam najprije reći (jer ne bih smio zaobići te pojedinosti) da imam malu jednokatnicu. Prostorije su podjednako raspoređene gore i dolje, kako ženske, tako i muške odaje. Kad se mali rodio, dojila ga je mati. Svaki put kad ga je trebalo okupati, morala je sići dolje, što je bilo opasno, jer je mogla pasti niza stube. Zato sam odlučio da se preselim na kat, a žene da smjestim u prizemlje. Navikli smo se na to, pa je moja žena često spavala uz maloga kako bi ga mogla podojiti kad plače.

I dodaje: »U svojoj prostodušnosti, vjerovao sam da mi je žena najkreposnija u cijelome gradu.«[31] Na žalost, ova je ubrzo iskoristila nov raspored soba i nesmetano primala ljubavnika u prizemlju, dok joj je muž, ništa ne sluteći, mirno spavao na katu.

Prvi se kat nerijetko nadvijao nad ulicu, no država je takve balkone smatrala nezakonitim zahvaćanjem u svoj posjed. Već je atenski vladar Hipija, sin Pizistratov, »stavio na prodaju sve što se s katova nadnosilo nad javne površine: stubišne ograde, balkone i vrata koja se otvaraju prema napolje«.[32]

Ifikrat je u 4. stoljeću pr. n. e. predložio Atenjanima da oporezuju sve građevne istake, kako bi se popravilo veoma loše stanje državnih financija.[33] Terase na gornjim katovima mogle su biti ukrašene balustradama i stupovima,

[30] Demosten, *Govor protiv Androtiona*, 53.

[31] Lizija, *Govor protiv Eratostena*, 9—10.

[32] Pseudo-Aristotel, *O gospodarstvu*, 2, 2, 4.

[33] Polijen, *Stratagemata*, 3, 9, 30.

kakve nalazimo na oslikanim posudama iz 4. stoljeća pr. n. e. Dotjeranost kuća svodila se isprva na prost sloj vapna na zidovima. U 4. stoljeću mozaici su resili *andron* ili dvorište peristila, kao u Olintu. Fokionova kuća u melitskoj četvrti »bila je ukrašena brončanim pločama, ali je inače bila jednostavna, sasvim golih zidova«.[34] Ne bi se reklo da valja bukvalno shvatiti Bakhilidov stih, prema kojemu »zlato i bjelokost blistahu u domovima«.[35] Zidovi najbogatijih kuća bili su presvučeni tapiserijama i vezovima, a stropovi su im ponekad bili ukrašeni oplatom. Priča se da je Alkibijad prisilno držao kod sebe slikara Agatarha čitava tri mjeseca, kako bi mu ovaj kuću ukrasio zidnim slikarijama.[36] Međutim, toliko hvaljena raskošnost Alkibijadova doma bila je vrlo relativna:

> Popis njegove imovine prodane na dražbi po presudi izrečenoj na procesu razbijačima Hermovih kipova i na procesu za skvrnjenje misterije ne ukazuje na neku rastrošnu raskošnost. Dva himationa, koji bi mogli biti »hijerofantsko ruho« koje spominje Plutarh, zatim potanko opisano pokućstvo, među kojim se isticao »namještaj za blagovaonicu«, četiri stola i dvanaest počivaljki »miletske izrade« — u ukupnoj vrijednosti od oko 120 drahmi. Čini se da se na to svodila čitava garderoba i sva pokretna imovina čovjeka, čija je osobna raskoš bila u skladu sa skromnim životnim standardom Atenjana 5. stoljeća pr. n. e.[37]

Osim kreveta, stolova, stolica i klupica, pokućstvo se sastojalo osobito od škrinja i kovčega, u kojima se držala odjeća i nakit. Vjerojatno je također da mnoge lijepo oslikane posude, djela znamenitih umjetnika, nisu služile za kućanstvo, nego da su bile izložene kao ukras u nekim prostorijama doma, poput ukrasnih tanjura ili skupocjenih vaza koje danas rese naše stanove. Možemo, na primjer, stvoriti određenu predodžbu o kući bogatog Atenjanina Kalije, kojega nam opisuje Platon u *Protagori*. Slav-

[34] Plutarh, *Fokion*, 18.

[35] Atenej, 2, 39 f.

[36] Andokid, 4, 17; Plutarh, *Alkibijad*, 16.

[37] J. Hatzfeld, *Alcibiade*, str. 128—129, prema *Inscr. gr.*[2], I, 330 (isp. Tod, *A selection of greek hist. inscr.*, I, 80). U pogledu značenja riječi *anáklisis*, vidi L. Robert, *Hellenica*, IX, str. 46.

ni je sofist, okružen »kolom« svojih prijatelja i učenika, šetao pod *prostoonom* (trijemom najbližim kućnom ulazu), vodeći učeno društvo tamo-amo, kad su ušli Sokrat i mladi Hipokrat, pošto im se uz velike molbe udostojio otvoriti kapiju uškopljenik u vratarskoj službi.[38]

No, takve su kuće u Ateni Periklova doba ipak bile rijetkost. Mnoge su više nalikovale straćarama, dok ih je većina bila pretijesna za bilo kakav sanitarni uređaj. Zbog toga je upotreba *amide* (vrčine, noćne posude) bila veoma raširena,[39] čak i među vojnicima u službi, kojima je ponekad znala poslužiti za grube šale.[40]

Noću je čovjek skidao samo gornju haljinu i opasač s košulje, koja mu je, dakle služila i kao spavaćica. Iz jednoga vrlo škakljivog odlomka iz Aristofana vidi se da su se kreveti sastojali od drvena okvira preko kojega je bilo napeto remenje, a na ovo je umjesto madraca bila stavljena tanka prostirka od trske ili rogozine (*psíathos*), te da su u upotrebi bili jastuci i pokrivači, no nema spomena plahtama. Ljeti se najradije spavalo na terasi, na noćnoj svježini. U tom bi se slučaju spavač umotao u pokrivače, ali su mu buhe i stjenice često zagorčavale san: ujedi te gamadi otjerali su iz kreveta dobričinu Strepsijada.[41]

U takvim je stambenim prilikama higijena bila na vrlo niskom stupnju. U Šestom poglavlju govorit ćemo o tjelesnoj urednosti, koja je, naravno, bila prilično nejednaka, već prema društvenom staležu i imovnom stanju. Miševi, muhe i komarci prenosili su svakovrsne boleštine, a epidemije nisu bile nikakva rijetkost. Prljavština i smrad, kakvi i danas vladaju u mnogim istočnjačkim gradovima, bili su sasvim sigurno prisutni i u drevnoj Ateni.

*
* *

Gotovo odmah iza sjeveroistočnih atenskih vrata Dipila, sa obje strane ceste što je vodila u Akademiju, nalazilo se glavno gradsko groblje. Ono potječe najkasnije iz 8. stoljeća pr. n. e., jer su na njemu pronađene velike pogrebne posude geometrijskog oblika, koje se i zovu »dipilske vaze«. Kasnije je na tome mjestu atenska država sagradila zajedničku grobnicu za poginule ratnike, nad kojom su njihovu uspomenu slavili službeno određeni govornici po imenu Periklo, Demosten ili Hiperid.

[38] Platon, *Protagora*, 314—316.

[39] Vidi Aristofan, *Ose*, stih 935; *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stih 633; Eupolis, naveden u Ateneju, I, 17 e.

[40] Demosten, *Govor protiv Konona*, 4.

[41] Aristofan, *Lisistrata*, stihovi 915—936; *Oblaci*, stihovi 12—14.

Grobišna aleja koja se ukazala prilikom iskapanja pokrajnji je put južno od akademijske ceste, nedaleko od obala Eridana, i pomalo podsjeća na Aliscamps u Arlesu ili na rimsku Viju Apiju. Obrubljuju je zaravnine, zidićima podijeljene na »parcele« u vlasništvu atenskih obitelji, građana i naseljenika. Svaki taj ograđeni prostor sadrži grobove članova obitelji i njihovih robova. Nadgrobni su spomenici najčešće uspravne mramorne ploče ili stele, ukrašene bareljefima, no nisu rijetke ni prave kapelice sa zabatom. Na nekim grobovima stoje mramorne vaze, osobito *lekite* i *lutrofore* (izdužene veze s jednom ili dvije ručke), u znak da je tu pokopan neoženjen pokojnik. Robovi su imali pravo samo na jednostavne, okrugle stupiće na kojima im piše ime. Na visokim postoljima ili na uglovima parcela predstavljeni su životinjski simboli — bikovi, lavovi, psi, sfinge i sirene. Klesane stele prikazuju ponajčešće isto tako simbolične prizore rastanka ili susreta. Na jednoj se, nadalje, vidi mlada žena po imenu Hegesa kako se uljepšava, a na drugoj dvadesetogodišnji atenski konjanik Deksilej kako ubija neprijatelja prije nego što će i sam poginuti.

Udaljujući se od Atene prema zapadu, prošavši pokraj groblja u Keramiku, namjernik bi stupio na područje dema *Kolon*, gdje se rodio pjesnik Sofoklo, i prispio u *Akademiju*, to jest perivoj Akademov. Akadem mora da je bio nekadašnji vlasnik toga zemljišta, ili pak vjerojatnije neki lokalni polubog, koji je ovdje imao priprosto svetište. To je bio povelik sveti gaj, koji je obzidao Hiparh, sin Pizistratov. Bio je posvećen boginji Ateni, te je u njemu raslo dvadeset svetih maslina (*moríai*), za koje se govorilo da su nikle iz sadnica masline s Erehtejona. Ulje tih maslina podjeljivano je kao nagrada pobjednicima Panatenejskih igara. I drugi su bogovi tu imali žrtvenike: u prvom redu *Hermo*, bog gimnazija, pa *Eros*, bog ljubavi. Atenjani su veoma rado dolazili na šetnju u Akademiju. Kimon, koji

je »Akademiju od suva i bezvodna mesta pretvorio u dubravu sa dovoljno vode, sa čistim trkalištima i hladovitim šetalištima«[42], uredio je u njoj gimnazij, na kojemu su vježbali efebi pod nadzorom Vijeća. Nedavna su iskapanja utvrdila točno mjesto toga vježbališta i otkrila ostatke palestre, dijelove ozida i jedan maleni hram.

Ističući ideal antičkog odgoja, Aristofan u *Oblacima* lijepo opisuje taj gimnazij:

> Da, jak ćeš i kao cvijetak krasan u vježbalištu se desit
> I nećeš na trgu razmetat se dosjetkom pustom, ko sada što ovi,
> Ni zarad sitnicā sudom se gonat što s klevete satrt te može.
> Akàdēmiju ćeš polazit, s trijeznijem onuda trčat vršnjakom
> Pod maslinom svetom, a tvoju će glavu vjenčati trstika bijela;
> Tetìvkōm, nedjeljkom i topolom ćeš lišće što sipa, mirisat
> Pa ako to učiniš kako ti kažem
> I na to pozornost obratiš svoju,
> Ej, uvijek ćeš imat
> Ti punane prsi ì zdravu boju,
> Pa pleći široke...[43]

Međutim, Akademija se pročula i dala svoje ime svim današnjim akademijama zbog Platona, koji je u njoj god. 387. pr. n. e. utemeljio redovit nauk. Naime, kako u vrijeme »sofista«, to jest učenjaka i filozofa, nije postojao nikakav visokoobrazovni zavod, vježbališta su postala redovita stajališta intelektualnih krugova, koje nazivamo »školama«. Kao što je razložno rečeno: »Gimnazije po svemu odgovaraju današnjim 'kulturnim centrima', u kojima bi se, prema našim urbanistima, morale odvijati sve djelatnosti u vezi s fizičkom i duhovnom kulturom.«[44] U tim

[42] Plutarh, *Kimon,* 13 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

[43] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 1002—1008 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[44] R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique,* str. 276; vidi također Hans Herter, *Platons Akademie* (1952, Bonn).

gimnazijima bila je potrebna voda za pranje vježbača, pa nije slučajno što se Akademija nalazila u blizini Kefisa.

Slično se na istoku Atene pokraj Eridanovih izvora smjestio *Likej,* koji je služio kao »škola« Aristotelu, kao što je i *Kinosarg* na jugu, gdje je naučavao kinik Antisten, bio u blizini Ilisa, vjerojatno nedaleko od ubavoga mjesta koje na usta Sokratova opisuje Platon u Fedru:

> Tako mi Here: baš je mesto lepo za odmaranje! Ta ova je platana i veoma širokih grana i visoka, pa kako je prelepa visina i hladovina konopljike koja se najraskošnije rascvetala da ceo kraj ispuni najslađim mirisom; a pod platanom opet umilno izvire izvor veoma studene vode, tako da se nogama može osetiti. Po slikama i zavetnim poklonima čini se da je to svešteno mesto, posvećeno nekim Nimfama i Aheloju. Pa onda, molim te, kako ovde vetrić ljupko ćarlija, kako je prijatan i pun mirisa! I svojim letnjim šumorom zvonko prihvata horsku pesmu zrikavaca. Ali od svega je najumilnija trava koja je na blagu pristranku bujno izrasla, tako da možeš, kad legneš, glavu nasloniti kao na meko uzglavlje.

Fedar se čudi odakle toliko oduševljenja čovjeku kome veli: »Ni iz gradske oblasti ne ideš u tuđe krajeve, a meni se bar čini da se uopšte ni izvan bedema ne pojavljuješ.« A Sokrat, za koga znamo da je odlazio u Likej, a povremeno i u Akademiju, daje ovakav odgovor: »Ne zameraj mi to, moj predobri prijatelju. Jer ja sam ti željan nauke. A ovi predeli i ova drveta neće me ničemu da uče, nego ljudi u gradu.«[45]

No zbog toga ovaj odlomak ništa manje ne dokazuje i to da je Platon iskreno volio prirodu. Doduše, Teokritove će *Idile* u 3. stoljeću pr. n. e. predstavljati u tom pogledu sasvim nov vid književne tankoćutnosti, no ova dva nave-

[45] Platon, *Fedar,* V (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*). Mnogi su oponašali ovaj odlomak, kao što se vidi na početku Plutarhovih *Razgovora o ljubavi* (*Mor.,* 749 A): »Izbaci ovaj put iz pripovijedanja pjesničke livade i sjenice, kao i spletove bršljana i slaka, to jest sve one opise krajolika kojima neki pisci, sa više mara nego vještine, nastoje posuditi od Platona njegov Ilis, znamenitu konopljiku i travu što raste na blagu pristranku...«

dena mjesta iz Aristofana i Platona dovoljno ukazuju na to da su stari Grci, poput nas, imali osjećaja za svježinu zelenila, spokojnost lijepa krajolika i ljepotu drveća, kao što to potvrđuju i mjesta koja su izabirali za svoje gimnazije.

*
* *

Nema sumnje da su mnogi bogatiji građani Atene imali izvan zidina ladanjske kuće, bilo u predgrađu Agrila, bilo drugdje. Izuzevši Svetu cestu prema Eleuzini, kojom su prolazile misterijske obredne povorke, i jedan vojnički te drugi civilni put što su povezivali grad s pirejskom lukom, a po kojima mora da je tekao gust teretni promet, postojali su samo zemljani putovi ili kozje staze, kojima se išlo najviše pješice ili na magarcu odnosno mazgi, a veoma teško makar i u laganoj dvokolici.

A čim bi se spustila noć, putovi su postajali nesigurniji nego i same mračne i krivudave atenske uličice, po kojima su vrebali lopovi. U Aristofanovim *Pticama* Atenjanin Natko pripovijeda nezgodu koja mu se desila:

Rad (pijevca) ti haljinac od meke frigijske vune izgubih.
Na krstitke jednom pozvali mene i ja ti se pripij u gradu,
Pa lezi i spavaj. Još za stol ne sjeli drugi, kad zapjeva pijevac.
Ja pomislih da je već jutro, pa u Halimūnt ravno zaputih.
Baš napolje skrenuh od Zida, a ćulom me tatina shvati u leđa.
I ja ti se srušim, hoću da vičem, a on mi omače haljinac.[46]

Naravno, uz ceste su postojala svratišta, u kojima su putnici mogli potražiti konak i okrepu. I opet je Aristofan tu da nam potvrdi njihovo postojanje, no i da u nama pobudi ozbiljne sumnje što se tiče čistoće u njima. U njegovim *Žabama* Dioniz, raspitujući se kod Herakla za najbolji put u Had, kaže:

[46] Aristofan, *Ptice*, stihovi 493—498 (prijevod K. Raca; *op. prev.).*

Ja bih rad
Da drugove mi, ustrebam li, kažeš ti
S kojima nekad pošo si po Kerbera,
Njih kaži mi, pa luke, pèkarnice sve,
Bordele, svaki konak, han i zdenac, put,
Grad, krčmu, noćište gdje ima stjenica
Ponajmanje.[47]

U Atici su dugo vremena postojali zemljišni posjedi u vlasništvu *eupatrida.* U Solonovo doba najviši sloj građanstva, koji je jedini iz svojih redova mogao davati arhonte, sastojao se od Atenjana čiji je godišnji dohodak dosizao ili premašivao pet stotina medimna brašna. Ovi su se zvali *pentakosiomedimni,* a *medimna* je bila mjera od nešto preko pedeset litara, što znači da su morali požeti najmanje dvjesta hektolitara žita. Još u 5. stoljeću pr. n. e. Kimon, sin Miltijadov, bio je dovoljno bogat da se umili puku nevjerojatnom darežljivošću:

On je, naime, sa svojih imanja sve plotove uklonio, da bi i stranci i domaći građani, kad im treba, bez brige mogli voća brati; pored toga, u njegovoj kući svaki dan je gotovljen, doduše, prost ali za mnoge dovoljan ručak, na koji je svaki siromah koji je god hteo mogao dolaziti, tako da je bez ikakva svoga truda hranu dobivao, da bi svoje vreme mogao posvetiti samo javnim poslovima.[48]

I Periklo je posjedovao imanja i kuće u Atici, koje je obećao ustupiti državi ako ih Lakedemonjani, koji su bili upravo provalili u zemlju, budu poštedjeli kako bi ga u očima njegovih sunarodnjaka učinili sumnjivim.[49] Atičko se gospodarstvo u prvom redu oslanjalo na ratarstvo i stočarstvo, a uzgred i na trgovinu. U seoskim su demima pronađeni ostaci zemljoposjedničkih kuća, no premalo su sačuvani da bismo iz njih mogli bilo što pouzdano zaključiti.

Radije ćemo se osloniti na to kako nam Atenjanin Ksenofont opisuje svoj posjed u Skilusu u Eulidi na Peloponezu:

[47] Aristofan, *Žabe*, stihovi 108—115 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[48] Plutarh, *Kimon*, 10 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).
[49] Plutarh, *Periklo*, 33.

Krosred toga mjesta tekla je baš rijeka Selinus, (u kojoj) ima riba i školjaka, a u onome kraju kod Skilusa ima za lov svakojake divljači. (Ksenofont) sagradio je i žrtvenik i hram... Ksenofonovi sinovi i sinovi drugih građana priređivahu... lov, a koji su ljudi imali voije, lovili su zajedno s njima. Zvijeri, ulovljene koje na istom svetom mjestu koje s gore Foloje, bile su svinje, srne i jeleni. To mjesto leži na putu, kud se ide iz Lakedemona u Olimpiju, od prilike 20 stadija od hrama Zevsova u Olimpiji. Na tom svetom mjestu ima livada i gajeva i šumovitih gora, gdje ima dosta hrane za svinje i koze, za ovce i goveda i konje... Oko hrama bi zasađen gaj od voćaka, kojima se zrelo voće jede.[50]

Ksenofont najbolje izvješćuje o životu seoskog plemića u knjizi *O gospodarstvu,* u kojoj u zvijezde kuje zemljodjelstvo kao izvorište svih vrlina. Ta idilična slika vjerojatno odgovara njegovu osobnom iskustvu. O tome ćemo još imati prilike govoriti.

Međutim, razvoj atenske demokracije, koja je u vidu *liturgija* (javnih obaveza ili službi, kakve su bile *trijerarhija* ili *koregija*) tražila od bogataša žrtve, a osobito dioba zemljoposjeda između djece, smanjili su broj i opseg velikih imanja, te su u 5. stoljeću pr. n. e. Atiku obrađivali sitni posjednici, koji su na svome komadiću zemlje radili vlastitim rukama, uz pomoć robova i nadničara. Taj je sitnoposjednički srednji sloj, navikao na trud i muku, bio glavni oslonac Atene u vrijeme Perzijskih ratova, a iz njega je po svoj prilici proistekla i većina učesnika bitke kod Maratona, slavnih *maratonomaha,* čiju su uspomenu tako rado veličali Aristofan i drugi atički pisci.

U brdima je život bio težak. Osnovni su izvori prihoda bili stočarstvo (osobito uzgoj svinja, koza i ovaca), med iz himetskih pčelinjaka i drveni ugljen, ponajviše sa šumovitih obronaka Parneta, gdje se nalazilo veliko naselje Aharna. Aristofanova komedija *Aharnjani* realistički oslikava te priproste i tvrdokorne brđane.

[50] Ksenofont, *Anabaza,* 5, 3 (prijevod S. Senca; *op. prev.*). Vidi izd. Delebecque, *Le site de Scillonte,* u *Annales de la Faculté des Lettres d'Aix* 29, str. 5—18.

U nizini žito nije uspijevalo osobito dobro, pa je Atena morala uvoziti velik dio žita za svoje potrebe, ali su vinogradi i voćke, prije svega masline i smokve, davale lijep urod. Strepsijad iz *Oblaka,* Pravomil iz *Aharnjana* i Berko iz *Mira* najbolje su predstavljeni likovi atičkih seljaka, koji su u mirnodopska vremena najveću sreću nalazili na svojim njivama. Došavši živjeti u grad, Strepsijad gorko žali za slobodnim životom u izobilju, kakav je vodio na selu prije nego što ga je upropastio brak:

Na selu život bješe meni najdraži
U nečistoći, ù nemāru, nebrizi.
U obilju ovaca, pčela, drożdine.
Megàklova Megàkla uzeh nećaku
Ja priprost seljak 'nakvu gradsku djevojku,
Tu gizdu, raskoš...
Kad uzeh nju, tad s njome dane trajah ja, —
Dobrano širom, smokvom, vunom udarah,
A u nje pomast, safran, raskoš svakakva,
Pa rasipnost i vrela krv i silna strast.[51]

Slično govori i Pravomil u *Aharnjanima:*

Računam, motrim kraj, za mirom ginem sav,
Grad mrzim, a za selom svojim čeznem ja, —
Ta nikad mi ne reče: »Uglja kupide
Pa octa, ulja!« Ne zna za riječ »Kupide!«
Sve samo nosi, nema toga: »Kupide!«[52]

I napokon Berko u *Miru:*

Zato ja bar želim sada i sam već na selo poć,
Zemljicu budakom mrvit poslije duga vremena.
Ali, ljudi, sjetite se
Onog svog života starog
Nekad što nam dade Ona.
Onog voća stranog, suhog,
Svježih smokava i mrče,
One šire, šire slatke,

[51] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 43—52 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[52] Aristofan, *Aharnjani,* stihovi 32—36 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

Ljubičice pokraj zdenca
Na livadi ì maslīnā,
Želje naše...[53]

Slika je nesumnjivo poljepšana s određenim namjerama, jer Aristofan želi omrznuti rat veličajući sreću koju je pružao mir; teško da je on sam vlastitim rukama orao zemlju ili okopavao vinograd. Moramo ipak povjerovati da su atički seljaci, ma kako mukotrpan život vodili, pretežno bil zadovoljni svojom sudbinom.

[53] Aristofan, *Mir,* stihovi 569—579 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

DRUGO POGLAVLJE

STANOVNIŠTVO: GRAĐANI, NASELJENICI, ROBOVI

U antičkoj Grčkoj država se više određivala prema ljudima koji je tvore, nego prema teritoriju koji zauzima. Granice među državama, ukoliko ih nisu razdvajali riječni tokovi, bile su neodređene i približne, gubeći se u planinskim razmeđama (*eshatiai*) na visokim pašnjacima, po kojima su mršava stada brstila škrto raslinje. *Polis* sačinjavaju isključivo ljudi. Službenim se jezikom nikada nije reklo »Atena«, nego »Atenjani« ili »narod« odnosno »država Atenjana«.

Klasični polis je »potpuno nezavisna, vjerom utvrđena i zakonima vođena zajednica građana, nadređena svim svojim pripadnicima.«[1]

»Potpuno nezavisna«: to jest, ukoliko njezini državljani i osjećaju pripadnost nekoj široj etničkoj i kulturnoj zajednici, država odbija da se u bilo kom smislu podredi nekoj drugoj.

Upravo da bi sačuvale dragocjenu samostalnost, nekoliko se država na čelu s Atenom i Spartom udružilo da odbiju napad Darijevih, a potom i Kserksovih barbara. Ta nepomirljiva strast prema neovisnosti bitna je značajka antičke Grčke, ali nije imala samo dobre strane, jer je onemogućila svako trajnije ujedinjenje grčkih država u politički jedinstvenu federaciju. Svaka je državica iznad svega strahovala da ne potpadne pod neku drugu, ali je ujed-

[1] A. Aymard, *Recueils de la société Jean Bodin,* 6, 1 (Bruxelles, 1954), str. 52—53.

no nastojala da podvrgne susjede. Tako su Atena, Sparta i Teba stvarale saveze, *simahije*, u kojima su državice, uvijek zvane »saveznicama« kako se ne bi uvrijedile, u stvari bile u podređenu položaju, ali su ti savezi krhki i kratka vijeka, upravo zbog te težnje za samostalnošću.

»Vjerom utvrđena«: starovjeki narodi nisu dijelili duhovno od svjetovnog. Atena je grad boginje Atene, a njezini svećenici, kao i svećenici ostalih bogova, upravljaju državom. Vjera je, barem ona službena, neodvojiva od države, a neki su misterijski obredi, kao na primjer eleuzinske misterije, čak pod izravnom kontrolom države. Zbog toga je država u svojoj biti netrpeljiva, budući da spone koje međusobno povezuju građane nisu samo društvene i političke, nego i vjerske prirode.

»Zakonima vođena«: običajni zakoni (*nómoi*) ravnaju čitavim životom građana od rođenja do smrti, čak i u Ateni, gdje nisu tako strogi kao u Sparti. Te su zakone vjerojatno stvorili sami građani, odnosno njihovi preci (nepisani zakoni pradjedovskih običaja jednako obavezuju kao i zakonodavne odluke), i na tome počiva grčko dostojanstvo slobodna čovjeka nasuprot barbara, podanika jednoga gospodara, koji može biti nepravedan i hirovit, no ta je sloboda u stvari ipak bila veoma skučena. Demarat veli Kserksu: »(Spartanci) su, doduše, slobodni, ali ipak ne u svakom pogledu. Njihov vrhovni zapovednik, naime, jeste zakon i njega se oni više boje nego tvoji podanici tebe.«[2]

A Platon personificira zakone u *Kritonu* ovako:

> Ako bismo mi hteli odavde (tj. iz zatvora) da bežimo, ili kako to već valja nazvati, pa bi došli zakoni i celina države, pristupili nama i zapitali nas: »Reci mi, Sokrate, što nameravaš da preduzimaš? Zar ovim činom što ga preduzimaš ne nameravaš ništa drugo nego da upropastiš zakone i celokupnu državu, koliko već to stoji do tebe? Ili ti veruješ da to može biti da postoji i da nije oborena ona država u kojoj jedared izrečene sudske presude ništa ne važe, nego ih obični ljudi obesnažuju i uništavaju?«[3]

[2] Herodotova istorija, 7, 104 (prijevod M. Arsenića; *op. prev.*).

[3] Platon, *Kriton*, XI (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

»Nadređena svim svojim pripadnicima«: antička je država cilj po sebi, apsolut koji svojim podanicima ne ostavlja previše sloboda i kojemu je podređena djelatnost sviju. U tom je smislu suštinski totalitarna. Takva je bila očito Sparta. U Ateni su neki vidovi sloboština mogli sakrivati tu duboku značajku, koja je međutim bila stvarna. Sloboda mišljenja i izražavanja, osobito u pogledu božanstava, nije bila nikakva: osude zbog bezbožništva i Sokratova smrt najbolje svjedoče o tome, a upravo je, nakon oligarhijske vladavine Tridesetorice, ponovo uspostavljena demokracija god. 403. pr. n. e. prisilila Sokrata[4] da popije otrov. Građanin je mogao postati žrtvom *ostracizma*, a da mu nije morao biti dokazan nikakav grijeh.

*

* *

Atena je neposredna demokracija u kojoj svi građani u Skupštini (*Ekklesía*) sudjeluju u upravljanju državom. Naime, iako su stari narodi donekle poznavali predstavničku vladu, kakvu nalazimo u suvremenim državnim uređenjima (ustav Beotijske konfederacije, na snazi od 447. do 386. pr. n. e., barem koliko ga poznajemo, tipičan je primjer predstavničkog oblika vladavine)[5], većinom je antičkih država neposredno upravljao skup građana, a skupština je bila organ zakonodavne, izvršne i sudbene vlasti. Naravno, takav je oblik upravljanja moguć samo u malim državama.

Da bi netko mogao biti građanin i punopravno zasjedati u narodnoj skupštini, morao je ispunjavati dva uvjeta: trebalo je da je rođen od oca Atenjanina, a prema Periklovu zakonu iz 451. pr. n. e. i od majke Atenjanke; zatim, morao je biti punoljetan, to jest, navršiti osamnaest godina, no kako je potom dvije godine služio vojni rok, u Skupštinu je stupao kao dvadesetogodišnjak. Atenjani su posebnom odlukom mogli dati pravo građanstva i strancu,

[4] O suđenjima za bezboštvo, vidi u Osmom poglavlju, str. 207.

[5] Vidi J. A. O. Larsen, *Representative government in greek and roman history* (University of California, 1955).

kao što su ga mogli oduzeti i nekome od svojih, kaznivši ga *atimijom*, lišavanjem građanskih prava.

Svakodnevni život atenskoga građanina bio je ispunjen obavezama u izvršavanju državnih poslova, barem u načelu, jer je jasno da atički seljaci — poput Strepsijada, Pravomila i Berka, prije nego što su se nastanili u gradu — nisu mogli suviše zapuštati imanja i poljodjelske poslove, pogotovo ne u vrijeme oranja i žetve, kako bi došli zasjedati na Pniks, što objašnjava činjencu da je od otprilike 40.000 atenskih građana kvorum od 6.000 bio dovoljan za izglasavanje najvažnijih odluka.[6] No, te se nužne izostanke nastojalo smanjiti na najmanju moguću mjeru, pa su u tu svrhu sjednice Skupštine sa dnevnim redom (*prógramma*) objavljivane četiri dana unaprijed. Na taj su način seljaci mogli biti obaviješteni na vrijeme.

Javno je mišljenje strogo osuđivalo svakoga tko bi se oglušio na državne poslove, te je trebalo pričekati da se krajem 4. stoljeća pr. n. e., pošto je Atena izgubila samostalnost porazom kod Heroneje (god. 338. pr. n. e.), Epikurova filozofska škola usudi savjetovati mudracu neka se bave samo osobnim poslovima i vlastitom srećom. U doba »maratonomaha« bilo je nezamišljivo da se novčane naknade za građane koji zasjedaju u Skupštini (*misthós ekklesiastikós*) nakon Peloponeskog rata nije bio tek demagoški korak, kao što se često krivo misli. Kako bi bez te naknade atenski *teti*, nadničari i najamni radnici, ne posjedujući nikakvog imetka, mogli prisustvovati sjednicama, koje su ponekad znale trajati i čitav dan, a držale su se najmanje četiri puta mjesečno, ako ne i češće?

Opisujući svakodnevni život Evropljana 20. stoljeća mogli bismo i ne spomenuti njegove biračke dužnosti i prava, s obzirom da ih ispunjava tek s vremena na vrijeme, zapravo prilično rijetko. Stanovnik grada Atene, ne samo da je sudjelovao na tim čestim skupštinskim sjednicama, nego je mogao biti imenovan na godinu dana za člana vijeća pet stotina (*Bulé*), ili za upravnog činovnika, ili pak za suca, posvećujući najveći dio svoga vremena javnim poslovima. Neophodno je, dakle, da makar i ukratko opišemo atenski politički sustav; pravosuđe ćemo razmotriti u Devetom poglavlju.

[6] Plutarh, *Aristid*, 7, 6: čini se da se broj od šest tisuća odnosi na kvorum glasača, a ne da je osuđenik ostracizmom morao imati protiv sebe toliko glasova; pitanje i dalje ostaje otvoreno.

Skupština na Pniksu nije bila jedina u kojoj je slobodan Atenjanin morao zasjedati. Postojale su i skupštine *fratrija*, tj. bratstava *demova* i plemena, koje su vršile lokalnu upravu. Klisten je god. 508. pr. n. e. ukinuo stare upravne jedinice u Atici, otprilike isto onako kako je francuska revolucija umjesto pokrajina uvela departmane, podijelivši građane u deset plemena, *fila*, od kojh je svako imalo kao »zaštitnika« po jednoga atičkog poluboga i nosilo njegovo ime: file su se zvale *Erehtejeva, Egejeva, Pandinova* itd. Svaka je posjedovala određenu oblast i izabrala službenike za upravu nad svojim dobrima. Isto se može reći i za deme, to jest općine unutar fila (u početku je bilo sto dema, po deset u svakoj fili, no kasnije ih je bilo i više). Keramik, Kolit, Melita i Skambonida bili su gradski demi, Aharna, Maraton i Dekeleja seoski. Svaki je atenski građanin službeno imao trodjelno ime: vlastito, očevo — *patronim* —, i naziv dema iz koga potječe — *demotik*. Na primjer: Periklo, sin Ksantipov, iz dema Holarg; Alkibijad, sin Klinijin, iz dema Skambonida; Demosten, sin Demostenov, iz dema Peanija.

Ovlasti načelnika dema, *demarha*, bile su slične funkcijama današnjega predsjednika općine. U njegovom se uredu vodio imenik stanovnika dotičnoga dema, to jest, mogli bismo reći, nešto poput matične knjige, ili prije — biračkog spiska. Sugrađani su ga birali na godinu dana.

I na kraju, fratrija je bila podjedinica dema, no ne znamo kakav joj je bio ustroj. Samo joj ime kazuje da se vjerojatno radilo o rodovskoj zajednici ili o skupštini porodica, jer je postanjem u vezi sa riječju *brat* (lat. *frater*).

Skupštine fila, dema i fratrija stezale su, dakle, atenskog građanina u mrežu prava i obaveza, no sastajale su se ipak rjeđe nego državne skupštine.

*
* *

Prvi prizor Aristofanovih *Aharnjana*, prikazanih prvi put god. 425. pr. n. e., odigrava se na sjednici Narodne skupštine. U stvari, radi se prije o karikaturi nego o vjernoj

slici, no uz nužne ispravke i dopune, možemo se ipak pouzdati u komediografovo svjedočenje. Doduše, Aristofan je nepotpuniji i netočniji od Aristotela, ali je zato kudikamo zabavniji! Pridodat ćemo i poneku pojedinost iz komedije *Žene u narodnoj skupštini* (*Ekklesiázusai*), kojoj je već i sam naslov šaljiv. U antička vremena žene nisu imale političkih prava i nisu smjele prisustvovati narodnim skupštinama, pa nitko osim Aristofana nije upotrijebio glagol *ekklesiázo* (»zasjedati u skupštini«, ili »sazvati skupštinu«) u participu ženskog roda.

Aristofanov junak Pravomil, kojega već poznajemo,[7] nalazi se isprva sasvim sam na Pniksu. Atenski je Pniks (to jest »mjesto gdje se mnoštvo guši u vrevi«) bio u 5. stoljeću pr. n. e. redovito sastajalište Narodne skupštine, koja se u početku držala na Agori, a u 4. je stoljeću radije zasjedala u udobnijem gledalištu Dionizova kazališta. Brežuljak Pniks uzdiže se jugozapadno od Areopaga, nasuprot ulazu u Akropolu. I danas su vidljivi tragovi oveće polukružne zaravni na stjenovitu obronku okrenutom prema Areopagu i Propilejama. Taj je polukrug, promjera od 120 metara, na kojemu se moglo okupiti oko dvadeset tisuća ljudi, poduprt ogromnim potpornim zidom. Govornica (*bēma*) isklesana je u živoj stijeni, a sačuvala se sve do danas. To je kamena kocka na trostepenom uzvišenju sa dva mala pobočna stepeništa, okružena klupom i sjedištima. Odatle su govornici mogli vidjeti i pokazati okupljenom narodu Propileje i Partenon. Pisari su sjedili na klupi i sjedištima oko govornice. Ta kockasta stijena bila je možda žrtvenik Zeusa Agoraja, na kojemu su prinošene žrtve pri otvaranju svake sjednice. Iza i iznad govornice razabiru se i tragovi dviju loža sa klupama uklesanim u stijenu, gdje su vjerojatno sjedili predsjednici skupštine. To su u načelu bila pedesetorica *pritana* iz jedne file, koji su kao vijećnici tvorili stalan odbor Vijeća kroz jednu desetinu godine, odnosno kroz trideset pet ili trideset šest dana. To se vrijeme zvalo *pritanija.* U 5. stoljeću Skupštini je predsjedavao ždrijebom izabrani pritan, koji se nazivao *epistat.*

Pravomil se, dakle, dosađuje sasvim sam na Pniksu i izjavljuje da nikada još nije patio »ko sada kada redovna nam skupština bit ima izjutra, a prazan još je Pniks« (stihovi 19—20). Naime, za vrijeme svake pritanije održavane su četiri redovite sjednice, koje su počinjale obično u samu zoru. Bile su označivane *semejonom*, vrstom znamenja ili zastavom koja se razvijala na Pniksu.[8] No, iako Pravomil tvrdi nešto dalje (stih 40) da je već skoro podne, Atenjani još nisu napustili Agoru i Keramiku: »Na trgu brblja narod, amo tamo on sve bježi — crvenoga uža ga je strah.« Naime, Agora je bilo omiljeno sastajalište besposličara i šetača. Ovih je u Ateni bilo mnogo, pa Demosten veli: »Obilazite pa... jedan drugoga pitate: Pripovijeda li se što novo?«,[9] a autor *Djela Apostolskih* nadovezuje: »A svi Atenjani i među njima nastanjeni stranci ni na što drugo ne troše vrijeme nego da neku novost kažu ili čuju.«[10] Kako natjerati te dokoličare i bezbrižne šetače da se upute na Pniks? Državni robovi, koji su služili i kao policija, prepričivali su ulice što vode na Agoru i upućivali građane u pravom smjeru razapevši užad prožetu crvenom bojom. Bilo je već samo po sebi dovoljno neugodno biti umrljan tom bojom, te mi se čini izlišnim pretpostaviti da su Atenjani kojima bi se to dogodilo morali povrh svega još platiti i globu, a bili su i lišeni prava sudjelovanja u Skupštini.

Pravomil dodaje:

Ni odbor još ne dođe, a u zadnji čas
Kad svane, kako će se, misliš, gurat svi,
Za prvu klupu jedan s drugim otimat!
(23—26)

a malo dalje:

Al' eno vijeća, odbora! Već podne je!
Ne rekoh li? Baš kako ono tvrdih ja, —
Do prvog mjesta' svak se gura, tura sad!
(40—43)*

Rekli smo već da je pedeset pritana predsjedalo zajednički pod vodstvom epistata.

[7] Vidi gore, str. 35.

[8] Vidi Aristofan, *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stihovi 277—278.

[9] Demosten, *Prvi govor protiv Filipa*, 10 (prijevod S. Senca; *op. prev.*).

[10] *Djela apostolska*, 17, 21 (prijevod Lj. Rupčića; *op. prev.*).

* Aristofan, *Aharnjani* (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

Javni je glasnik požurivao građane da pruže korak i da zauzmu mjesto »unutar *katarme*«, to jest u posvećenom krugu, odnosno ogradi (stihovi 44—45). Ta nas riječ dovoljno podsjeća na to da su prije svake sjednice svećenici — *peristijarsi* — prinosili na žrtvenik prasad i da su krvlju zaklanih životinja opisivali sveti krug oko Skupštine, nakon čega se glasnik molitvom obraćao bogovima, proklinjući svakoga tko bi nastojao prevariti narod. No Aristofan za kazališne potrebe skraćuje i pojednostavnjuje. U stvari, predsjednik bi naredio glasniku da pročita izvještaj Vijeća o predloženome dnevnom redu (taj se izvještaj u obliku nacrta odluka zvao *probúleuma*), zatim je od skupštinara tražio da se dizanjem ruku izjasne da li prihvaćaju takav izvještaj ili žele o njemu raspravljati. Jedino je u ovom potonjem slučaju glasnik izgovarao obrednu formulu koju nalazimo u *Aharnjanima:* »Tko želi zborit sad?« Građanin koji bi se podigao s mjesta prilazio bi govornici i stavljao na glavu mirtov vijenac, koji mu je pridavao posvećen značaj (rekli bismo »skupštinski imunitet«).[11]

Tako se u našoj komediji diže Boža. Tvrdi da su ga bogovi ovlastili da povede mirovne pregovore sa Spartom i žali se da pritani odbijaju da mu nadoknade putne troškove (*efódia*). Na znak predsjednika glasnik istoga časa pozove »stražare« (stih 54) da ščepaju Božu i da ga izbace. Radi se o skitskim strijelcima, koji su održavali red u Skupštini.[12]

Pravomil na to prosvjeduje, no glasnik ga ušutka (stihovi 55—59) i uvede poslanike što ih je Atena bila odaslala perzijskom kralju, očito da pokušaju dobiti njegovu pomoć protiv Peloponežana, jer su se Grci u svojoj neslozi sve više obraćali Velikome kralju da im bude sudac. Poslanici su o izvršenoj misiji podastrli izvještaj najprije Vijeću, a zatim Skupštini, kao što nam, na primjer u 4. stoljeću pr. n. e., pokazuju Demostenovi i Eshinovi govori u vezi s poklisarstvom kod kralja Filipa. Naravno, izvještaj spomenutih poslanika komično je izobličen. Aristofan kroza nj izražava zavist atenskoga puka prema po-

[11] Isp. Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 131, 148 i 163.
[12] O skitskim strijelcima, vidi dalje, str. 60. i 271.

litičarima i govornicima, koji su masno naplaćivali svoje usluge (dvije drahme na dan, stih 66), kako bi na račun države odlazili na što je moguće dulja, ugodna putovanja. Poslanici su sa sobom doveli tobožnjega perzijskog izaslanika, »kraljevo oko« Lažiartaba, u pratnji dvojice uškopljenika. Svu je ovu trojicu Pravomil raskrinkao kao Atenjane. Usprkos tome, Vijeće poziva Lažiartaba u *Pritanej* (stihovi 123—124), to jest na primanje što ga država priređuje u sjedištu vlade. O takvu običaju svjedoči mnogo sačuvanih rješenja u kojima čitamo: »Narod je odlučio (ili: narodu se svidjelo) da poslanici sutra budu primljeni u Pritaneju kao državni gosti.«

Zatim glasnik uvodi novoga poklisara, koji dolazi sa dvora atenskog saveznika, tračkoga kralja Sitalka; ovaj predstavlja nekolicinu odomantskih ratnika kao prethodnicu vojske koju će, kaže, Sitalko uskoro poslati u pomoć Ateni. No ti stranci ukradu Pravomilu sav češnjak iz torbe. Ovaj se pobuni:

> Pa krivdu ovu ćeš dopustit, odbore,
> U domu svom da trpim od tih barbara?
> Ja predlažem, nek odgodi se skupština
> O plaći Tračanima. Znak se od boga
> Ukazo, velim, pala mi je kiše kap.
> (167—171)

Nato glasnik objavi

> Nek idu Tračani i dođu preksjutra,
> Jer odbor raspušta sad ovu skupštinu!
> (172—173)

Jedna kap kiše možda nije dostajala da prekine skupštinsku raspravu, no poneka bi oluja, zemljotres ili pomrčina Sunca mogla imati takav ishod ako bi u njoj *egzegeti* prepoznali nepovoljno znamenje Zeusove volje. Zato personificirani *Oblaci* kažu u jednoj drugoj Aristofanovoj komediji:

> Od koristi veće mi smo gradu, no svi bogovi,
> Ali samo nama nè pālīte, nè lijēte vi
> Žrtve, à čūvāmo vas. Ta kad se kuda na vojsku
> Bez pameti spremate, tad gromom, kišom bijemo.

Kad kožara onog mrskog Paflagonca (Kleona), vi
Biraste za vođu vojsci, obrvice skupismo,
Ljutismo se grozno, munja sijevnu, za njom gruhnu
grom,
Mjesec stade micati se s puta svoga običnog,
A sunce uvuče mahom u se svoga svjetla stijenj,
Reče sjat da neće, bude l' Kleon vojsci vojvoda.[13]

Skupština je mogla odbaciti, nadopuniti ili izmijeniti tekst koji je predlagalo Vijeće. Ksenofont nam je prenio izvješće sa dvije burne rasprave u Skupštini, na kojima su stražari što su odnijeli pobjedu u pomorskoj bitci kod Arginuskog otočja bili optuženi jer nisu spasavali postradale mornare (god. 406. pr. n. e.). Rasprava nije mogla biti privedena kraju u jednom danu, »jer je već bilo kasno, pa se u tami više ne bi mogle razabrati ruke« podignute u znak glasovanja (*heirotonía*).[14] Dakle, sjednica koja je otpočela u zoru mogla se odužiti do mraka. U tim je okolnostima jasno što su se mnogi Atenjani, kao Pravomil, opskrbljivali torbama namirnica kad su odlazili na zasjedanje Narodne skupštine.

*
* *

Pritani koji su predsjedavali Skupštini ovisili su o Vijeću (*Bulê*). To vijeće, koje unekoliko nagovješćuje predstavnički sistem suvremenih parlamenata, sastojalo se od petsto vijećnika, po pedeset iz svake file, a pedeset je *buleuta* jedne file obavljalo dužnost pritana, to jest predsjednika Vijeća, kroz deseti dio godine, odnosno oko trideset i šest dana.

Buleuti su birani ždrijebom, pomoću boba, između *demota* sa navršenih trideset godina koji su postavljali svoju kandidaturu. Izvlačenje je odražavalo volju bogova. U jednoj su žari bile pločice s imenima kandidata, a u drugoj isti broj bijelih i crnih zrna boba, samo što je bijelih bilo točno onoliko koliko je buleuta trebalo izabrati. Istovremeno se izvlačila po jedna pločica i jedno zrno boba; ako

[13] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 577—586 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[14] Ksenofont, *Helenska povijest*, 1, 7, 7.

je bob bio bijel, izabran je onaj kandidat čije je ime istodobno bilo izvučeno iz druge žare.

Kandidati nisu bili tako mnogobrojni kako bi se u prvi mah moglo pomisliti, budući da je valjalo čitavu godinu provesti u državnoj službi, zanemarujući osobne poslove. Plaća je iznosila samo pet obola, odnosno za pritane jednu drahmu, to jest šest obola na dan, što nije bilo bogzna koliko kad znamo da je dobar radnik mogao zaraditi dvije drahme dnevno. Po zakonu, nijedan Atenjanin nije mogao biti buleut više od dva puta u životu. Kako ih je bilo potrebno pet stotina godišnje, i kako je broj građana iznosio otprilike četrdeset tisuća, jasno je da je svaki Atenjanin, ukoliko je samo htio, imao prilike da jedanput u životu postane vijećnikom.

Pošto su bili imenovani, buduće buleute preispitali su članovi dotadašnjeg Vijeća, pa ako je ishod toga ispita, *dokimasije,* bio povoljan, polagali su zakletvu. Sastajali su se u *Buleuterionu,* smještenom na Agori u Keramiku. Kroz godinu dana bili su oslobođeni vojne obaveze i imali pravo na počasno mjesto u kazalištu. Na sjednice su ih sazivali pritani.

Ovi su stanovali u *Skiasu* ili *Tolu,* kružnoj zgradi u blizini Buleuteriona, koja nije isto što i Pritanej, »sjedište vlade«, gdje su Atenjani ugošćivali strance kojima su željeli ukazati čast, osobito poslanike. Najmanje trećina pritana bila je stalno prisutna, čak i noću. Njihov epistat, određen svakoga dana kockom da obavlja tu dužnost od jednoga izlaska sunca do drugog, bio je pravi poglavar države, no na kratko vrijeme. Imao je preko sebe državni pečat i ključeve hramova gdje se nalazila javna riznica; predsjedavao je Vijeću i Skupštini. Tu je dužnost smio obavljati samo jedanput, tako da su od pedesetorice pritana njih najmanje trideset šestorica bili naizmjence predsjednici (naime, bilo je pritanija duljih od trideset i šest dana, u godinama koje su imale prijestupni mjesec), što znači da je prosječan Atenjanin, budući da je imao prilike ući u Vijeće, mogao isto tako, ukoliko je htio, jedan dan u životu biti i predsjednik republike.[15]

Pritani su bili najviši upravni činovnici, no bilo je i mnogo drugih službenika, uvijek okupljenih u tijela od po

[15] Vidi G. Glotz, *La cité grecque*, str. 221.

deset članova, po jedan iz svake file. Spomenuli smo već astinome, agoranome i metronome.[16] Službenici u upravi financija bili su mnogobrojni: *poleti* (iznajmljivači državnih dohodaka), *praktori* (poreznici), *apodekti*, *kolakreti* i Atenini rizničari (zaduženi za čuvanje i upravljanje javnim novcem), *helenotami* (helenski blagajnici), koji su ubirali danak od savezničkih država itd.

Od civilnih službenika najvažniji su bili *arhonti*, a među vojnim upravnicima *stratezi*. Neuobičajeni broj arhonata (devet) potječe odatle što je ta služba veoma stara, mnogo starija od Klistena i njegove podjele Atike na deset fila. Međutim, ovo je tijelo izabiralo sebi tajnika, tako da je zajedno s njim ipak brojilo deset članova, pa su se arhonti i njihov tajnik mogli brinuti svaki za po jednu filu, na primjer pri raspoređivanju helijasta po sudovima, što je bilo veoma zamršeno, kako govori Aristotel.[17] Imali su inače vrlo raznolike dužnosti: *arhont eponim*, po kojemu se zvala godina u kojoj je službovao, imao je preko sebe rodbinske sporove, osobito ostavinske rasprave, a također i stanovite vjerske poslove, poput organizacije velikih dionizijskih svetkovina. *Arhont kralj* naslijedio je vjerske i sudske funkcije od nekadašnjega kralja. *Polemarh*, isprva vrhovni zapovjednik vojske, nadzirao je sporove u vezi s naseljenicima i strancima, te upravljao javnim pogrebima građana poginulih u boju s neprijateljem. I na kraju, šestorica *tezmoteta* bili su čuvari zakona.

I arhonta je, poput većine ostalih rukovodilaca, određivao ždrijeb, postupkom sličnim onome što smo ga maločas opisali u vezi s biranjem buleuta. Međutim, deset je stratega birala Narodna skupština, po jednoga iz svake file; ovi su mogli, za razliku od drugih, biti birani neograničen broj puta. Naime, nadležnost im je zahtijevala sasvim određene sposobnosti, pa je njihov izbor bilo neumjesno povjeriti ždrijebu, te su oni koji su se već bili dokazali morali u javnom interesu biti u stanju i dalje služiti državi. Njima je u dužnost u prvom redu spadala narodna obrana i zapovjedništvo nad brodovljem i vojskom u vrijeme rata. Vodili su pregovore u ime države i mogli zatražiti od pritana da sazovu Skupštinu. Znamo da je Periklo vladao državom dugi niz godina ne obavljajući nikakvu drugu službu nego zadovoljavajući se time da bude među desetoricom stratega.

[16] Vidi gore, str. 19.

[17] Aristotel, *Ustav atenski*, 63, 1.

Demokracija je prema svima onima kojima je povjeravala djelić vlasti bila krajnje nepovjerljiva. Već i sam broj službenika, koji su uvijek radili zajednički u tijelima ili odborima, bio je prva mjera opreza. Preuzimali su funkcije buleuta tek nakon podrobna ispita, *dokimasije*, kojemu su podvrgavane i njihova moralna podobnost i upravna sposobnost. Svaki je upravni činovnik polagao zakletvu, a Skupština je uvijek mogla izglasati njegovo smjenjivanje, pa ga čak i osuditi na smrt, kako se god. 406. pr. n. e. zbilo sa strategima koji su odnijeli pobjedu kod Arginuskih otoka. Po isteku službe, svaki se morao podvrći strogom polaganju računa (*euthýne*). Napokon, svaki je političar za koga bi se posumnjalo da gaji neko častohleplje u pogledu službe koju obavlja mogao doći pod udar *ostracizma*, to jest Narodna ga je skupština mogla prognati na deset godina iz zemlje, a da se protiv njega uopće i ne podigne optužnica.

*
* *

Atenjani su mogli posvećivati tako znatan dio svoga vremena državnim poslovima i politici zato što su većinom sve privredne djelatnosti obavljala ostala dva društvena sloja: naseljenici i robovi.

Kako rekosmo u početku poglavlja, antička je država totalitarna. Takva je prema svojim državljanima zato što im uvelike skučuje individualnu slobodu, ali je još prinudnija prema strancima, koje unaprijed smatra svojim dušmanima. Stranac koji živi u nekoj grčkoj državi najčešće je ratni zarobljenik, odnosno rob. Spartanci su u redovitim vremenskim razmacima primjenjivali izgone stranaca (*ksenelasíai*). Atena je bila trpeljivija, dopuštajući mnogim neatenskim Grcima da žive na njezinu tlu i da uživaju prilična prava. Ti su se naseljeni i udomaćeni stranci zvali *meteki* (od *metoikéo* — naselim se). Nije čudo što je taj naziv, poput riječi »barbar« koja je označavala ne-Grka, kroz vjekove sačuvala pogrdan smisao, kao uspomenu na nacionalni ponos svake starogrčke državice. Većinu aten-

skih metaka, odnosno naseljenika, sačinjavali su Grci, ali je među njima bilo i Feničana, Frigijaca, Egipćana, pa čak i Arapa.

U 5. stoljeću pr. n. e. Atena je bila puna takvih naseljenika, te ih je bilo oko dvadeset tisuća, što znači otprilike polovica ukupnog stanovništva. Bili su podložni gotovo svim novčanim obavezama kao i građani, napose većini *liturgija* (državnih obaveza), na primjer *koregiji* za Dionizove svetkovine *Leneje* (naime, morali su izdržavati i o svom trošku dati uvježbati jedan dramski zbor za tu svečanost kada bi ih odredio arhont), no bili su oslobođeni *trijerarhije*, jer je ova pretpostavljala i zapovjedništvo nad jednim ratnim brodom. Meteci su plaćali poseban porez (»glavarinu«), doduše ne suviše velik, takozvani *metoikion:* dvanaest drahmi godišnje za muškarce i šest za žene, otprilike iznos šest, odnosno triju nadnica. Nisu imali pristupa u efebiju, ali su mogli pohađati gimnazije (kamo robovi nisu smjeli zalaziti). Služili su u atenskoj pješadiji kao oklopnici, takozvani *hopliti*, a osobito kao veslači u ratnoj mornarici. U kopnenoj vojsci sudjelovali su dobrim dijelom u teritorijalnoj obrani Atike. Zakon je po svoj prilici dopuštao brakove između meteka i građana, no od 451. pr. n. e. čak ni sin Atenjanina i naseljenice nije priznavan kao punopravan građanin, a još manje sin naseljenika i Atenjanke. Mogao je steći pokretne imovine i posjedovati robova, ali nije smio imati kuće ili zemlje, ukoliko mu nije u izuzetnim slučajevima bilo odobreno pravo na stejcanje (*énktesis*), koje je obično za sobom povlačilo i drugu povlasticu, *izoteliju*, koja ga je u financijskom pogledu potpuno izjednačivala s građanima.

Sud je naseljenika mogao osuditi na muke, no taj je zakonski propis bio rijetko primjenjivan. Pred sudom ga je zastupao građanin koji mu je bio branitelj (*prostátes*), odnosno zaštitnik. Tko je ubio naseljenika mogao je biti osuđen na izgon, ali ne i na smrt, kao ubojica građanina. Pravosuđe, dakle, nije podjednako cijenilo život jednoga ili drugoga. No, naseljenička je imovina bila pod zaštitom arhonta polemarha, zaduženog za sve sporove u vezi s naseljenicima. Ovi su pak bili slobodni da se klanjaju bogovima svoje postojbine i da se okupljaju u vjerska udruženja zvana *tijazi*. Doduše, ta su strana božanstva, poput tračke božice Bendide ili frigijske Matere, nalazila poklonike i među samim Atenjanima. Meteci su mogli prisustvovati i nekim službenim vjerskim svetkovinama, kakve su bile *Hefestije* ili *Panateneje*, gdje su imali mjesto pokraj saveznika i *kleruha* (građana koji su nastavali atenske kolonije). U Ateni se, dakle, s naseljenicima postupalo dosta liberalno, barem u usporedbi sa stavom što su u njihovu pogledu zauzimali Sparta i mnogi drugi grčki gradovi, to je shvatljivo što je Periklo mogao izjaviti u Tukididu:

> Grad držimo otvorenim za svakoga i nikada tjeranjem stranaca nikoga ne odbijamo ili od pouke ili od gledanja onoga, što bi tko od neprijatelja, budući da nije sakrito, mogao vidjeti i tim se okoristiti.[18]

Meteci su bili raspodijeljeni među deme, dakle u upravnom pogledu izjednačeni s atenskim državljanima, ali nisu imali nikakvih političkih prava. Mogli su obavljati podređene javne službe: bili su glasnici, javni liječnici, porezni činovnici, ili građevni poduzetnici, no većinom su se bavili nekom privrednom ili trgovačkom djelatnošću, ili su pak vršili ono što bismo danas nazvali »privatnom praksom«.

Bilo ih je mnogo u zanatstvu i proizvodnji, osobito među tkalcima, kožarima, krznarima, lončarima i kovinarima. Što se tiče obrade kovina, čini se da su u njoj držali čak nešto poput monopola. Sirakužanin Kefal, koga nam Platon predstavlja na početku svoje *Države* kao veoma simpatična, bogata no mudra starca, upravljao je jednom atenskom radionicom oružja; on je bio otac govornika Lizije.

Naseljenici su zauzimali i najistaknutija mjesta u trgovini na veliko i na malo. Trgovali su tkaninama, povrćem i sjemenjem, no bili su i posrednici i uvoznici. Uglavnom su oni unajmljivali lađe za dovoz drva iz Makedonije, lovorova lišća s Istoka, žita i ribe sa crnomorskih obala. Najveći atenski proizvođač usoljene ribe bio je neki Herefil sa sinovima. Uspio je dobiti građansko pravo i poslao u Delfe zavjetni dar s ovakvom posvetom: »Kao hvalu za uslišanu molbu, Apolonu Pitijskom poklanja Herefil, sin Fidonov, Atenjanin.« Znamo, međutim, iz drugog izvora da nije bio Atenjanin rodom.[19] Glavni atenski novčari, *trape-*

[18] Tukidid, *Peloponeski rat*, 2, 39 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).
[19] Vidi R. Flacelière, *Fouilles de Delphes*, III, 4, br. 204.

ziti, bili su naseljenici ili bivši robovi, koji su kao oslobođenici dobivali status meteka.

Postavši svojim privrednim djelatnostima imućni ili čak i bogati, mnogi su naseljenici svojim sinovima pružali vrlo dobru naobrazbu, kako bi se ovi mogli istaći kao umjetnici, liječnici ili pak govornici. Na primjer, oružar Kefal rodom iz Sirakuze, kojega smo maloprije spomenuli, pobrinuo se da mu sin bude odgojen s djecom najistaknutijih atenskih porodica, i ovaj je postao slavan govornik. Mnogi su nadareni ljudi, pošto su već stekli ugled u domovini, dolazili u Atenu privučeni njezinim neusporedivim sjajem i dobrim izgledima da tu iskažu svoju darovitost, te su se često u njoj i nastanili. Takvi su bili znameniti slikari Polignot sa Tasa, Zeuksid iz Herakleje i Parasije Efežanin. Tvorac medicine Hipokrat sa Kosa imao je u Ateni velikog uspjeha, dok je otac povjesništva Herodot iz Halikarnasa ondje priređivao javna čitanja (rekli bismo danas — predavanja) i boravio dosta dugo prije nego što je pošao u Južnu Italiju da bi učestvovao u panhelenskoj kolonizaciji Turija (u Lukaniji), pothvatu što ga je poduzeo Periklo i kojim su ravnali Atenjani.

Periklo, koga bismo zbog njegova zakona iz 451. pr. n. e. sa svrhom da spriječi širenje građanskog prava na meteke, mogli smatrati ksenofobom, sam se okruživao naseljenicima: učitelj mu je bio Anaksagora iz Klazomene, a prijateljica i kasnije inoča Aspazija iz Mileta. Graditelj Pireja Hipodam iz Mileta i astronom Fein, učitelj Metonov, bili su isto tako naseljenici. Što se tiče »sofista«, mudraca i učitelja govorništva, njihov nam ih je neprijatelj Platon predstavio ovako: Protagora je bio rodom iz Abdere u Trakiji, Gorgija iz Leontina na Siciliji, Prodik s otoka Keosa, Hipija iz Elise. Od »desetorice govornika« koji su se u Ateni smatrali najvećima, trojica su naseljenici: Izej iz Halkide, Dinarh iz Korinta, a Lizija je sin Sirakužanina Kefala. Lizija će, dapače, zahvaljujući svome novcu odigrati stanovitu ulogu u obnovi atenske demokracije god. 403. pr. n. e. i bit će vrlo blizu dobivanja građanskih prava, poput Herefila, što bi i zaslužio, jer se njegovi govori smatraju uzorom aticizma.

Nesumnjivo je da su naseljenici uvelike pridonijeli ekonomskoj moći i intelektualnom kao i umjetničkom ugledu Atene. No, Platon je prema njima bio nepovjerljiv, tražeći da im se djelatnosti ograniče, a možemo smatrati da je takvu stavu pogodovalo njegovo divljenje iznad svega ksenofopskom spartanskom ustavu. Još se jedan Atenjanin, bliži stvarnosti od njega, oduševljavao lakedemonskim ustrojem, ali je ipak savjetovao Atenjanima da za vlastito dobro priznaju još više olakšica naseljenicima. Bio je to Ksenofont. S obzirom na to što je dugo izbivao iz domovine, pa se čak i borio protiv nje, on nam se pomalo čini kao preteča kozmopolitizma helenističkog razdoblja. Prisutnost i intenzivna djelatnost naseljenika, kao i njihova nepokolebljiva privrženost državi koja ih je prigrlila, ulila je u atenski duh nove, univerzalističke težnje, no ove su — kao što je dobro naslućivao Platon — bile u suprotnosti s totalitarističkim temeljima grčke države. U praksi je stav Atenjana prema naseljenicima bio častan kompromis između tradicionalnih političkih načela i njihova pretežno liberalnog značaja.

*
* *

Naseljenik koji bi prestao plaćati »glavarinu«, ili koji bi pokušao na nezakonit način steći građansko pravo, bio je pretvoren u roba, što nas podsjeća na iskonski stav starogrčke države prema strancima. Naseljenici nisu mogli sve raditi sami: vidjeli smo već da su mnogi među njima bili poduzetnici koji su upošljavali radnike. Radnici su pak uglavnom bili robovi.

Veliki filozofi 4. stoljeća pr. n. e. prihvaćali su robovlasništvo kao činjenicu i nisu prosvjedovali protiv njegove nepravednosti. Platon u *Zakonima* preporučuje jedino da ne bi trebalo zasužnjivati Grke i da bi s robovima valjalo postupati čovječno. Vidjet ćemo da se pri tome sigurno nadahnuo time što je većina njegovih sugrađana imala prema robovima upravo takav odnos. Za razliku od njega, u svojoj *Politici*, knjiga I, poglavlja I i II Aristotel je mnogo stroži. Govori o ljudima koji smatraju »da je vlast gospodara nad robovima protivna prirodi, zato što je samo po zakonu jedan čovjek slobodan a drugi rob, a da se po prirodi nimalo ne razlikuju i da stoga ropstvo nije pra-

vedno jer je prinudno«, ali sam ne dijeli to mišljenje, koje se počelo širiti u njegovo doba:

> Svi oni ljudi koji se od drugih razlikuju toliko koliko duša od tela i čovek od životinje (a takvi su svi oni koji za rad koriste samo telo i kod kojih je to najbolje što oni mogu dati) po prirodi su robovi. Za njih je bolje... da se pokoravaju. Jer rob po prirodi je onaj čovek koji može da pripada drugome, pa mu stoga i pripada, i koji ima samo toliko zajedničkog s razumom što može da zapaža, ali sam nema razuma.

Piše čak:

> Stoga je i rat, u izvesnom smislu, prirodna veština sticanja, a i lov je jedna njena grana, kojom se treba služiti protiv divljih životinja i protiv onih ljudi koji se, mada su od prirode stvoreni da se pokoravaju, ipak tome protive. Takav rat je po prirodi opravdan.*

Lov na robove (*krypteía*) postojao je u Lakoniji. Aristotel je, međutim, svjestan da jedino opravdanje robovlasništva leži u njegovoj nužnosti, jer je u grčkoj državi čitava privredna djelatnost počivala upravo na robovskom radu:

> Kad bi svako oruđe samo moglo da radi svoj posao, bilo da mu je naređeno bilo da predoseti gospodarevu želju... i kada bi čunci mogli sami da tkaju a plektar sam da udara u kitaru, niti bi graditeljima bili potrebni pomoćnici niti gospodarima robovi.

Već je Homer bio zamislio u svijetu bogova čudesne »robote« koje je napravio Hefest: tu su tronošci za koje kaže:

> Svakom ispòd nogū njima kotáče postavi zlatne,
> Da mu sami od sèbe u društvo bògōvā idu
> Te se vraćaju natrag u dvore — da je divota,[20]

a osobito djevojke skovane od zlata, koje ga poslužuju i pomažu u hromome hodu; i mijehovi u njegovoj kovačnici rade sami od sebe. Jasno je, dakle, da su stari Grci već

* Prijevod Lj. Stanojević Crepajac; *op. prev.*

[20] Homer, *Ilijada,* XVIII, stihovi 375—377; 417—421; 469—473 (prijevod T. Maretića; *op. prev.*).

naslućivali ono što danas zovemo »automatizacija«, kao što su i Ikarova krila nagovješćivala zrakoplovstvo, ali su na raspolaganju imali tek mišice svojih robova.

Osnovni izvor robova je, kao i u homersko doba, još uvijek bio rat. Svladani ratnik kojemu je pošteđen život postajao je sužnjem svoga pobjednika i ostajao mu u službi ako njegovi bližnji nisu bili u stanju platiti pristojnu otkupninu. Kad bi bio zauzet neki grad, svi pošteđeni stanovnici odvođeni su u roblje: tako je bilo sa Hekubom, Andromahom i Kasandrom. I gusarstvo je pribavljalo mnoštvo robova. U *Odiseji* svinjar Eumej pripovijeda kako su ga fenički gusari, trgovci i otmičari djece, oteli iz očeva kraljevskog dvora. U 5. stoljeću pr. n. e. atenska je *talasokracija* doduše skoro potpuno iskorijenila gusarenje, ali su ratovi i dalje trajali gotovo bez predaha. Tukidid, na primjer, prenijevši nam tragičan dijalog Atenjana i stanovnika otočića Mela, okrivljenih samo zato što se nisu htjeli miješati u sukob, opisuje ukratko kako je atensko brodovlje zauzelo otočić i zaključuje:

> Oni poubijaju sve melske mlade ljude, koje su uhvatili, a djecu i žene prodaju u roblje.[21]

Pa ipak, i Meljani su bili Grci.

I u mirnodopska su vremena izvori robova bili mnogostruki. Kod barbara, pa čak i u Grka (osim u Atici poslije Solonovih zakona) otac je imao pravo djecu prodati u roblje. Trgovci »ljudskom stokom« sklapali su najviše poslova u Trakiji, Kariji i Frigiji, budući da je najveći broj robova pristizao upravo iz tih krajeva. I u samoj je Ateni otac koji zbog siromaštva ili iz samoživosti nije htio othraniti dijete imao pravo da novorođenče »izloži«, to jest da ga ostavi na hrpi smeća. Djetešce bi ili umrlo, ili bi ga pak netko uzeo (kao na primjer Edipa i još ponekog heroja) da mu bude robom. Siromah bez posla također se mogao prodati nekome gazdi da ne umre od gladi. Priča se da je liječnik Menekrat Sirakužanin pristao da liječi neke bolesnike u očajnu stanju samo pod uvjetom da mu

[21] Tukidid, *Peloponeski rat* V, 116 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

postanu robovi.[22] Dužnik koji nije bio kadar izvršiti svoje obaveze također je mogao biti prodan u roblje (osim u Ateni nakon Solona), a dobit od prodaje išla je njegovu vjerovniku.

Filozof Platon doživio je god. 388. pr. n. e. ovakvu neugodnost: boraveći na Siciliji kod Dionizija Sirakužanina, zamjerio se ovom tiraninu i bio silom ukrcan na neku lakedemonsku lađu s tim da ga zapovjednik proda kao roba u Egini; na sreću, otkupio ga je jedan Kirenjanin, koji ga je vratio njegovim prijateljima i filozofiji. Događalo se čak i u Atici da su *andraprodisti* (otmičari) negdje na polju, pa čak i usred grada, oteli poneko dijete ili odraslu osobu, kako proizlazi iz jednoga atenskog zakona, koji predviđa kaznu za takvo zlodjelo.

Glavni trgovi robljem nalazili su se na Delu, Hiju, Samu, u Bizantiji i na Kipru. I u Atici su postojala dva takva trga: na poluotoku Suniju, gdje su se radnom snagom snabdijevali laurijski rudnici, i u Ateni na Agori, svakoga mjeseca jedanput. Prodavalo se dražbom. Cijena robova bila je u razna vremena različita, a ovisila je, naravno, i o kvalitetama i sposobnostima svakoga od njih. Otkupnina za ratne zarobljenike iznosila je u 5. stoljeću pr. n. e. otprilike dvije mine, dakle oko dvjesta drahmi; krajem 4. stoljeća popela se na pet mina. Obični je radnik stajao oko dvije mine; robinje su obično bile nešto skuplje, dok je kvalificiran radnik mogao postići cijenu od tri do šest mina.

Među robovima razlikuju se oni koji su rođeni u gospodarevoj kući i oni koji su kupljeni. Ne bi trebalo pomisliti da su robovlasnici podržavali veze među robovima i robinjama — koje i nisu bile pravi brakovi (*gámoi*) — kako bi jeftino došli do »ljudske stoke«, jer je djecu trebalo godinama hraniti prije nego što postanu »produktivna«. Gospodar je naročito dobrim robovima dopuštao da osnuju obitelj, u prvom redu zato da ih što više veže uza se. Ishomah u Ksenofontovu spisu *O gospodarstvu* kaže ovo:

> Pokazao sam joj (supruzi) također sobu za žene, kako je od muške sobe odijeljena zaklipljenim vratima, i da je ondje vratar, da se što iznutra ne odnese što se ne smije niti sluge ne grade djece bez našega znanja. Jer dobre sluge obično postaju odanije, kada dobiju djece, ali ako se spare opake, postaju moćnije za zla djela.[23]

Izvan grada nije bilo mnogo robova, osim u laurijskim rudnicima, jer sitni posjednici koji su sami obrađivali svoju zemlju (*auturgói*) nisu bili dovoljno imućni da ih mogu prehraniti. No, dobrostojeći gazde, kakav je bio Ishomah, imali su ih nekoliko, pod nadzorom nadstojnika, koji je i sam bio rob. Manji zemljoposjednici mogli su, uostalom, unajmiti robove za sezonske poslove, jer su neki bogatiji građani i naseljenici ulagali novac u kupovinu i zbrinjavanje robovske radne snage, koju su zatim iznajmljivali na određeno vrijeme.

Robovi su najviše posla svakako nalazili u industriji: laurijski rudnici na jugu atičkog poluotoka, gdje se kopalo srebronosno olovo, zapošljavali su preko deset tisuća, a u nekim razdobljima i blizu dvadeset tisuća robova.

> Zbog nerazvijene tehnike radili su primitivnim oruđem u uskim galerijama, osvijetljenima dimljivim uljanicama. Stanovali su u bijednim nastambama na ogoljelome tlu — jer su pare što su se razvijale prilikom zagrijavanja rudače, u kojoj je bilo i dosta sumpora, uništavale biljni pokrov — bez obitelji, kako bi se izbjegli nepotrebni dodatni troškovi.[24]

Međutim, to je po svoj prilici bilo jedino takvo mjesto koncentracije radne snage. Što se tiče ostalih privrednih grana, nismo čuli za radionicu koja bi zapošljavala više od sto i dvadeset robova, koliko ih je radilo u tvornici oružja naseljenika Kefala, oca Lizijinog.

Veoma razvijena atenska trgovina također je trebala mnogo radne snage, osobito za istovar i utovar brodova u Pireju. Ti su lučki radnici vjerojatno u velikoj većini bili robovi. Demostenovi govori pred sudom svjedoče o nekim slučajevima kada su robovi, postavljeni na odgovorne službe, postigli sjajnu karijeru u novčarstvu. Neki se bankovni činovnik po imenu Pasije tako istakao marljivošću i

[22] Atenej, VIII, 289 d.

[23] Ksenofont, *O gospodarstvu*, 9, 5 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

[24] A. Aymard, *L'Orient et la Grèce*, str. 329.

poslovnim duhom da ga je gospodar oslobodio ropstva. Potom je, iskoristivši priliku da sredstvima kojima je raspolagao učini stanovite usluge državi, Pasije čak uspio dobiti i građansko pravo, što je inače bila velika rijetkost za čovjeka robovskog podrijetla. Kad je god. 370. pr. n. e. umro, ostavio je za sobom udovicu i dva sina, od kojih je jedan imao dvadeset i četiri, a drugi deset godina. Kako nije imao povjerenja u financijašku nadarenost starijeg sina, koji je umio mnogo brže trošiti nego stjecati, odredio je u oporuci da njegovom bankom, kao i tvornicom štitova koju je također posjedovao, ima upravljati vjerni mu službenik Formion, oslobođeni rob kakav je i sam bio. Odredio je isto tako da se Formion ima oženiti njegovom udovicom, te da bude skrbnikom mlađem sinu. Naravno, Pasijev stariji sin pravno je sporio takvu oporuku.[25] Ovo je primjer kako su se osobito daroviti robovi mogli dovinuti do zavidnih položaja.

Kućne su poslove u gradu redovito obavljali robovi. Političar Nikija, neizmjerno bogat građanin, imao je više od tisuću robova, od kojih je dobar dio izdavao u najam, jer ih očigledno nije mogao sve zaposliti kod sebe. Kako veli Platon, u službi prosječno imućnog Atenjanina bilo je obično desetak robova: vratar, kuhar, »pedagog«, koji je vodio u školu i nadgledao djecu, te napokon sluškinje, koje su redile kuću, donosile vodu, mljele žito, prele i tkale pod gospodaričinim nadzorom. Međutim, mnogi siromašniji Atenjani nisu imali nijednog roba. Takav je slučaj s Lizijinim »bogaljem«, koji mora da je bio brijač ili postolar, odnosno tako nešto. On izjavljuje:

> Imam zanat, ali mi ne donosi bogzna kakav prihod. Već ga teško obavljam sam, a još nemam mogućnosti da kupim roba da me odmijeni.[26]

I sama je država bila robovlasnik, kao i svetišta, koja su posjedovala *hijerodule*. Od državnih robova poznajemo u prvom redu podvornike i službenike Skupštine, Vijeća, sudova i raznih ureda. Ovi su bili oni sitni ali nužni kotačići u državnom ustroju, tvoreći, jednostavno rečeno, atenski upravni aparat. Postojali su i krvnici (kao na primjer sluga Jedanaestorice, koji je pripremio i donio otrov Sokratu), pometači, radnici u kovnici novca gdje su se kovale drahme, i na kraju policajci, posebice skitski strijelci. Moramo lučiti policiju, osnovanu god. 476. pr. n. e., od pomoćnih atenskih četa, koje su također bile oboružane lukovima i strijelama. Ti su Skiti, a kupila ih je država, pravili, kao što smo vidjeli, red po ulicama, na Agori, u Skupštini i na sudištima. Bilo ih je tisuću, a logorovali su na Areopagu, odakle su mogli nadgledati Agoru i čitav grad.[27]

Državni i privatni robovi u stvari nisu imali nikakva prava. Zakon je na njih gledao kao na pokretnu imovinu koja se može prodati, iznajmiti ili založiti. Nisu predstavljali pravnu osobu, te nisu mogli čak ni svjedočiti na sudu, ali je robovlasnik, kad je bio upleten u neki spor, često zahtijevao da se podvrgnu mučenju, kako bi potkrijepili njegov iskaz. Zajednica roba i robinje nije imala nikakva pravnog značenja, jedino ju je morao odobriti gospodar, kojemu su zatim pripadala djeca rođena iz te veze. Odbjegloga roba čekala je okrutna kazna i žigosanje usijanim željezom.

Nesumnjivo je da su spartanski robovi, zvani *heloti*, živjeli u bijednim prilikama. Najbolji su dokaz tome hajke, takozvane *kriptije*, na robove i priča o pijanom helotu. Zato su se heloti i okoristili pometnjom koja je nastala za zemljotresa god. 464. pr. n. e. da bi podigli ustanak. Međutim, u Ateni su običaji, pa tako i zakoni, postali s vremenom daleko blaži. Pobjegavši od nečovječna gospodara, rob je mogao naći utočište u Tezejevu hramu ili u svetištu Erinija. Tako se stavio pod zaštitu prava na pribjegarstvo, pa je robovlasnik bio primoran da ga ponudi na prodaju. Čak štoviše: zakon je roba, kao i slobodna čovjeka, štitio od uvreda i nasilja (*díke hýbreos*), dopuštajući mu da ima *sinegora*, nešto poput odvjetnika, u svakom sporu u vezi s njegovim oslobađanjem. Lični novac koji je mogao steći rob pripadao je robovlasniku, no ovaj je nerijetko dopuštao da rob svoju ušteđevinu troši kako mu drago.

Mladi robovi, rođeni u gospodarevu domu, obično nisu stjecali nikakvu naobrazbu. Nisu smjeli pohađati gimna-

[25] Vidi Demosten, *Govor za Formiona*, 45, i *Protiv Stefana*.
[26] Lizija, *Govor za bogalja*, 6.
[27] Vidi A. Plassart, *Revue des Ét. gr.*, 26 (1913), str. 151—213: *Les archives d'Athènes*.

zije, što je bilo isključivo pravo slobodnih građana i njihovih potomaka. No, kupljeni su robovi u Ateni primani uz obred koji ih je uvrštavao među ukućane: trebalo je da sjednu uz ognjište, a onda im je gospodarica glavu obasula smokvama, orasima i poslasticama.[28] Pri tom su im i nadijevana imena. Taj obred pomalo podsjeća na ceremonijal pri ženidbi ili posvojenju. Smisao mu je sigurno bio u tome da pokaže kako će pridošlica, do jučer još stranac, biti odsad član obitelji i dijeliti s njom vjeru. Zato je rob prisustvovao molitvama i sudjelovao u svetkovinama... Zbog toga je morao biti sahranjen na obiteljskoj parceli na groblju[29], kako smo već ustanovili govoreći o groblju u Keramiku. Robovi grčkoga podrijetla smjeli su se upućivati i u eleuzinske misterije. Oslobođeni rob nije bio lišen svake obaveze prema obitelji bivšega gospodara, jer su ga uz nju još držale religiozne veze.

Čini se, dakle, da je sudbina kućnih robova u Ateni bila uglavnom snošljiva. Što se tiče državnih robova, ovi su vodili otprilike život sitnih činovnika. Stanovali su gdje su htjeli (osim skitskih stražara), primali plaću i mogli osnivati obitelj. Isto su tako i mnogi robovi zaposleni u trgovini i proizvodnji mogli slobodno birati prebivalište i samostalno voditi neke djelatnosti, od kojih je dobit po zakonu išla robovlasniku, no ovaj je često imao računa da ih »stimulira« u poslu prepuštajući im stanovit postotak od čiste zarade. Na taj su način stekli svoj položaj Pasije i njegov nasljednik Formion.[30]

Dramska djela, posebno komedije, odražavaju važnost koju su robovi imali u svakodnevnome životu. Aristofan u *Žabama* prikazuje Ksantiju kao oličenje svih sposobnosti, osobito spretnosti i poduzetnosti, koje nedostaju njegovu gospodaru, bogu Dionizu. U *Plutu* sve se vrti oko roba Kariona, a znamo kako će se razviti uloga okretnog, lukavog i drskog roba, koji se ponajčešće zvao Daos, u »novoj« Menandrovoj komediografiji.

Ipak su barem dvije kategorije robova živjele zaista bijedno: robovi koji su u mlinovima okretali žrvnjeve i rudari u Lauriju, koje smo već spomenuli. Robovlasnik je često neposlušna ili nepoštena roba za kaznu poslao u mlin ili u rudnik. U vrijeme Peloponeskog rata laurijski su robovi znali iskoristiti spartanske upade u Atiku za masovni bijeg iz rudokopa; zatim bi se razmiljeli, provodeći nasilja po selima.

[28] U pogledu obreda *katahizma*, vidi Aristofan, *Pluto*, stihovi 768, 795—799 (i bilješku 42, na str. 614 u prijevodu K. Raca; *op. prev.*).
[29] Fustel de Coulanges, *Antička država*, XII.
[30] Vidi gore, str. 58.

*
* *

U Ateni 5. stoljeća pr. n. e. bilo je oko 40.000 građana i 20.000 naseljenika. Dodajmo još žene i djecu jednih i drugih, pa slobodno stanovništvo može doseći broj od oko 200.000 osoba. Robovi su bili barem jednako brojni, iako je nemoguće makar i približno procijeniti koliko ih je zapravo bilo — možda 300.000, a možda i više.

Prema tome, od oko pola milijuna Atičana, samo je petina bila slobodna. Ljudi koji su uživali politička prava i sudjelovali u upravljanju državom tvorili su tek usku manjinu. Tu činjenicu ne bismo nikada smjeli smetnuti s uma kada govorimo o atenskoj demokraciji.

Ne bismo smjeli zaboraviti ni to da su Grci klasičnog razdoblja naslijedili iz starijih vremena prezir prema ropskome radu, to jest, prema radniku kojega plaća i hrani neka druga osoba. Naročito se gledalo s visoka na trgovinu i zato su je Atenjani tako rado prepuštali naseljenicima.[31] Znamo da je u Lakedemonu svako privređivanje bilo zabranjeno »jednakima«, to jest punopravnim Spartancima, koji su živjeli od svega neotuđivog zemljišnog posjeda što su ga obrađivali heloti. U Ateni je za Solona, doduše, stupio na snagu zakon kojim je građanima bio zabranjen nerad (*díke argías*). Plutarh nam pripovijeda ovakvu zgodu:

> Nalazeći se u Ateni jednoga sudbenog dana, neki Spartanac saznade da je zbog nerada osuđen jedan građanin. Ovaj se veoma ojađen zbog presude vraćao kući u pratnji isto tako rastuženih prijatelja, koji su dijelili njegovu bol. Spartanac zamoli svoje društvo da mu pokaže toga čovjeka, »osuđena što je živio kao slobodan čovjek«.

[31] Vidi A. Aymard, *Revue d'hist., de la phil. et d'hist. gén. de la civil.*, 1943, str. 124—146: *Hiérarchie du travail et autarcie individuelle dans la Grèce antique.*

Naime, toliko su Lakedemonjani bili čvrsto uvjereni da raditi ili obavljati neki zanat da bi se prehranio treba samo rob.[32]

Lakedomonjani nisu jedini mislili na taj način, a i u samoj je Ateni bilo mnogo ljudi sličnih nazora, usprkos Solonovu zakonu.

Naime, u starogrčkim je očima manualni rad bio prezira vrijedan i nedoličan slobodna čovjeka. Platon i Aristotel smatraju izradu (*poiesis*) bilo kakvog predmeta, pa čak i stvaranje umjetničkih djela, drugorazrednim zanimanjem. Mudrac se smije posvećivati isključivo *praksisu* i *teoriji*, to jest, s jedne strane vršenju političkih poslova i zapovijedanju nad ljudima, a s druge strane proučavanju filozofije.[33] U *Fedru* Platon raspoređuje zanimanja u devet vrijednosnih stupnjeva: poljodjelac i obrtnik zauzimaju sedmi stupanj, odmah iznad demagoga i tiranina, koji su u filozofovim očima najgori i prezira najvredniji među ljudima.[34]

Demokracija koja gaji predrasude prema manualnom radu i trgovini, koja politička prava građanina priznaje tek malenome dijelu stanovništva, nije li takva demokracija upravo sumnjivo slična aristokraciji?

[32] Plutarh, *Likurg*, 24, 3.

[33] Vidi R. Joly, *Le thème philosophique des genres de vie dans l'antiquité classique* (Mémoire de l'Académie Royale de Belgique, 1956).

[34] Platon, *Fedar*, XXVIII. Evo tog poretka: 1. filozof, 2. dobar kralj, 3. državnik, 4. gimnastičar, 5. vrač, 6. pjesnik, 7. obrtnik ili zemljoradnik, 8. sofist ili demagog, 9. tiranin.

TREĆE POGLAVLJE

ŽENE, BRAK, OBITELJ

U Ateni žene građana nisu imale nikakvih političkih ni juridičkih prava, kao ni robovi. Izgubile su važnu ulogu koju su igrale u minojskom društvu,[1] a koju su još donekle, po svemu sudeći, bile sačuvale u homersko doba.[2] No, ipak, kad je već bila primorana da živi među četiri zida, udata je Atenjanka barem neprikosnoveno vladala svojim domom, ukoliko je, naravno, njezin muž i gospodar u tome nije sprečavao. Svojim je robovima ona bila *despoina*, gospodarica. Uostalom, njezin je muž imao dovoljno posla izvan kuće — na selu obrađujući zemlju ili odlazeći u lov, a u gradu obavljajući svoj zanat ili sudjelujući u političkom i sudbenom životu države — koji ga je prisiljavao da u većini slučajeva ostavlja ženi na volju kako da upravlja domaćinstvom.

Zavisan i podređen položaj atenske žene odražavao se već u djevojačkom životu i načinu na koji je stupala u brak. Isključeno je bilo da se djevojka može slobodno nalaziti s mladićima, jer gotovo uopće nije izlazila iz ženskih odaja, iz *gineceja*. Dok su udate žene tek rijetko mogle prekoračiti prag vanjskih vrata svoga doma, djevojke su se jedva pojavljivale i u unutrašnjem dvorištu, jer su morale živjeti daleko od nepozvanih pogleda, pa tako i od muških članova vlastite obitelji. U Ateni 5. stoljeća pr.

[1] Vidi G. Glotz, *La civilisation égéenne*, str. 166—170.

[2] Vidi E. Mireaux, *La vie quotidienne au temps d'Homère*, str. 204—227.

n. e. nije postojalo ništa što bi se moglo usporediti s odgojnim zavodom za djevojke visoka roda kakvim je na otoku Lezbu početkom 6. stoljeća pr. n. e. upravljala pjesnikinja Sapfa. Ništa što bi odgovaralo tjelesnom odgoju mlade »gołokuke«* Spartanke, koja je slobodno pokazivala bedra,[3] kako je opisuje Euripid:

> Ta ona ide sama ispod krova svog
> I trkom se utrkuje i rve se
> S mladićim' naga bedra, halje raskrite...[4]

Kruta Sparta jedino je u tom pogledu bila tolerantnija od Atene, a Euripida takvi običaji sablažnjuju upravo zbog toga što toliko odudaraju od atenskih.

Sve što je mlada Atenjanka mogla naučiti — u prvom redu kućne poslove: kuhanje, obradu vune i tkanje, možda nešto malo čitanja, pisanja, računa i glazbe — učila je od majke ili bake, često i od sluškinja. Jedina su joj normalna prilika za izlazak bile neke vjerske svetkovine, pri kojima je učestvovala u obredima i povorkama, kao što se vidi na partenonskom frizu. Neke su, doduše, morale naučiti pjevati i plesati, kako bi mogle nastupati u vjerskim zborovima, no djevojački su zborovi uvijek bili strogo odijeljeni od zborova mladića.

U Ksenofontovom spisu *O gospodarstvu* Ishomah veli o svojoj mladoj supruzi:

> Pa što je, Sokrate, mogla znati, kad sam je uzeo, gdje je ona došla k meni a nije joj bilo još petnaest godina, a do onda je živjela uz veliku brigu zato, da bi što manje vidjela, što manje čula, što manje pitala?

Takav je u stvari bio ideal dobrog djevojačkog odgoja, *sofrosine.*

Isti se Ishomah obraća svojoj ženi riječima:

> Reci mi, ženo, jesi li već opazila, zašto sam te ja uzeo a tvoji te roditelji meni dali? Jer znam da je to i tebi jasno, da nijesmo bili u neprilici za drugoga, s kime bismo spavali. Nego ja sam razmišljao za sebe, a tvoji roditelji za tebe, koga bi nam bilo najbolje uzeti za druga za kućenje i rađanje djece pa sam ja onda izabrao tebe, a tvoji roditelji, kako se čini, prema mogućnosti mene.[5]

* V. Senčev Rječnik s.v. fainomeris; *op. prev.*

[3] Isp. Plutarh, *Usporedba Likurga i Nume,* 3, 5—9.

[4] Euripid, *Andromaha,* stihovi 597—599 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

Naime, djevojčin *kirios* (otac, a ako nije imala, onda brat po ocu, ili djed, ili pak zakoniti skrbnik) bio je taj koji joj je izabirao muža i odlučivao za nju. Nema sumnje da je u mnogim slučajevima bila ipak pitana za mišljenje, no o tome nemamo nikakvih potvrda, ali njezina privola ionako nije bila ni od kakve važnosti. Doduše, Herodot nam iznosi postupak neuobičajen za Atenjanina iz 6. stoljeća pr. n. e.:

> A tek kakav je bio otac svojim kćerima! Kad su, naime, dorasle za udaju, ne samo da ih je sjajno opremio, nego im je dozvolio da izaberu između Atinjana onog koji im se najviše dopada i da se udadu za njega.[6]

Herodot, koji je živio u 5. stoljeću pr. n. e., čini se da je prepun hvale za ponašanje ovog oca, te možemo zaključiti da mu je povlađivao, no istovremeno ga opisuje kao potpuno izuzetna čovjeka. Opće pravilo stavio je u stih jedan autor kasnijeg razdoblja:

> Nek bude tebi muž kog roditelj ti da.[7]

Atenski je građanin stupao u brak u prvom redu zato da bi imao djece, u nadi da će se ova brinuti za nj pod starost i da će ga sahraniti prema obredu, nastavljajući poslije njega obiteljski kult. Osnovni je razlog braka ležao u vjeri i u tom su pogledu zaključci Fustel de Coulangesa u *Antičkoj državi* još uvijek punovrijedni: čovjek se ženio ponajprije zato da bi imao barem jednoga muškog potomka, koji bi nastavio lozu i štovao uspomenu na oca, kao što je i ovaj gajio kult svojih predaka, što se smatralo neophodnim za sreću pokojnika na drugom svijetu.

U Sparti je okorjele neženje kažnjavao zakon. U Ateni nije bilo zakonske obaveze u tom pogledu, no pritisak jav-

[5] Ksenofont, *O gospodarstvu,* 7, 5 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

[6] Herodotova historija 6, 122 (prijevod M. Arsenića; *op. prev.*).

[7] Naumahije u Stobeju, stih 12 *Bračnih savjeta.*

noga mišljenja bio je vrlo snažan, jer se na samaštvo gledalo prijekorno. Međutim, ako je čiji brat bio oženjen i imao sinova, bilo je lakše odrvati se bračnome jarmu.

Čini se, dakle, da se većina Atenjana ženila zbog vjerskih i društvenih konvencija, više nego radi ličnog zadovoljstva. Prema riječima pjesnika Menandra, koji je djelovao krajem 4. stoljeća pr. n. e., za njih je brak bio »nužno zlo«.[8] Prije takozvane »nove« komedije nigdje ne vidimo da je postojala ljubav među zaručnicima. Uostalom, kako da se atenski mladić zaljubi u djevojku, kad je u većini slučajeva nije nikada prije vidio? Zna se da su Grci iz 5. i 6. stoljeća pr. n. e. riječ *eros* (ljubav) upotrebljavali pretežno da označe strast koja ujedinjuje *eromena* s *erastom*, to jest ono o čemu ćemo govoriti kao o »grčkoj ljubavi« u slijedećem poglavlju posvećenom odgoju.

To, naravno, ne isključuje mogućnost da se među supružnicima naknadno mogla razviti ljubav. U Kseonofontovoj *Gozbi* Sokrat veli za Nikerata da je zaljubljen u svoju ženu, a i da ona njega nježno voli.[9]

Pjesnik Euripid, poznati ženomrzac, prikazao je na pozornici uzvišenu Alkestidinu privrženost mužu, za koga je žrtvovala i život, dok i sam Platon, teoretičar pederastije, piše: »I umreti jedan za drugoga rešeni su samo oni koji ljube, i to ne samo ljudi, nego i žene«, navodeći također primjer Alkestide, čiju su dušu bogovi »vratili iz Hada začudivši se njezinu delu«.[10] Aristotel, koji se oženio nećakinjom svoga prijatelja Hermije i uživao u braku, pun je odlomaka gdje se brak ne prikazuje kao sklopljen posao ili veza s jedinom svrhom da se produži loza, nego kao udruga uzajamno privrženih i nježnih supružnika, u kojoj je moguće zadovoljiti sve moralne potrebe ljudske egzistencije. Međutim, tek će kasni stoicizam, vjerojatno pod utjecajem rimskog ćudoređa, u Grčkoj rehabilitirati bračnu ljubav. Filozofska tradicija koja je zastupala ljubav među muškarcima bila je tako snažna da je još u početku 2. stoljeća naše ere Plutarh smatrao da, prije nego što

[8] Menandar, *Parničari*, stih 490 i dalje, i fragment 651.

[9] Ksenofont, *Gozba*, 8, 3.

[10] Platon, *Gozba*, 179 b-c (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

počne hvaliti brak, mora dokazati kako su i djevojke sposobne izazvati *eros*, kao i dječaci.[11]

U Ateni nikakav državni zakon nije branio incest, no veza između roditelja i djeteta smatrala se sablažnjivom i podložnom kazni božjoj, kako se vidi iz Sofoklova *Kralja Edipa*. Ista se vjerska i društvena zabrana protezala i na bračni vez između brata i sestre od iste majke, no polubrat se smio oženiti sestrom od istoga oca. Tako se jedna Temistoklova kći iz državnikova drugog braka, po imenu Mnezioptolema, udala za svoga brata Arheptolida, koji nije bio rođen od iste majke.[12] Slično jedna stranka navodi da se njezin pradjed oženio svojom polusestrom.[13] Načelom *endogamije*, to jest bračnih veza unutar jedne društvene skupine, ženidba bliskih rođaka nije bila samo dopuštena, nego u običajnom pravu i preporučljiva. Jedan Atenjanin izjavljuje pred sudom da je svoju kćer dao nećaku prije nego nekome starcu zato da bi sačuvao i učvrstio porodične veze. Nije bio rijedak slučaj da se žene prvi bratučedi, ili da se sinovica uda za strica, te da ovome vlastiti brat postane tastom. Djevojka *epiklera*, to jest, u nedostatku muških potomaka jedina nasljednica svoga oca, morala se udati za najbližeg rođaka koji ju je htio: iz ovoga se najbolje naslućuje prvenstvena briga za očuvanje loze i nastavljanje obiteljskog kulta.

Heziod je savjetovao muškarcu da se, napunivši trideset godina, oženi šesnaestogodišnjom djevojkom.[14] U Ateni nije postojao nikakav pravni propis u pogledu dopuštene životne dobi za stupanje u brak, kakav su htjeli donijeti filozofi iz 4. stoljeća pr. n. e., ali se čini da su mnogi slijedili Heziodovu preporuku. Djevojke su se mogle udavati čim su sazrele, znači sa dvanaest ili trinaest godina, no, kako se čini, uglavnom se čekalo da navrše četrnaest odnosno petnaest godina. Ishomahova žena nije još bila napunila petnaest godina kad se udala.[15] U svakom slučaju,

[11] Vidi Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, i R. Flacelière, *Les Epicuriens et l'amour (Revue des ét. gr.*, 67, 1954, str. 69—81).

[12] Plutarh, *Temistoklo*, 32.

[13] Demosten, *Govor protiv Eubulida*, 20—21.

[14] Heziod, *Poslovi i dani, stihovi* 696—698.

[15] Vidi gore, str. 64.

može se sa sigurnošću tvrditi da se djevojke nisu udavale prije puberteta, kao što je bio slučaj u Rimu.[16] Mladići se u pravilu nisu ženili prije punoljetnosti, to jest prije navršenih osamnaest godina života, a čekali su često i dosta nakon efebije, vojne službe, koju su služili od navršene osamnaeste do navršene dvadesete godine. Dobne razlike među supružnicima bile su nerijetko veoma velike.[17]

*
* *

Brak između građanina i građanske kćeri ugovarao se u Ateni postupkom zvanim doslovno »uručivanje zaloga« (*engýe*), koji je bio više nego zaruke u našem smislu. Radilo se u biti o sporazumu, usmenom ali svečanom dogovoru između dvije osobe: s jedne strane »ženika«, a s druge djevojčina *kiriosa*, koji je obično bio njezin otac ako je još bio na životu. Pri tome su se njih dvojica rukovala i izmijenila nekoliko veoma jednostavnih rečenica, o kojim nam možda najbolje svjedoči ovaj Menandrov dijalog:

PETEK: Dajem ti ovu djevojku da ti rodi zakonita potomka.
POLEMON: Uzimam je.
PETEK: Pridodajem tri talenta na ime miraza.
POLEMON: I to rado prihvaćam.[18]

Tome su dogovoru svakako morali prisustvovati svjedoci, kako bi, zlu ne trebalo, mogli potvrditi da je do njega zaista došlo, budući da se sve odvijalo isključivo usmenim putem. Je li udavača prisustvovala toj ceremoniji? To ostaje tajna, no sigurno je, ukoliko je i bila nazočna, nitko nije ni pitao da li pristaje. Treba se prisjetiti da je odiskona glava obitelji imala nad svojom djecom istu vlast kao i nad robovima, te da je otac djecu mogao prodati, kao što se događalo još u 5. stoljeću pr. n. e. u mnogim

[16] M. Durry, *Le mariage des filles impubères à Rome (Comptes rendus de l'Acadámie des Inscriptions*, 1955, str. 84—91).
[17] Aristotel, *Politika*, 7, 14, 6, preporučuje da djevojke stupaju u brak sa osamnaest, a muškarci sa trideset sedam godina.
[18] Menandar, *Djevojka s podrezanom kosom*, stihovi 435—437.

pokrajinama, osim u Atici. U homersko doba prosac je donosio budućem tastu darove, to jest kupovao njegovu kćer, no u tom su se pogledu običaji bili izmijenili. Djevojka se u Ateni mogla udati i bez miraza, ali je to bila rijetkost. Čini se čak da je postojanje miraza moglo biti znak po kojemu se zakonit brak razaznavao od priležništva.

Punoljetnoga budućeg supruga nije morao zastupati otac, te je sam odlazio da sklopi zaruke. Vjerojatno je, međutim, da se u većini slučajeva zaručivao tek pošto je dobio očev blagoslov, i da je, čak dosta često, izabirao zaručnicu po njegovu savjetu. Jedan nam parničar kaže:

> Kad sam napunio osamnaest godina, navali na mene otac da se oženim Eufemovom kćerkom. Htio je, naime, da od mene ima unuka. Ja sam pak smatrao da mu u svemu moram ugoditi, poslušao sam ga i oženio se.[19]

U ovom je slučaju sasvim očito otac potražio sinu ženu, bilo u vlastitoj porodici, bilo izvan nje, već prema vezama koje je želio podržati ili stvoriti s tim i tim, a iznad svega vodeći se, naravno, materijalnim interesom.

Takve su zaruke bile veoma čvrsto obećanje braka i već su same po sebi stvarale teško raskidive veze između prosca i buduće mladenke. Da bismo ih bolje shvatili, valja nam se prisjetiti goleme važnosti koju su Atenjani pridavali svakoj svečano zadanoj riječi i svakom postupku obrednog tipa, jer su te riječi i ti postupci, čak i nepopraćeni zakletvama, povlačili za sobom u njihovim očima ozbiljne posljedice, te čovjek u takvim okolnostima nije mogao prekršiti zadanu riječ, a da ga bogovi, kako se vjerovalo, okrutno ne kazne. Magijsku moć nije imalo samo prokletstvo (*ará*), nego i svaka formula kojom se tko pred bogovima na nešto obavezao, budući da možemo pretpostaviti da su se zaruke sklapale pred domaćim žrtvenikom. No, u 4. stoljeću pr. n. e. znamo za najmanje jedan slučaj razvrgnutih zaruka. Otac Demostenov je na samrti svoju petogodišnju kćer obećao rođaku Demofontu, koji je odmah primio miraz, no koji je imao da djevojčicu uzme tek »kada stasa za udaju, to jest za deset godina«,[20] što nas pot-

[19] Demosten, *Govor protiv Beota*, II, 12—13.
[20] Demosten, *Govor protiv Afoba*, 3, 43.

krepljuje u tvrdnji da je životna dob od petnaest godina bila uobičajena za udaju. Međutim, to obećanje nije bilo ispunjeno i do braka nikada nije došlo.

Vjenčanje (*ékdosis*, to jest »predaja zaručnice mužu«) u prvom smislu ne poznajemo u pojedinostima, ali ipak možemo o njemu stvoriti neku općenitu sliku.

Brak je zakonski bio punovažan od samih zaruka, no zajednički mu je život dvoje ljudi bila konačna i priznata svrha, jer se sklapao da bi se u njemu izrodila djeca. Ostvarenje braka (*gámos*) pretpostavlja mladenkino preseljenje u kuću suprugovu i to je preseljenje glavni ženidbeni obred, koji je u normalnim prilikama trebao uslijediti ubrzo nakon zaruka. Čini se, međutim, da su iz nekih praznovjernih razloga stari Grci čekali da nastupi vrijeme punog Mjeseca,[21] ili, ako se radilo o godišnjim dobima, da nastupi zima.[22] Mora da je osobito mnogo brakova sklapano u *gamelionu* (siječnju), sedmom mjesecu atenske godine, koji je bio posvećen božici braka Heri, a i samo mu ime znači »mjesec vjenčanja«.

Obredi su započinjali uoči dana kada je zaručnica trebala da promijenni dom. Najprije su prinošene žrtve bogovima: Zeusu, Heri, Artemidi, Apolonu i Peiti (božici nagovaranja). Zaručnica je bogovima zavjetovala svoje igračke i predmete među kojima je provela djetinjstvo, kao što proizlazi iz ove posvete: »Timareta je, udavši se, poklonila tebi, Artemido Limnatis, svoje daire, loptu koju je voljela i mrežicu za kosu (*kekrýfalos*); i lutke je svoje kao djevica posvetila kako se pristoji tebi, djevičanskoj božici, i haljine njihove također«. Posjedujemo i mjedeni cimbal koji je posvećen isto tako Artemidi Limnatis, kao što pokazuje natpis na njemu.[23]

No, glavni je obred — očišćenje — bila mladenkina kupka, za koju je čitava povorka odlazila po vodu na izvor *Kaliroju*. U toj je povorci, kako prikazuju slike na vazama, među ženama što nose baklje, jedan svirač aulosa stupao ispred žene koja je nosila ćup osobita oblika namijenjen donošenju vode za kupku, jajoliku *lutroforu*, tanka i izdužena grljka, sa dvije ručke na stranama. Uostalom, takav se prizor i nalazi naslikan na jednoj takvoj lutrofori. Međutim, ima takvih posuda koje su oslikane žalobnim prizorima, a te su stavljane na grobove samaca. I mladenac je trebalo da se okupa.

Na dan vjenčanja domovi mladenca i mladenke bili su ukrašeni vijencima maslinova i lovorova lišća[24], a kod mladenkina oca prinosila se žrtva bogovima i priređivala gozba. Sama mladenka prisustvovala je svečanosti obučena u najljepše ruho, ovjenčane glave i lica zastrta koprenom. Okružena je bila prijateljicama i djeverušom, *nimfeutrijom*, koja joj je pomagala kod svadbenog obreda. Uz ženika nalazio se uvijek djever, *paroh*. Naravno, za vrijeme gozbe muškarci su kao i uvijek sjedili odvojeno od žena. Svadbeni se ručak sastojao od tradicionalnih jela, poput kolača od sezama, koji je zalog plodnosti. Među uzvanicima kružio je *amfital*,[25] dječak čija su oba roditelja na životu, nudeći kruh iz košare uz obredne riječi nekih misterija: »Utekoh zlu, nađoh bolje.« Pri kraju ručka mladenka je primala darove. Možda je u tome času podigla s lica veo, no to nije sasvim sigurno: »Kako je veo trebao da štiti od uroka i zlih duhova u opasnom času kad je od djevojke postajala ženom, vjerojatno ga je skidala tek pošto je stigla u mladoženjin dom.«[26]

Predvečer se obrazovala svadbena povorka, koja je trebala odvesti mladenku u njezin novi dom. Nekada se hinilo kao da se radi o otmici, a takva se tradicija još bila održala u Sparti:

> U Sparti je mladoženja otimao mladenku. Otetu djevojku povjerio je zatim ženi zvanoj nimfeutrija, koja ju je ošišala, navukla joj mušku odjeću i obuću, te je stavila na slamaricu da leži sama u crnome mraku. Poblagovavši po običaju sa svojim drugovima, mladoženja je ušao k njoj, raspasao je i prenio na krevet. Pošto je tako proveo s njom nešto malo vremena, vratio se na spavanje svojim momcima.[27]

[21] Vidi Dion Hrizostom, 7, 70.

[22] Vidi Aristotel, *Politika*, 7, 16.

[23] Vidi *Anthologie Grecque*, 6, 280, i L. Robert, *Collection Froehner*, br. 24 i slika 14.

[24] Isp. Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 755 A.

[25] Vidi L. Robert, *Ath. Studies pres. to W. S. Ferguson*, str. 509—519

[26] P. Roussel, *Lettres d'humanité*, 9 (1950), str. 10.

[27] Plutarh, *Likurg*, 15, 4—7

U Ateni su se mladi supružnici odvozili iz kuće u kuću na kolima s upregnutim mazgama ili volovima, kojima je kočijašio jedan od mladoženjinih prijatelja. Mladenka je kao simbol kućnih poslova što je čekaju nosila roštilj i sito. Kola su išla polako a za njima u svjetlu zublji rodbina i prijatelji, pjevajući *himenej* (svatovac) uz pratnju kitare i svirale. I sama je majka mladenkina nosila baklju. Na vratima mladoženjine kuće čekali su ih njegovi roditelji, otac ovjenčan mirtom, a majka držeći baklju. Zatim je mladenka obasuta orasima i suhim smokvama, što je bio običaj, kao što smo već vidjeli, i kod primanja novokupljenog roba u kuću.[28] Ponuđen joj je bio komad svadbenog kolača od sezama i meda, te dunja ili datula, simboli plodnosti.

Potom je mladi par ulazio u bračnu odaju (*thálamos*) i možda je tek tada mlada podigla veo s lica. Vrata je zatvorio i čuvao jedan mladoženjin prijatelj (*thyrorós*), dok su ostali glasno pjevali i bučili kako bi, kao što su vjerovali, poplašili zle duhove. Jasno, sjaj i raskoš svadbenoga dana ovisio je o materijalnim prilikama. Svadbeni objed bio je ponekad tako golema gozba da je u nekoliko navrata zakonom bio ograničen broj svatova. Svetkovalo se i dan nakon vjenčanja: mladenkini su roditelji uz zvukove svirala svečano donosili za mladi par darove (*epaulía*), i tom je prilikom vjerojatno bio uručivan miraz obećan na zarukama.

Nedugo potom mladi bi suprug priredio gozbu sa žrtvama bogovima za pripadnike svoje fratrije. Ženu im nije predstavljao, nego im je na taj način svečano objavio svoju ženidbu, što je bilo važno za budućnost, jer su njegovi muški odvjetci trebali da budu primljeni u fratriju.

Nijedan od svadbenih obreda koje poznajemo kao da nema svrhu da na jasan način posveti duboku vezu među supružnicima. Sve je, međutim, usredotočeno na sreću i napredak (*oīkos*), to jest, male društvene i vjerske ćelije, kakva je novi dom, kao i na rađanje potomstva koje će osigurati budućnost toga doma. Na primjer, mladenka je morala u muževoj kući pojesti komad kolača i dunju, ali tu hranu nije podijelila s mužem, kako bi se možda moglo očekivati. Poznato je da je u Sparti cjelokupno zakonodavstvo u pogledu porodice i odnosa među spolovima bilo usmjereno eugenički toliko da je dopuštalo starome mužu mlade žene da joj privede mladića kako bi mogla izroditi zdravu i snažnu djecu.[29] U Ateni se nije išlo tako daleko, ali moramo ustanoviti da u pripremama i obredima prilikom vjenčanja doslovce ništa ne ističe uzajamnu naklonost i ljubav muža i žene.

[28] Vidi gore, str. 60.

No ipak Ishomah pripovijeda Sokratu kako je svoju vrlo mladu ženu uputio u njezine nove dužnosti domaćice ovim riječima:

> (Najprije) sam žrtvovao i pomolio se bogovima, da bi nam bilo sretno obadvoma, meni kao učitelju i njoj kao učenici.[30]

Proizlazi da je žena prisustvovala žrtvovanju kojim su supružnici svečano započinjali zajednički život. Muž je uvijek imao pravo otjerati ženu, čak i kad nije imao opravdana razloga. Ako bi sud dokazao da je žena učinila preljub, muž ju je bio primoran otjerati, inače mu je prijetila *atimija*. Jalovost mora da je bila čest povod da muž otjera ženu. Naime, kad se čovjek već ženio u prvom redu zato da bi osigurao održavanje loze i države, otjeravši neplodnu ženu samo je ispunjavao vjersku i patriotsku dužnost. S druge strane, mogao je otjerati i zatrudnjelu suprugu. Ali, muž koji bi otjerao ženu morao je vratiti miraz, pa je ta obaveza predstavljala jedinu, no u mnogo slučajeva vjerojatno vrlo efikasnu kočnicu prevelikom broju razvoda.

Dok je rastava braka po želji muževoj išla bez ikakvih formalnosti, sasvim je drugačije bilo s rastavom koju je htjela žena, jer su ovu zakoni držali stalno u bespomoćnom položaju. Žena je imala samo jedan utok: da pođe arhontu, prirodnom zaštitniku slabih i nemoćnih, i da mu napismeno navede sve razloge na kojima temelji zahtjev za rastavu braka. Sam je arhont ocjenjivao težinu uvreda što ih je žena morala podnositi, a veoma je vjerojatno da dokazana muževa nevjera nije bila dovoljna za

[29] Plutarh, *Likurg*, 15, 12.

[30] Ksenofont, *O gospodarstvu*, 7, 7 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

razvod, jer je ćudoređe sasvim lijepo podnosilo muškarčevu seksualnu slobodu, ali su zato batine i zlostavljanje, ukoliko ih je sud ustanovio, bili dovoljno teški razlozi za rastavu braka. Međutim, javnost je loše gledala na ženu koja se na taj način rastala od muža. Euripidova *Medeja* govori kao Atenjanka njegova vremena kada kaže:

> Za ženu razvod braka nije slavan čin,
> nit može sama muža otjerati svog.[31]

* * *

Brak nije unosio nikakvih promjena u povučeni život žene u četiri zida. Doduše, u Ateni se vrata gineceja nisu zaključavala (osim noću), a prozori nisu imali rešetaka, no običaji su bili dovoljno jaki da zadrže žene u kući. Pravilo je bilo veoma strogo i izražavalo se u zapovjednoj formuli: »Poštena žena neka bude u kući. Ulica je samo za nevaljalice.«[32] Sumnjiva je bila čak i ona koju je radoznalost zadržala na kućnome pragu. Po potrebne namirnice na trg su odlazili obično muškarci ili robovi.

Međutim, pri ovome je potrebno razlikovati pojedine društvene slojeve. Siromašni Atenjani, koji su imali na raspolaganju tek tijesne stanove, lakše su dopuštali ženama da izlaze. Ove su, uostalom, često bile prinuđene da rade izvan kuće kako bi pripomogle prehranjivanju obitelji. Znamo, na primjer, da su mnoge bile preprodavačice na tržnicama. S druge strane, Atenjani iz srednjeg i bogatog sloja bili su, kako se čini, u tom pogledu mnogo stroži, ali su njihove žene imale na raspolaganju daleko veći i udobniji ginecej, a često i unutrašnje dvorište, gdje su mogle prošetati sakrivene od očiju nepoznatih radoznalaca.

S vremena na vrijeme čak bi i imućna građanka morala da obavi neke osobne kupovine — haljine ili obuću — zbog kojih je morala izaći u grad. U tom je slučaju obavezno imala pratilju, to jest neku od robinja. Žene su se izvodile češće tek prigodom državnih blagdana ili obiteljskih svečanosti.

U Ateni se održavala i jedna isključivo ženska svetkovina, *Tezmoforije*.[33] Jedan prevareni muž, koji je ubio ženina ljubavnika, kaže sucima:

> U prvo vrijeme braka moja je žena bila uzor dobre supruge, štedljive i vješte gazdarice, prave kućedomaćice. No, umrla mi je mati, i tada su počele sve moje nevolje. Naime, moja je žena upravo na njezinu sprovodu zapazila Eratostena, koji ju je s vremenom uspio zavesti, i to tako što je na tržnici uvrebao njezinu robinju i preko nje stupio u vezu s gospodaricom.

Isti čovjek u nastavku svoje obrane opisuje kako je, pošto mu je njegovu nesreću otkrila robinja jedne druge udate žene, kojoj je Eratosten također bio ljubavnikom, prijetnjama izvukao iz robinje svoje žene sve što je htio čuti:

> Ispričala mi je kako je mojoj ženi pristupio poslije pogreba... Konačno je na Tezmoforije, dok sam ja bio na selu, pošla u hram s njegovom majkom.[34]

Ženu nije smjelo ni zanimati ono što se zbiva izvan kuće, to se ticalo muškarca, i samo njega. Uostalom, ona i nije imala mnogo prilike da razgovara s mužem, koji je bio gotovo stalno odsutan od kuće i koji, vrlo vjerojatno, obično nije ni jeo zajedno sa ženom. »Da li se i s kim manje razgovaraš nego sa ženom?«, pita Sokrat Kritobula, a ovaj mu odgovara: »Ako i da, ne s mnogima.«[35] Kad je Atenjanin pozivao k sebi goste, žena mu se nije pojavljivala u prostoriji gdje se održavala gozba, u andronu, osim možda da nadzire robovsku poslugu, a nije pratila muža ni kad bi ovaj bio pozvan prijateljima. Žene su se družile s muškarcima jedino prilikom obiteljskih proslava.

Pa ipak, domom je vladala i brinula se o svemu žena. Ksenofont nam u knjizi *O gospodarstvu* podrobno opisuje

[31] Euripid, *Medeja*, stihovi 236—237 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[32] Menandar, fragment 546.

[33] Vidi Aristofan, *Ženska skupština u Tesmoforiju.*

[34] Lizija, *Govor protiv Eratostena*, 7—8 i 20.

[35] Ksenofont, *O gospodarstvu*, 3, 12 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

dužnost domaćice. Navest ćemo slijedeće Ishomahove upute supruzi:

> Trebat će zaista... da ostaješ u kući i one sluge izašalješ kojima je posao izvan kuće a nadzireš one kojima valja vršiti posao u kući. Onda što se unese, valja ti primati; što od toga treba da se potroši, valja ti dijeliti, a naprijed ti se treba starati, koliko mora biti suviška, i paziti da se u jedan mjesec ne potroši toliko, koliko je spravljeno za cijelu godinu. Pa kada ti se donese vuna, valja ti gledati da dobiju odjeću koji trebaju. Onda ti valja gledati da i suho žito bude lijepo jedivo. Jedna pak briga..., od onih, koje se za te pristoje, možebiti će ti se činiti da je malo neugodna, naime da se staraš za sve sluge, koji god oboli, da se njeguje.[36]

Žena je sama mijesila kruh jedino u jako siromašnim kućama. Kad su Aleksandrovi izaslanici dopratili kući Atenjanina Fokiona, kako veli Plutarh, »vidjeli su da živi veoma skromno. Žena je mijesila kruh, a Fokion je sam pošao do bunara da izvuče vode za pranje nogu«.[37] Obično su te poslove obavljali robovi, ali pod despoininim budnim okom, kao u homersko doba, kada je Euriklija Odiseju prala noge.[38]

Znak ženina autoriteta bili su ključevi koje je držala uza se, pogotovo ključevi smočnice i podruma. Teofrast opisuje nepovjerljiva čovjeka ovako: »Kad već leži u krevetu, zapitat će ženu svoju, je li zaključala sanduk s novcima, je li zapečaćen ormar za srebrninu i prijevornica na dvorišnim vratima prebačena...«[39] Ali, ako je žena bila proždrljiva, ako se opijala ili ako je prekomjerno trošila, muž joj je mogao oduzeti ključeve.

U Aristofanovo svjedočanstvo o životu žene možemo se osloniti tek djelomično, jer ne znamo uvijek gdje prestaje stvarnost a počinje karikatura. Pa ipak, njegove nam komedije daju naslutiti da je krajem 5. stoljeća pr. n. e. stara zatočenost žene pretrpjela veoma mnogo izmjena, a

[36] Ksenofont, *ibidem*, 7, 35—37 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

[37] Plutarh, *Fokion*, 18.

[38] Homer, *Odiseja*, XIX, stihovi 350—394.

[39] Teofrast, *Karakteri*, 18 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

jasno je i zbog čega: Peloponeski rat primorao je muškarce da još češće nego u mirnodopska vremena izbivaju daleko od kuće polazeći na ratne pohode ili čuvajući stražu na bedemima. Ženski zbor u *Lizistrati*, sastavljen nesumnjivo od slobodnih Atenjanki, pjeva:

> O jao, strah me hvata, da će pomoć kasno stići:
> premda sam već rano jutros napunila vedro
> iako je vreva silna pritisnula vrelo.
> Gurala me sà svih strana
> ropska čeljad žigosana.[40]

Prema Aristofanu, žene ne samo da idu po vodu, nego i na trg da kupe živeža ili da prodaju svoje proizvode, poput majke Euripidove, koja je, kako izgleda, bila povrćarka.[41] Zahvaljujući jednom istupu na sudu, znamo i za Atenjanku koja je najprije bila trgovkinja vrpcama, a potom dojilja[42], no Atenjanke su radile tek u krajnjoj nuždi, dok su naseljeničke žene vrlo često bile tkalje, postolarke, švelje i slično. Neke su bile čak i prave »poslovne žene«.[43]

Znalo se dogoditi da se poneki atenski, a osobito seoski šmokljan morao poklopiti ušima pred autoritativnom i bistroumnom ženom. Seljak Strepsijad jadikuje da je uzeo »'nakvu gradsku djevojku, tu gizdu, raskoš«, koja mu nije dala čak ni da sinu nadjene ime kakvo je želio. Htio ga je po običaju nazvati po imenu svog oca *Fidonid* (»Štediša«), a ona je inzistirala na imenu koje bi bilo izvedeno od riječi *híppos*, »konj«, jer su konjanici (to jest vitezovi) bili imućni plemići. Ni jedno ni drugo nije htjelo odustati od svojega, pa je sin dobio ime *Fidipid* (»Štedikonj«).[44] Možda se s pravom tvrdi da, barem što se tiče atičkog sela, »žena nije bila ponizna i povučena, kakva je sve do u naše doba domaćica na francuskom selu.«[45] I doista, u nekim francuskim pokrajinama (kao, uostalom i u našim; *op.*

[40] Aristofan, *Lisistrata*, stihovi 326—330 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[41] Aristofan, *Ose*, stih 479; *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stih 387.

[42] Demosten, *Govor protiv Eubulida*, 34, 35.

[43] Vidi M. Clerc, *Les Métèques athéniens*, str. 395.

[44] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 41—43 i 60—65

[45] P. Roussel, *Lettres d'humanité* 9 (1950), str. 20.

prev.) može se vidjeti da domaćica poslužuje goste, a da sama ne sjeda za stol.

Žene su, uvijek u pratnji barem jedne robinje, rado posjećivale jedna drugu: kao »dobre susjede« posuđivale su jedna drugoj kućne potrepštine, ali im je to ponajviše služilo kao prilika da malo poćaskaju i ogovaraju ove ili one, kao što se vidi iz jednoga iskaza pred sudom iz 4. stoljeća pr. n. e.[46] Teokritove *Sirakužanke* prenose nas u 3. stoljeće i daleko od Atene, u Aleksandriju, no vjerojatno je živahni dijalog Gorge i Praksinoje mogao biti vođen i između dvije Atenjanke 4. stoljeća:

GORGA:	Je li unutra Praksinoa?
EUNOA:	Jest, draga Gorgo! — A otkud?
PRAKSINOA:	Čudo, što i sada dođe! Ded Eunoa, stolac donesi! A i ćilim prebaci!
GORGA:	Lijepo je!
PRAKSINOA:	Hajde sad sjedaj!
GORGA:	Ej ovo malo života! Ta jedva vam ostadoh živa Od vreve ljudske, Praksinoa, od sile kola i konja. Čizmice samo su svud i gizdava sama gospoda; Težak je put i, sestrice, baš ti je stan tvoj daleko!
PRAKSINOA:	To ti je ludak moj baš na kraju svijeta ovdje Uzeo tjesnac, ne kuću, da ne bismo susjede bile; Jer ti je vazda na svađu i zlobu zavidljivu spreman!
GORGA:	Nemoj o mužu svom, moja draga, baš tako govorit, Dok je dijete tu; ded pogledaj kako te motri! (djetetu) Zopirione moj slatki, ta ne misli ona baš oca!
PRAKSINOA:	Tako mi Boga, dijete razumije!
GORGA:	Krasni tvoj tata!
PRAKSINOA:	Taj ti je »tata«, da samo pomenemo, što nije davno, Bjelila išo kupovat; a šta misliš, što mi je don'o! Soli je donio ludak, — širok koliko dugàčak![47]

[46] Pseudo-Demosten, *Protiv Kalikla,* 23

[47] Teokrit, *Sirakužanke,* stihovi 1—17 (prijevod S. Senca; *op. prev.*).

Razabiremo, dakle, da je u Aleksandriji još i u 3. stoljeću pr. n. e. u kupovinu odlazio muž. Gorga i Praksinoja još neko vrijeme brbljaju ogovarajući muževe, a zatim svaka u pratnji robinje odlazi na Adonisovu svetkovinu. Rekli smo već da su Atenjanke 4. stoljeća pr. n. e. izlazile iz kuće gotovo jedino prilikom vjerskih proslava.

Kazališne su se predstave održavale u okviru svetkovina u čast Dionizovu. Bez obzira na to što je možda rečeno o tome, žene su nesumnjivo smjele ići u kazalište. Tim su se pravom koristile sasvim sigurno što se tiče dramskih predstava, nakon kojih su, doduše, slijedili često veoma raspojasani satirički komadi. Ali, jesu li gledale Aristofanove komedije, kakva je *Lizistrata,* koje ni najmanje ne poštuju *sofrosinu,* žensku čednost toliko na cijeni kod atenskih muževa? Iz jednog ulomka Platonovih *Zakona* možemo naslutiti da su dobro odgojene Atenjanke više voljele tragedije, i da vjerojatno na komedije i nisu išle.[48] Jedan Aristotelov tekst, u kome je riječ o bestidnim obredima mnogih starogrčkih kultova, poziva muževe da im prisustvuju sami, bez žena i djece.[49] Tako su vjerojatno postupali oni muževi kojima je krepost njihovih supruga najviše ležala na srcu, »no unatoč svemu, vjerojatno su takvi bili iznimke, jer je Aristofana sasvim sigurno dolazilo gledati i mnogo žena iz puka, koje su se i te kako znale iskreno smijati i najgorim prostotama«.[50]

* * *

Čini se, dakle, da je u Ateni bilo malo intimnosti, malo razmjene misli i malo stvarne ljubavi među supružnicima. Muškarci su se međusobno posjećivali i redovito se sastajali na Agori, na sudovima, u skupštinama i pri poslovima. Žene su pak sa svoje strane živjele među sobom. Ginecej je uvijek bio dosta odvojen od androna. Mnogi su Atenjani o braku sigurno mislili ono što će mnogo kasnije reći Montaigne:

[48] Platon, *Zakoni,* II, 4.

[49] Aristotel, *Politika,* 4, 17

[50] O. Navarra, *Le Théâtre grec,* str. 245.

U tome opreznom sklapanju posla osobnim sklonostima ne smijemo dati maha, nego ih moramo potiskivati. Ne ženimo se sebe radi, ma što god rekli. U brak stupamo radi potomstva, radi obitelji... Zato je pravo rodoskvrnuće ako u tu časnu i svetu udrugu unesemo razigrani ljubavnički zanos... Dobar brak, ako uopće postoji, ne trpi društvo i prohtjeve ljubavi.[51]

Da, ali Atenjanin je svoje seksualne i sentimentalne potrebe koje nije utaživao kod kuće, gledajući u supruzi jedino majku svoje djece i gazdaricu svoga doma, odlazio zadovoljavati van, s dječacima i bludnicama...

Pri ovome, međutim, valja razlikovati 5. od 4. stoljeća pr. n. e. Čini se da je atenska obitelj bila čvrsto na okupu kroz veći dio 5. stoljeća, sve dok krvavi Peloponeski rat, koji je trajao trideset godina, nije izazvao velike promjene u načinu života. Strašna kuga iz 430—439. pr. n. e., kojoj je žrtvom pao i Periklo, došla je kao posljedica ratnih sukoba. Tukidid nam ovako opisuje kako se pošast odrazila na moralne prilike:

Bolest i u ostalom pogledu dade povoda za veća bezakonja u gradu, jer se pojedinac lakše usuđivao da po miloj volji radi ono što je prije tajno činio, gledajući naglu promjenu bogataša, koji su nenadano umirali, i onih, koji prije nisu ništa imali, a sad su odmah prisvajali njihovo imanje. Stoga su to držali kratkotrajnim dobicima i željeli ih uživati misleći, da je njihovo tijelo i blago samo za malo dana.[52]

Mnoge su se žene počele ponašati slobodnije, po ugledu na Spartanke, koje nisu živjele zatvoreno kao Atenjanke i više su općile s muškarcima, te je zbog toga osnovana posebna služba za nadzor nad ponašanjem žena, a osobito nad rasipnošću, kojom se već i prije bavio Solon. Visoki činovnik koji je obavljao tu službu zvao se *ginekonom.*[53] Čitajući *Lizistratu,* koja je nastala god. 411. ili *Žene u narodnoj skupštini* iz god. 392. pr. n. e, reklo bi se da je mnogo Atenjanki, ustanovivši da politika koju vode isključivo muškarci povlači državu u propast, pomislilo da bi

[51] Montaigne, *Ogledi (Essais),* knj. III, gl. V.
[52] Tukidid, Peloponeski rat 2, 53 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).
[53] Aristotel, *Politika,* 4, 12, 1299 a.

možda poslovi tekli uspješnije kad bi i one smjele iznositi svoja mišljenja i savjetovati muževe, no te su Aristofanove komedije samo humorističke izmišljotine na temelju kojih ne možemo zaključiti da je postojalo nešto slično današnjem »feminističkom pokretu«, koji je u staroj Ateni bio sasvim nezamisliv.

Uostalom, i sama Praksagora u *Ženama u narodnoj skupštini,* prerušivši se u muško i govoreći kao muškarac, ovako suprotstavlja nepomućeni ženski tradicionalizam nemirnoj i poduzetnoj muškoj naravi:

Da značaj njihov bolji jeste nego naš
Dokazat ću. Ta prije svega vunu nam
Po običaju starom peru one sve
U toploj vodi, — ne vidiš gdje kušaju
Što novo. Ne bi li nam grad Atena sad,
Valjano da se toga drži, stajao čvrst
I ne bi òd novosti srto ù novōst?
Da! Sjede, prže, kao ono nekad baš.
Na glavi nose, kao ono nekad baš,
Tesmofòrije vam slave, kao nekad baš,
I peku pogače, ko ono nekad baš,
I muža muče, kao ono nekad baš.
Imadu druge, kao ono nekad baš.
Slatkiša kradom jedu, kao nekad baš.
I zagrljaj im godi, kao nekad baš.[54]

Muškarac je pak taj beskonačni rat stalno razdvajao od žena i domova, pa su se slobodnije povodili za svojim nagnućima. Parničar koji je izjavio pred čitavim sudom ovo što slijedi nije živio u 5, nego u 4. stoljeću pr. n. e.:

Imamo bludnice za užitak, priležnice da nam zadaju svakodnevne sitne brige, a supruge da nam rađaju zakonitu djecu i da nam budu vjerne čuvarice kuće i ognjišta.[55]

Doduše, već u 5. stoljeću pr. n. e. znamo za nezakonitu vezu Perikla i Aspazije. Periklo je upoznao lijepu Milećanku već kad je, oženivši se jednom rođakom, bio otac dvo-

[54] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini, stihovi* 214—228 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[55] Pseudo-Demosten, *Protiv Neere,* 122.

jice sinova. Ženu je otjerao da bi mogao živjeti s Aspazijom. Rastava je u Ateni bila dopuštena, te bi Periklo mogao stupiti u nov brak s Aspazijom da je bila Atenjanka ili rodom iz nekoga grada koji je od Atene dobio pravo *epigamije*. No Milet, domaja Aspazijina, nije imao to pravo. Zbog toga je ona bila samo suložnica Periklova, koji je, čini se, živio s njom u najvećoj slozi sve do svoje smrti. Aspazija je, uostalom, bila inteligentna i neobično obrazovana žena, pa joj se veoma divio i sam Sokrat, ako je vjerovati Ksenofontu i Platonu.[56] Međutim, satiričari su je okrutno ismijali, prikazujući je čak kao bludnicu i vlasnicu javne kuće.[57]

Tako je rečeno:

> Nitko Periklu ne bi bio zamjerio što je volio mladiće, ni što je zlostavljao prvu ženu, no svi su se zgražali što je svoju drugu ženu smatrao ljudskim bićem, što je živio s njom, umjesto da je drži zatvorenu u gineceju, i što je pozivao k sebi prijatelje sa suprugama. Sve je to bilo i suviše neobično da bi bilo prirodno, a Aspazija i suviše obrazovana i oštroumna da bi mogla biti poštena žena.[58]

U tome možda ima dosta istine, ali ja mislim da se Periklu, prvome građaninu države, od kojega se očekivalo da bude uzorit i u privatnom životu, u prvom redu spočitavalo to što je istjerao iz kuće jednu Atenjanku i umjesto nje prigrlio običnu strankinju.

Izgleda da su u 4. stoljeću pr. n. e. mnogi Atenjani imali inoču (*pallaké*) i ne tjerajući zakonitu suprugu od sebe. Jesu li te priležnice, a mogle su biti Atenjanke ili robinje, ili pak slobodne strankinje, imale ikakvih zakonskih i javno priznatih prava? Iz rasprava koje ih se tiču moglo bi se zaključiti da po svoj prilici nisu.[59] Ali, običaji su, ako već ne i sami zakoni, bili u pogledu njih veoma tolerantni, te je vjerojatno da su mnogobrojni Atenjani bili u stvari bigamisti. Priča se da je uz oštrokonđu Ksantipu Sokrat imao još jednu ženu, po imenu Mirta, no prije se možda radi o pukoj priči. Isto su tako neki objašnjavali to što se Euripid u nekim svojim djelima iskazuje kao ženomrzac time što je navodno imao dvije žene, pa tako i dvije prilike da dobro upozna opaku žensku ćud! Neki, doduše kasniji, autori ukazuju na to da je u vrijeme Peloponeskog rata, kako bi se doskočilo naglom opadanju broja stanovništva, Atenjanima bilo dopušteno da uz zakonito vjenčanu suprugu Atenjanku imaju još jednu ženu, makar i strankinju, koja će im izroditi potomke i nasljednike. Međutim, već se i prije Temistoklo rodio od oca Atenjanina i tračke robinje Abrotone, što mu kao kopiletu nije nimalo smetalo u karijeri. Plutarh piše:

> Kada ti omrzne zakonita žena, nije li najbolje uzeti neku Tračanku Abrotonu ili Milećanku Bakhidu, i to bez zaruka, nego kupivši je i posuvši joj glavu orasima?[60]

Ukoliko je suložnica bila Atenjanka, kako se razlikovala od zakonite žene, kad je i njezin porod smatran Atenjanima? Izej nam kaže: »Oni koji svoju kćer daju u priležništvo ugovorom utanače kolika svota treba da joj se uplaćuje.«[61] Možemo pretpostaviti da su siromašniji Atenjani, u nemogućnosti da kćerima namaknu miraz, ove davali u takve »divlje« brakove, zahtijevajući jedino novčanu odštetu u slučaju razvoda. Inače, zakonita je žena mužu u pravilu donosila miraz.

Bludnice, odnosno *hetere*, uglavnom su bile robinje. Često su se zadovoljavale skromnom naplatom od jednog obola, dok su obrazovane kurtizane veoma mnogo koštale svoje ljubavnike. U helenističko doba neke su bolje hetere uspjele da se udaju za članove vladarskih porodica i da postanu kraljice:

> Frulačice i plesačice s otoka Sama, ljepotice poput Aristonike, sviračice dairâ Euante ili pak Agatokleje, gazile su svojim ljupkim nogama i kraljevske krune.[62]

[56] Vidi Ksenofont, *O gospodarstvu*, 3, 14, i Platon, *Meneksen*, *passim*, no valja uzeti u obzir i Platonovu ironiju.

[57] Aristofan, *Aharnjani*, stihovi 526—527.

[58] Marie Delcourt, *Périclès* (Gallimard, 1939), str. 77.

[59] Osobito Demosten, *Govor protiv Beota*, I i II, i Izej, *O Pirovu nasljedstvu*.

[60] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 753 D.

[61] Izej, *O Pirovu nasljedstvu*, 28.

[62] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 753 D.

No, već se i u 4. stoljeću pr. n. e. čuvena Beoćanka Frina iz Tespija silno obogatila. U stvari, zvala se Mnesareta, što znači «spomen na krepost«. Nadimak Frina dobila je zbog žućkaste puti (*frýne* znači krastača), koja ipak nije nimalo udila njezinoj velikoj ljepoti. Zna se na koji ju je način jedan od njezinih ljubavnika, govornik Hiperid, navodno oslobodio od optužbe za bogohulstvo, no ta je priča zapravo dosta sumnjiva.[63] Govorilo se da je bila ljubavnica Praksitelova i da mu je poslužila kao model za nekoliko Afroditinih kipova. Bila je toliko bogata da je sama sebi podigla zlatan spomenik u delfijskom svetištu, među kipovima vojskovođa i kraljeva. Plutarh, koji je bio svećenik Apolona Pitijskog, zgražao se zbog toga i govorio da je Frinin kip poput »trofeja podignutog nad helenskom raspuštenošću«.[64]

U atenskom predgrađu Keramik, a osobito u Pireju, postojale su od Solonovih vremena javne kuće.[65] Dio prihoda od njih poslužio je za gradnju hrama *Afrodite Pandemos*[66] (zaštitnice proste, tjelesne ljubavi).

Jesu li te hetere, bilo samostalno, bilo kao pripadnice javnih kuća, doista bile prosvjećenije i obrazovanije od časnih Atenjanki? Ako je zaključivati na temelju sudskih izvješća sa sporova koje su vodile sa zakonitim ženama, takva tvrdnja nema ozbiljnijih osnova: Alka, vlasnica javne kuće, koja je zavela starog Euktemona[67], Neera, koja je živjela sa Stefanom, ili njezina kći Fana, koja se uspjela udati za jednoga atenskog arhonta kralja s kojim je prisustvovala i najsvetijim obredima[68], ne čine nam se osobito visoko obrazovane. Heteru Neeru odgojio je neki svodnik, »veoma vješt da u crtama sasvim malenih djevojčica nasluti u kakve će se ljepotice razviti«, no taj se odgoj sastojao najvjerojatnije u poduci kako da se uljepša i da na razne druge načine bude što zavodljivija. Za Frinu govore da je bila lijepa, ali joj nitko ne spominje inteligenciju,

[63] Vidi J. Colin, *Introduction à l'édition d'Hypéride* (Coll. G. Budé), str. 10—20.

[64] Plutarh, *O Pitijinim proroštvima*, 401 A.

[65] Vidi Aristofan, *Mir*, stih 165.

[66] Atenej, 13, 569.

[67] Izej, *O Filoktemonovu nasljedstvu*, 19—20.

[68] Pseudo-Demosten, *Protiv Neere*, *passim*.

i naobraženost, kao što je, naprotiv, slučaj s Aspazijom. Hetere su ljubavnike vezale uza se prijaznošću i umiljatošću. Kao što veli satirični pjesnik:

> Zar ljubavnica nije uvijek umilnija od supruge? Jest, a postoji tome i dobar razlog. Koliko vam god bila mrska vlastita žena, zakonom ste prisiljeni da je držite uza se. Međutim, ljubavnica zna da se oko ljubavnika mora truditi, jer će inače biti primorana da potraži drugoga.[69]

Vjerojatno je ipak da su mnoge hetere imale slobodnije i šire obrazovanje od atenskih građanki, osobito što se tiče glazbe, pjevanja i plesa; mnoge su znale svirati aulos (sviralu, frulu), uveseljavajući svirkom, pjesmom i plesom goste na gozbama.

*

* *

Starogrčki brakovi nisu bili osobito plodni iz dva razloga: muž je lako zadovoljavao svoje spolne prohtjeve izvan braka, a s druge strane, često se zbog siromaštine ili samoživosti pribojavao novih usta koja treba hraniti, odnosno da će njegovu stečevinu morati međusobno podijeliti prevelik broj nasljednika i da će svakom utoliko pripasti manji dio. Već Heziod jasno kaže:

> Imaj jednoga sina u kući i neka se hrani,
> bogatstvo tako će ostat u domu i biti sve veće.[70]

Potvrđuje ga i Platon: »Kao primjeren broj djece, koji zakon traži, neka bude najmanje jedno muško i jedno žensko dijete.«[71] Jedino je u slučaju kad se radilo o isključivoj nasljednici, o epikleri, Solon svjetovao onoga koji ju je uzeo ovim riječima: »Onaj koji uzima bogatu naslednicu mora je obležati bar tri puta u svakom mesecu«[72], jer je trebalo da što prije dođe do muškog potomka na kojemu će ostati *oikos;* no, pišući u *Ljubavnim pripovijestima:*

[69] Amfid, u Ateneju, 13, 559 a.

[70] Heziod, *Poslovi i dani*, stihovi 376—377 (prijevod A. Bazale i N. Milićevića; *op. prev.*).

[71] Platon, *Zakoni*, XI, 11 (prijevod V. Gortana; *op. prev.*).

[72] Plutarh, *Solon*, 20 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

»donoseći taj zakon, Solon je želio da se brak u neku ruku obnavlja ili potvrđuje tim znakom nježnosti«[73], Plutarh se vjerojatno prevario u pogledu zakonodavčevih namjera, pripisujući mu svoje vlastito shvaćanje bračne ljubavi. Najčešći osjećaj starih Grka najbolje opisuje Menandar kad veli: »Nitko nije nesretniji od oca, osim oca koji ima još više djece.«[74] Uostalom, sin je jedno, a kći drugo: »Sina i siromah uvijek othranjuje, a kćer i bogataš izlaže.«[75]

Postojala su dva načina da se izbjegne suviše brojna obitelj: pobačaj i izlaganje novorođenčeta. Oba su se ta postupka uglavnom smatrala sasvim normalnima.

Naime, zakon nije sprečavao pobačaj, nego je štitio prava budućega djetetova gospodara, to jest oca: majka nije smjela izazvati pobačaj bez muževa pristanka, kao ni robinja bez gospodareva odobrenja. Stranac se ogriješio o oca ili o robovlasnika ako je prouzročio pobačaj kod njegove supruge ili robinje. Doduše, vjerski su osjećaji bili nešto tankoćutniji od građanskih zakona, pa Aristotel napućuje: »Da li sme ili ne sme pobaciti, određivaće se prema tome da li je plod živ«[76], to jest, prije nego što postane živo biće u pravom smislu. Slično i jedan prastari vjerski propis iz Kirene pravi razliku između oblikovanog i još neoblikovanog zametka: kod spontanog pobačaja u prvom slučaju valja pristupiti obrednom očišćenju kao da je umro član obitelji, a u drugom kao pri običnu porodu.[77] Ne radi se o nekom načelu koje bi čedu priznavalo pravo na život još dok je u majčinoj utrobi, nego tek o vjerskim pobudama.

Vjera je na sličan način zabranjivala da se novorođenče ubije, ali ne i da bude prepušteno smrti od gladi i nezbrinutosti. Zato je, mislim, s punim pravom rečeno:

> Općenito uzevši, na čedomorstvo se gledalo manje-više ravnodušno, s obzirom na to što dijete još nije sudjelovalo u životu društvene zajednice. Sve dok nije bilo u nju primljeno posebnim obredom kojim je, barem djelomično, postajalo ličnost, a naročito sve dok nije dobilo ime, smatralo se da u stvari i ne postoji: njegova smrt nije izazivala ono što mi nazivamo prirodnim čuvstvima.[78]

[73] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 769 A.

[74] Menandar, fragment 656.

[75] Posidip, fragment 11.

[67] Aristotel, *Politika*, *6*, 14, 10 (prijevod Lj. Stanojević-Crepajac; *op. prev.*).

[77] Solmsen, *Inscriptiones graecae ad inl. dial. sel.*, 39 B, retci 24—27.

Iz iste dvoličnosti, zbog koje Kreont, osudivši je na smrt, Antigonu nije dao pogubiti nego zazidati u grobnicu da se uguši ili umre od gladi (što je u Rimu kao kazna čekalo vestalke ako su prekršile djevičanski zavjet), dijete koje nije želio othraniti roditelj nije ubijao, nego ga je ostavljao negdje vani u posudi ili loncu da mu budu grobnicom.[79] Naravno, nezakonita su djeca bila »izlagana« daleko češće nego zakonita, poput Ija, kao što veli priča, sina Kreuze, koju je u mladosti bio zaveo bog Apolon, no i »prekobrojna« zakonita djeca doživljavala su istu tužnu sudbinu. Tu je novorođenčad mogao ponetko uzeti i othraniti da mu budu robovi. Ponekad su ih uzimale i žene koje nisu mogle zanijeti i, hineći prije toga da su zatrudnjele, davale tako mužu žuđenoga sina!

U Sparti, gdje se vodilo mnogo računa o eugenici, novorođenče je moralo biti dato na uvid plemenskom vijeću staraca: »Ovi su pregledali dijete. Ako je bilo dobro građeno i čvrsto, odredili su da se ima othraniti. Ako su utvrdili da je kržljavo ili da ima neku prirođenu manu, dali su da se baci u ponor podno Tajgeta.«[80]

Novorođenče je već moralo proći i prethodni pregled, odnosno — rekli bismo — »test«:

> Spartanke nisu prale tek novorođenu djecu vodom, nego vinom, da bi ispitale njihovo zdravstveno stanje. Naime, kažu da se padavičava ili bolešljiva djeca u dodiru s čistim vinom počnu grčiti i previjati.[81]

Drugdje su tek rođenu djecu iskušavali ledenom vodom, pa čak i mokraćom.

Atenjanke su rađale okružene ukućankama: riječ *maja* može označavati svaku postariju ženu iil služavku sposob-

[78] P. Roussel, *Lettres d'humanité*, 9 (1950), str. 26.

[79] Vidi Aristofan, *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stihovi 505 i 509; *Žabe*, stih 1190.

[80] Plutarh, *Likurg* 16.

[81] Plutarh, *ibidem;* vidi P. Roussel, *Revue des Et. anc.*, 46 (1943), str. 5—17.

nu da obavi *omfalotomiju* (presijecanje pupčane vrpce). No, u težim slučajevima obraćalo se za pomoć primalji ili čak liječniku.

Prije djetetova rođenja kuća je bila omazana smolom, kako bi se odagnali zli dusi, ili zato što je smola, navodno, štitila od okaljanosti.[82] Naime, po grčkom vjerovanju, svaki je porod kaljao majku i ukućane. Zbog toga nijedna žena nije smjela roditi u hramu. Čim je čedo izašlo iz majčine utrobe, na kućna je vrata bila obješena maslinova grančica ako je bio sin, ili vunena vrpca ako je bila kći, u znak veselja i kao obavijest susjedima o rođenju i spolu djetetovu.

Petog ili šestog dana poslije poroda uslijedilo je obiteljsko slavlje, *amfidromije.* Tom su prilikom obavili obredno očišćenje majka i svi koji su sudjelovali pri porodu. Zatim je vršen obred kojim se dijete prihvaća u društveni krug: nosili su ga trčeći oko ognjišta (*amfidrómia* i znači »trk uokrug, optrčavanje«). Tom su se prigodom sakupili svi članovi obitelji. To je značilo da je dijete postalo članom zajednice i da ga treba othraniti, te da glava obitelji više nema prava da ga se otarasi.

Konačno, deset dana poslije poroda obitelj je ponovo bila na okupu da obavi neke obrede i da se pogosti.[83] Tada je djetetu birano ime. U Ateni je najstariji sin obično dobivao ime djeda po ocu, no to pravilo nije bilo osobito strogo i imalo je mnogo izuzetaka.[84] Pozvani rođaci donosili su djetetu darove, naročito amajlije. Majka se toga desetog dana mogla smatrati očišćenom i opet se vratiti uobičajenim kućnim poslovima.[85]

*
* *

Starci su bili štovani osobito u Sparti, ali i u čitavoj staroj Grčkoj. Sinovima je osnovna dužnost bila da bdiju nad starošću roditelja i da se brinu za nijhove potrebe. Na ovom natpisu iz Delfa sačuvan je početak jednoga zakona

[82] Isp. L. Moulinier, *Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs,* str. 69.
[83] Aristofan, *Ptice,* stihovi 493—498.
[84] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 60—65.
[85] L. Moulinier, *Le pur et l'impur...,* str. 62—86.

toga grada: »Ako netko bude prijavljen Vijeću zato što ne dohranjuje oca i mater, neka bude okovan i bačen u tamnicu, sve dok...«[86] Kamen je razbijen, pa ostatak teksta nedostaje. Čak je i privremeni zatvor bio za slobodna čovjeka teška kazna, kojoj su građani podlijegali samo za najveća zlodjela.

Tu obavezu pomaganja ostarjelim roditeljima označivale su i posebne kovanice (*geroboskia, gerotrofía*), a u Ateni je nitko nije smio zanemariti, ukoliko nije htio prekršiti jedan Solonov zakon, koji je kao kaznu predviđao globu i djelomičnu atimiju.

Najozbiljnija obaveza ticala se sahrane: djeca su morala pokopati preminule roditelje prema običajnim obredima, ili su se u suprotnom teško ogriješila o dužnost prema njima.

Pokojnika su uređivali najbliži rođaci: čistili su ga mirisnim uljima i oblačili mu čistu, ponajčešće bijelu odjeću. Zatim su ga obavijali trakama i umatali u plahtu, ostavivši lice otkriveno. Zakon je zabranjivao da se pokojnik pokopa odjenut u više od tri haljine.[87] S mrtvacem su zakapali i dragocjenosti: prstenje, ogrlice i narukvice, tako da su arheolozi našli čitavu silu takvih predmeta. U nekim se razdobljima u pokojnikova usta stavljao i kovani novac kao plaća lađaru Haronu za prijevoz preko podzemne rijeke. Takav je običaj utoliko shvatljiviji, ukoliko znamo da su se atenski pučani kao novčarkom služili pretežno vlastitim ustima, kako proizlazi iz nekoliko mjesta u Aristofanu[88] i iz ovoga Teofrastovog teksta o propalici: »Obilazi krčme, ribarnice i trgovine suhim mesom pa kamate od toga trgovanja meće u usta.«[89] Ponekad je pokraj trupla bio ostavljen i kolač od meda, kojim je pokojnik trebalo da umilostivi, kako se vjerovalo, podzemnoga psa čuvara Kerbera.[90]

[86] L. Lerat, *Revue de philologie,* 17, (1943), str. 62 — 86.
[87] Plutarh, *Solon,* 21; vidi također zakon iz Julisa, *Sylloge inscriptionum graecarum*[3], III, 1218.
[88] Aristofan, *Ose,* stih 609; *Ptice,* stih 503; *Žene u narodnoj skupštini,* stih 818.
[89] Teofrast, *Karakteri,* 6 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).
[90] Aristofan, *Oblaci,* stih 507.

Truplo je bilo dan-dva izloženo (*prothesis*) na odru u predvorju kuće, nogu upravljenih prema vratima. Ovakav se prizor nalazi na mnogim oslikanim posudama, osobito na *lekitama*, vitkim vazicama s bijelim dnom, koje su stajale ispred odra. Cvijećem ovjenčana pokojnikova glava počivala je na jastuku. Oko njega bi se okupile žene i suncobranima ga i lepezama štitile od sunca i branile od muha. Druge bi pak uz odar posipale kosu pepelom, greble obraze i udarale se u grudi, pružajući desnu ruku prema preminulome. Sve su u sav glas tužile uz obredno naricanje (*ololigê*), koje je zakon, doduše, nastojao suzbiti.

U kuću su puštani svi muškarci koji bi došli u posljednje pohode, no zakonodavstvo je strogo ograničavalo žensku prisutnost. Na primjer, u Julisu na otoku Keosu postojao je ovakav propis:

> U kuću pokojnikovu neka ulaze samo one koje su već okaljane (blizinom mrtvačevom): majka, žena, sestre, kćeri, te najviše pet žena i dvije djevojke, ali najdalje da su mu nećakinje, a druga nijedna neka ne ulazi.[91]

Slično i u Ateni, prema Solonovu zakonu:

> Žene nemaju prava da ulaze u pokojnikov dom, ni da ga u sprovodu prate do groba, osim ako su mu blizak rod, a najdalje kćeri bratića ili sestrične.[92]

Prisutni su nosili crnu ili sivu, ponekad i bijelu žalobnu odjeću; kosa im je bila podrezana u znak žalosti. Često su bili unajmljeni i plaćeni naricatelji i narikače da pjevaju pogrebnu tužaljku (*thrēnos*), no i u tom je pogledu zakon zabranjivao sjaj i raskoš sprovoda. Pred kućnim se vratima nalazila posuda s vodom za očišćenje, po koju se išlo k susjedima, jer se voda iz kuće smatrala okaljanom. Tko bi izlazio iz kuće poškropio bi se tom vodom, a posuda je prolaznicima ukazivala na to da se u kući nalazi mrtvac.

Sam bi pogreb (*ekforá*) obično uslijedio odmah sutradan nakon izlaganja tijela. Solonov zakon određuje: »Pokojnik neka je izložen u kući, prema želji porodice. Iznijeti ga se mora sutradan, prije svanuća.«[93] U Ateni se, dakle, pokapalo po mrklome mraku, i to iz vjerskih razloga: zbog bojazni da bi se smrću mogle okaljati čak i sunčane zrake. Prije nego što bi sprovod krenuo iz kuće žalosti, prinosile su se žrtve, a zatim bi se formirala pogrebna povorka. Mrtvaca su nosili na odru na kojemu je bio izložen rođaci ili robovi, ili su ga vozili na kolima s upregnutim volovima ili mazgama. Na čelu povorke koračala je jedna žena noseći posudu za žrtvu ljevanicu, zatim su stupali muškarci, pa žene (isključivo bliske rođake pokojnikove) i svirači aulosa. Na sprovodu umorene osobe nosilo se koplje kao znak zahtjeva za krvnu osvetu.[94]

Na groblju, uvijek smještenom izvan gradskih zidina, tijelo se pokapalo ili spaljivalo na lomači. Ako je bilo spaljeno, pepeo i kosti bi se skupili u maramu i spremili u žaru. Zatim su pokojniku prinošene žrtve ljevanice. Prema zakonu iz Julisa, na grob je bilo zabranjeno ponijeti više od tri *kongija* vina (tri litre i četvrt). Zatim se sprovod posljednji put oprostio od pokojnika i vratio u ožalošćeni dom. Tamo su se obavljali dugotrajni i pomni obredi očišćenja, jer se okaljanost uslijed dodira sa smrću smatrala najgorom od svih.[95] Pokojnikovi su rođaci oprali čitavo tijelo i tek zatim pristupili žalobnoj gozbi. Sutradan je, prema zakonu iz Julisa, cijela kuća bila očišćena vodom i miloduhom.

Gozba i žrtve ponovile bi se trećega dana, zatim devetog i tridesetog dana nakon pokopa, kao i o godišnjicama smrti. Tako je započinjalo kultno štovanje pokojnika.

[91] *Sylloge inscr. graec.*[3], III, 1218.

[92] Pseudo-Demosten, *Govor protiv Makartata*, 43.

[93] Antifon, *O koreutu*, 34.

[94] Pseudo-Demonsten, *Protiv Euerga i Mnezibula*, 69.

[95] Vidi L. Moulinier, *Le pur et l'impur* ..., str. 76—82.

ČETVRTO POGLAVLJE

DJECA I ODGOJ

U prošlom poglavlju govorili smo uglavnom o atenskim ženama, o obitelji i braku kakvi su postojali u Ateni. Ali kad se želi govoriti o odgoju, ne smije se zaobići Sparta, jer se upravo u tom pogledu najjasnije razlikuju i odudaraju atenski i spartanski način života. Uostalom, kad bismo se i htjeli pozabaviti jedino upoznavanjem atičkog odgoja, morali bismo ipak povesti računa i o utjecaju koji je na nj mogao izvršiti »spartanski pričin«.[1]

Lakedemonske institucije su se, po svemu sudeći, u neku ruku »ukočile« polovicom 5. stoljeća pr. n. e., kada su aristokrati silom slomili težnje prema demokratskom razvoju, kakve su se bile pojavile u mnogim drugim grčkim gradovima, i pretvorili takozvane Likurgove zakone u željezne okove koji će unutar države dugo sputavati svaki pokušaj u tom pravcu. Za nas je spartanski odgoj u 5. i 6. stoljeću pr. n. e. primjer najarhaičnijeg odgojnog sistema, iako mu je krutost pridala gotovo do smiješnosti pretjeranu strogost, a stari odgoj podvrgla prinudnim utjecajima države, koja se uplitala čak i u ljubavni život mladih supružnika. Plutarh nam sasvim krivo prikazuje Likurga, želeći ga prispodobiti s pomirljivim Numom, kao »čovjeka vrlo blage naravi, kojemu je iznad svega stalo do trajnoga mira.«[2] Da pravo kažemo, nismo potpuno sigurni da je Likurg zaista živio, no ako su spartanski zakoni doista djelo jednog jedinog zakonodavca, jasno je da je ovaj na umu mnogo više imao rat nego mir. Međutim, prije bi valjalo smatrati da je spartanski odgoj rezultat dugotrajnoga povijesnog procesa nego da ga je izmislio jedan čovjek. Institucija kakva je bila *kriptija*, o kojoj ćemo uskoro reći nešto pobliže, postojala je u sličnu obliku i u drugim zemljama, kao što proizlazi iz istraživanja usporedne etnologije, te je malobrojnost dorskih osvajača Lakedemona sigurno razlog što su ovi bili primorani živjeti kao u nekom logoru, okruženi podvrgnutim, ali u potaji dušmanski raspoloženim narodima. Zato su već od djetinjstva razvijali srčanost i poduzetnost budućega spartanskog *hoplita*, kako bi se održali na vlasti.

Dok su, kao što smo rekli, u Ateni mlade djevojke živjele povučeno unutar četiri zida, mlade su se Spartanke javno bavile vježbanjem kao i mladići. Rvale su se i bacale koplje, koje je ratničko oružje. U eugeničke svrhe valjalo je odgojiti snažne i otporne majke i žene sa mnogim muškim vrlinama. Likurg, veli Plutarh, »suzbijajući blag i mekoputan kućni odgoj (kakav je odgoj mladih Atenjanki), navikao je djevojke da se poput mladića pojavljuju razgolićene u ophodima, da pjevaju i plešu pri vjerskim obredima u prisutnosti i pred očima momaka«.[3] Tako su se pripremale skladne bračne veze koje će Sparti izroditi kršne momke, a tim se ekshibicionizmom nadahnuo i Platon u svojoj utopijskoj *Državi*, zalažući se u općem interesu za sklapanje braka iz »ljubavne strasti, koja je izgleda silnija od one koja treba da zadobije i privuče narod«.[4] Čuveni su spartanski djevojački zborovi, koji su izvodili Alkmanove *parteneje*, djevojačke pjesme.

Dječak je, sa svoje strane, ostavljen u obitelji samo do sedme godine. No, čini se da je već od najranije dobi bio predmetom posebne obuke, rekli bismo »drila«. »Lakonske su dadilje«, veli nam opet Plutarh, »bile brižljive i vješte. Dojenčad koja im je povjerena nisu povijale, puštajući da im se udovi i tijelo slobodno razvijaju. Učile su djecu da ne budu izbirljiva pri jelu, da se ne boje ni mraka ni samoće, da potiskuju hirove, suze i jauke.«[5] Zato su atenske

[1] Vidi F. Ollier, *Le mirage spartiate*, I (1933).

[2] Plutarh, *Likurg*, 23, 2.

[3] Plutarh, *ibidem.*, 14, 4.

[4] Platon, *Država*, 5, 458 (prijevod A. Vilhara; *op. prev.*).

[5] Plutarh, *Likurg*, 16, 4.

aristokratske obitelji upravo u Sparti tražile dadilje za svoje potomstvo.

Kad bi navršio sedam godina, maloga je Spartanca preuzela država, kojoj je pripadao sve do smrti. Bio je uključen u predvojničke formacije, kakve su u naše vrijeme bile fašističke dječje i omladinske organizacije *Hitlerjugend* i slične, kroz koje je prolazio za čitavo vrijeme svoga rasta, a koje su stajale pod vrhovnim nadzorom *pedonoma*, pravoga »povjerenika za odgoj i obrazovanje«.[6] Najvjerojatnija mi se čini ovakva rekonstrukcija dobnih stupnjeva: od osme do jedanaeste godine dječak je bio »dječačić« ili »vučić« (*robídas, promikkizómenos* i *mikkizómenos, propaîs*) — zatim od dvanaeste do petnaeste »dječak u punom smislu« (*pratopampaîs, atropampaîs, meilleirén*) i napokon, između šesnaeste i dvadesete *iren*, to jest efeb prve, druge, treće i četvrte godine.[7]

Između osme i jedanaeste godine djeca su bila raspoređena u »družine« ili u »čete«, kojima su zapovijedali odrasli mladići, najstariji ireni, i razvrstana u odjele pod komandom najbistrijega dječaka među sobom, koji se nazivao *buag*. Neki su autori isticali sličnost s izviđačkim ili skautskim organizacijama, no takva su mišljenja površna i ne vode računa o dubokim i bitnim razlikama. U Sparti se ni u kom slučaju nije radilo o dobrovoljnoj aktivnosti u slobodno vrijeme ili preko praznika, nego o svakodnevnoj obavezi.

Ti su dječaci, naravno, učili čitati i pisati, ali, kao što veli Plutarh: »Učili su tek ono najnužnije. Sav ostali odgoj sastojao se u navikavanju na poslušnost, na podnošenje napora i na borbu. Zato im je obuka bivala sve mukotrpnija što su više rasli. Šišali su ih do kože. Navikavali su ih da hodaju neobuveni i da se većinu vremena igraju goli.«[8]

Poslije dvanaeste godine nisu više nosili košulje, nego su imali jednu kabanicu za cijelu godinu. Spavali su u zajedničkim spavaonicama na prostirkama od pletene trske, a kupali su se i trljali uljem samo na veoma rijetke blagdane. Svaki ih je i najmanji prekršaj koštao okrutna bičevanja. Jeli su zajedno, a obroci su im proračunato bili prosti i nedovoljno obilni kako bi pokušali da se doviju do hrane i da se na taj način uče odvažnosti lukavosti. Poznata je priča o spartanskom dječaku koji se domogao mlade lisice i držao je sakrivenu pod kabanicom, dopustivši da mu izgrize trbuh, i trpeći bolove samo da ne bude otkriven.

> U to su se doba počele među dječacima i odraslim muškarcima dopuštati one ljubavne veze, pa i sladostrašće, koje kao da nužno prate život mladića u izdvojenoj zajednici. Zakon i javno mišljenje nisu ih osuđivali, iako su im, kako se čini, postavljali stanovite granice, koje je, međutim, danas veoma teško utvrditi. Između ljubavnika i dječaka koji mu je zapeo za oko uspostavljala se velika prisnost. Ljubavnik je bio ujedno i skrbnik i uzor, pa su se iz tih nastranih veza, kakve nalazimo i u drugih dorskih plemena, rađala suparništva koja su samo doprinosila borbenom duhu.[9]

Na to ćemo se još vratiti nešto kasnije u vezi s Atenom, gdje je pederastija ipak bila manje raširena i više se krila.

Napokon, u šesnaestoj godini, dječak je postajao mladićem. Ireni su morali proći niz vatrenih krštenja u vidu ispita izdržljivosti i magičnih obreda, često popraćenih plesom i maskeradama. Dvije suparničke skupine dječaka morale su sa žrtvenika Artemide Ortije ugrabiti komad sira i ta je »velika« igra bila prigoda za uzajamno bičevanje, no čini se da se okrutno batinanje efeba vršilo tek mnogo kasnije, u rimska vremena.[10]

Najčudnija kušnja bila je svakako *kriptija* ili »igra skrivača«. Nakon što je mladić stanovito vrijeme proveo sam sakriven u planini poput *likantropa* (čovjeka-vuka), odlazio je noću u lov na *helote*, to jest na robove, odnosno kmetove, i ubijao barem jednoga. Takvi običaji, koji se spominju u raznim zemljama i u razna vremena, vuku korijen iz davnina.[11]

Osim tih kušnja i vježbi u okvirima priprema za vojsku, kojima su posvećivali najveći dio vremena, mladi

[6] H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'ant.*, str. 47.

[7] Vidi H. I. Marrou, *Les classes d'age de la jeunesse spartiate*, u *Rev. des Et. anc.*, 48 (1946), str. 216—230.

[8] Plutarh, *Likurg*, 16, 10—11.

[9] P. Roussel, *Sparte* (1939), str. 61—62.

[10] Vidi R. Flacelière, *Revue des Et. gr.*, 61 (1948), str. 398—400.

[11] Vidi H. Jeanmaire, *Couroï et Courètes*, str. 540 i dalje.

su Spartanci dobivali i muzički odgoj, koji nije bio bez svake veze s ratovanjem, jer je odmjereni ritam zborskoga pjevanja pripremao za disciplinirane vojne pokrete, a znamo da su se spartanske čete kretale u taktu svirala i pjesama. Izuzmemo li ovakvu glazbenu poduku i osnove čitanja i pisanja, možemo reći da se čitav spartanski odgoj, koji je do sitnica organizirala i nadzirala država, temeljio na tjelesnom vježbanju i pripremanju za rat.

*
* *

A kako su, u usporedbi s tom potpunom podređenošću spartanskog odgoja državi, stvari stajale u Ateni? Ovdje je otac obitelji imao punu slobodu da sam odgoji ili da dade odgojiti djecu prema vlastitu ukusu dok ne navrše osamnaest godina, dob u kojoj je mladić postajao građaninom i počinjao građanski život savlađujući ratnička umijeća. Dakle, od sedme do osamnaeste godine atenski je dječarac živio sasvim drugačije od mladoga Lakedemonjanina.

Međutim, u najranijoj dobi malom je Atenjaninu začudo tijelo bilo mnogo sputanije. Rekli smo da u Sparti dadilje nisu povijale djecu. Naprotiv, čini se da je u Ateni vladao običaj da se dijete čvrsto umota u uske povoje i dobro stegne.[12]

Kolijevke, kakve vidimo na oslikanim posudama, pretežno su obične pletene košare ili drvena koritanca, ali mogu ponekad imati i interesantniji oblik te nalikovati, na primjer, na obuću, ukoliko takvu maštovitost ne bi trebalo pripisati slikaru. Djecu se redovito običavalo zibati, a uspavljivalo ih se uz uspavanke. Platon je takav običaj usporedio s djevojačkim plesom i urnebesnom glazbom kojom se nastojalo izliječiti ludilo *koribanata*, to jest »bjesomučnika«.[13]

Majke su najčešće same dojile djecu, kao Eufiletova žena, koja se radi toga preselila u prizemlje, gdje je bila djetetova soba, i mužu prepustila prvi kat, koji je inače pripadao ženama; na taj način, bez straha da će u mraku

[12] Isp. P. Girard, *L'éducation athénienne au Ve et IVe siècle avant Jésus-Christ*, str. 69.

[13] Platon, *Zakoni*, VII, 18.

pasti niza stube, mogla je noću hraniti dojenče... i tu i tamo primati ljubavnika u potaji od muža koji je mirno spavao gore.[14] U imućnijim kućama majci je obično pomagala dadilja, u većini slučajeva robinja, ali ponekad i siromašnija slobodna žena. U Eshilovoj *Žrtvi na grobu* Orestova dadilja veoma podrobno iznosi svoju skrb za Agamemnonova sina; jasno je da je pjesnik takav opis mogao dati na temelju onoga što je i sam vidio u Ateni svoga vremena:

A jao meni, oh! Kolìkī li sam jad
i nevolju i bol i srcu mome slom
pretrpjela u ovom domu nesretnom!
No òd svīh gora, teža ova mi je bol.
Pretrpjeh i pomirih ja se s drugim svim,
al Oresta, tu dragu duše moju skrb,
kog primih čim se rodi, ne pregorjeh već.
Od pr̀vōg odmah dana ja ga njegovah,
i kada god u noći njegov začuh krik,
potekoh da olakšam njemu jad i bol.
Bez razuma, ko zvjerka, takav ti je crv,
pa hranit njega valja mudro, valjda znaš.
U povoju ti dijete ne zna kazat riječ
da l' mori njega glad, ili drugo što, ili žeđ,
a trbuščić u djece nježan je i slab.
Pogodih i pogriješih često, kako kad.
I pored toga malom pȅlenice prah,
pa dadilja i pralja ujedno mu bjeh.[15]

Oslikane posude prikazuju nam dosta često dadilju kako donosi golo djetešce, pošto ga je valjda okupala, majci koja sjedi spremna da ga podoji. No, naravno, mnoge su dadilje same hranile dijete koje im je bilo povjereno. Rekli smo da su Atenjani često dobavljali jedre dojilje iz Lakedemona. U Aristofanovim *Oblacima* Strepsijad podsjeća sina Fifipida da se o njemu kao o malenom djetetu on sam starao (kao što se Feniks brinuo o Ahileju):[16]

Ja te, bestidniče, ja othranih.
Dok tepao si, svaku ja ti željicu pogodih.
Kad reče »buma«, ja razumjeh, pa ti piti dadoh;

[14] Lizija, *Protiv Eratostena*, 9.

[15] Eshil, *Žrtva na grobu*, 780—797 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[16] Homer, *Ilijada*, IX, stihovi 485—495.

Kad »papa«, odmah pođoh i donesoh kruha tebi,
Pa »kaka« tek doreče, već te uzeh i iznesoh
Na vrata i posadih...«[17]

Bismo li iz ovih stihova mogli zaključiti da se u Ateni otac redovito ovako skrbio za svoju nejačad? Jasno je da ne bismo. Takav slučaj mora da je bio sasvim izuzetan, a Aristofan ga navodi upravo zato da ga ismije. Strepsijad se oženio kaćiperkom, »koketom«, koja se više brinula kako da uredi sebe nego svoga sinčića, a možda škrti Strepsijad i nije htio plaćati dadilju? No, Atenjani su imali suviše posla izvan kuće da bi se mogli mnogo baviti svojom djecom. Očigledno, svu brigu o njima uz pomoć robinja vodila je majka, koja je uvijek bila kod kuće.

Kasnije, kad su dječaci pošli u školu, više im nije mogla pomoći, jer nije razumjela njihove domaće zadaće, s obzirom na to što je poput svih žena imala oskudno obrazovanje, ali prije nego što su počeli odlaziti učitelju, pripadali su u potpunosti njoj i drugim ukućankama.

Majka i dadilja ne samo da su djetetu pjevale uspavanke i pjesmice, nego su mu pričale i tradicionalne bajke čim ih je moglo shvatiti, te mu je to bilo prvo obrazovanje. Te nam pjesmice i priče nisu dovoljno poznate. Znamo, naprotiv, da se neposlušnom djetetu prijetilo raznim »baba-rogama«, koje su se zvale Aka, Alfita, Gelona, Gorgona, Empuza, Lamija, Morma ili Mormolika i Efijalt — brojna i strašna družba! Vuk je također služio kao strašilo, kao što se vidi iz Ezopove basne *Vuk i starica.*[18] No, dobra su djeca slušala zgodne priče u kojima glavnu ulogu igraju životinje, ezopovske bajke, koje je Sokrat još u starosti znao napamet i koje je u zatvoru prije same smrti nastojao pretočiti u stihove.[19] Te su basne sadržavale »naravoučenije« koje se temeljilo na iskustvu, pa su stoga bile poučne. Stari se Ljubikleon prisjeća jedne, koja je počinjala ovako: »Pa znam... kako jednom bila mačka, miš — ...«[20] Kasnije su majka i dadilja djetetu počele otkrivati

[17] Aristofan, *Oblaci stihovi 1381—1384 (prijevod K. Raca; op. prev.).*

[18] *Ezopove basne.*

[19] Platon, *Fedon,* 61 b.

[20] Aristofan, *Ose,* stih 1185 (prijevod K. Raca: *op. prev.).* Vidi Ezopovu basnu *Miševi i lasice.* Znamo da su stari u kućama umjesto mačaka držali pripitomljene lasice.

svijet mitologije i legendi, prenoseći mu ono što su naučile u djetinjstvu, a kasnije na vjerskim svetkovinama i iz umjetničkih djela, pripremajući ga time na čitanje Homerove i Heziodove poezije kod *gramatista* (učitelja čitanja).

Platon savjetuje da se djetetu do šeste godine dopusti da se igra po vlastitoj želji, ali da mu se igra ipak usmjeruje prema nekom budućem zvanju.[21] A Aristotel piše ozbiljno u *Politici:*

> Ali i deca treba nečim da se zabavljaju i Arhitinu zvečku treba smatrati dobrim pronalaskom. Nju daju maloj deci da bi se njome zabavljala i da ne bi razbijala stvari po kući, jer dete ne može da miruje. Ta zvečka odlično pristaje sasvim maloj deci, dok je učenje muzike umjesto zvečke starijoj deci.[22]

Kad je ta zvečka ili čegrtaljka bila preglasna, jadne li majke, a ako je bio kod kuće, jadna li oca!

Dijete se vjerojatno od svojih prvih koraka igralo loptom (*sfaîra*) i koščicama, odnosno kockama (*astrágaloi*), no zabavljali su se njima i mladići; o tome ćemo još imati prilike govoriti. Neke druge igračke pripadale su isključivo najmlađem uzrastu: na primjer ona kolica koja vidimo na oslikanim posudama kako ih vuku sitna dječica. Strepsijad je takva kolica kupio sinu Fidipidu, kome veli:

Slušaj oca svog,
Pa onda griješi, troši! I ja nekad te,
Znam, slušah, — šest ti ljeta bilo, tepo si,
Moljako. Prvu paru za sud primih baš,
Kolica o slavi ti kupih Zeusovoj.[23]

Naime, osim *Dijazija,* a osobito *Antesterija* potkraj mjeseca veljače, i druge su svetkovine donosile radost djeci, kojima su se u tim prilikama kupovale igračke, bilo kolica, bilo posudice primjerene njihovu uzrastu, vrste minijaturnih peharića (*oinohóe*), na kojima su slikari prika-

[21] Platon, *Zakoni,* VII, 793.

[22] Aristotel, *Politika,* 8, 6, 1 (prijevod. Lj. Stanojević Crepajac; *op. prev.*).

[23] Aristofan, *Oblaci* stihovi 861—864 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

zivali u igri gotovo uvijek goluždravu djecu, jedino s niskom amajlija preko prsiju. Te su amajlije (*proboskánia*) po grčkom vjerovanju djecu štitile od urokljiva pogleda, od zle sudbine i od bolesti. Dječačići mora da su se po gineceju igrali polugoli, dok slikarije na posudama prikazuju djevojčice odjevene u jednostavne haljinice. Arheolozi su pronašli mnogo glinenih figurica koje su služile kao igračke najmanjoj djeci, pogotovo najrazličitije zvečke, konjiće na kotačićima i raznovrsne životinje: praščiće, pjetliće, golubove itd., kao i nebrojeno mnogo lutaka za djevojčice, pa čak i nešto marioneta pokretnih udova (*neuraspasta*).[24]

No igračke koje su se djeci najviše sviđale bile su i najjeftinije, naime one koje su sama izrađivala. Opet Strepsijad hvali pred Sokratom bistrinu svoga sina:

Još kao dijete znao ti je kod kuće
On gradit, slagat kuće, dupsti lađice,
Kolica pravit, izrađivat od kože.
Od šipka stvarao žabe, — ne bi vjerovo![25]

Na sličan je način tiranin Dionizije zbog pretjerana očevog opreza ne imajući druga u igri, u djetinjstvu »provodio dane u pravljenju kolica, svećnjaka, drvenih stolica i stolova«.[26]

Djeca su se osim kupovnim figuricama i igračkama domaće izrade zabavljala i živim životinjama, osobito psima, kao što proizlazi s oslikanih posuda, ali i patkama ili prepelicama koje su hranila, ili pak miševima i lasicama, pa čak i skakavcima. U tom se slučaju ginecej pretvarao u pravu malu menažeriju.

*
* *

U Ateni nije postojao *pedonom* kao u Sparti i drugim dorskim gradovima. Doduše, država nije mogla poptuno zanemariti uvjete u kojima se odvijao odgoj, pogotovo ne u moralnom pogledu. Prema nekim Solonovim zakonima

[24] Vidi na primjer A. Laumonier, *Exploration archéologique de Délos* (sv. 23, 1956), *Les figurines de terre cuite*, br. 258, 265, 1340, 1344 i 1346.

[25] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 878—881 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[26] Plutarh, *Dion*, gl. 9 (prijevod A. Vilhara; *op. prev.*).

roditelji su morali djecu slati u školu tek pošto bi granulo sunce i voditi ih kući prije zalaska, kako ih ne bi izlagali opasnostima u mraku, a mladićima i starcima bilo je zabranjeno da ulaze u školu kad su u njoj djeca, kako bi se suzbila pederastija.[27] Vidjlivo je, međutim, da se ove naredbe nimalo ne tiču samog odgoja, bez obzira na to radi li se o obuci *pedotriba* (učitelja tjelovježbe), *kitarista ili gramatista.* Nije čak ni posve sigurno da su atenski roditelji bili zakonski obavezni slati djecu u školu, no u nedostatku formalne odredbe u tom smislu, obavezno školovanje vjerojatno je bilo nametnuto običajima, koji su također imali snagu zakona.[28] Međutim, da li je državna uprava, a osobito ured stratega, mogao zaista ostati neosjetljiv na pitanja odgoja i obrazovanja djece, tako važna u stvaranju budućih efeba, to jest branilaca države? Jednim ukazom eleuzinskog dema iz polovice 4. stoljeća pr. n. e. odlikovan je strateg Derkil, osobito zato »što je mnogo skrbi posvetio odgoju djece«; briga oko graviranja te pohvalnice prepuštena je demarhu i roditeljima učenika, koji su iz zahvalnosti bili isposlovali to odlikovanje.[29] Iz toga se dokumenta ne može zaključiti da je u redovit djelokrug stratega spadao i odgoj, ali je vidljivo da se, barem povremeno, mogao baviti i time.

U svakom slučaju, bez obzira radi li se o poduci u čitanju i pisanju, o glazbenom odgoju ili o tjelesnom vježbanju — što je *trivium* starogrčkog obrazovanja — učitelj je učenike primao u svojoj kući, a ne u zgradi podignutoj o državnom trošku. U pogledu gramatista i kitarista, to je bilo i razumljivo. Međutim, kad se radi o pedotribu, valja razlikovati palestre za odrasle muškarce od palestara za djecu: ove su, po svemu sudeći, bile privatno vlasništvo pedotriba po kojima su se i zvale, na primjer »Taurejina palestra« ili »Sibirtijeva palestra«.[30]

Može se, dakle, tvrditi da je u Ateni odgoj bio gotovo potpuno slobodan i prepušten pojedincima. Čak i u posebnom slučaju »narodnih pitomaca«, to jest sinova čiji

[27] Eshin, *Govor protiv Timarha*, 9—12.

[28] Vidi H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, str. 496—497, bilj. 3.

[29] *Sylloge inscr. gr.*³, III, 956.

[30] Platon, *Harmid*, 153 a; Plutarh, *Alkibijad*, 3.

su očevi poginuli za domovinu, a koji su se uzdržavali na trošak javne blagajne, država je za njih jednostavno plaćala privatnim učiteljima. Na isti način, kako nam veli Plutarh, kad su god. 480. pr. n. e. Atenjani pred Kserksovim nastupanjem sklonili žene i djecu u Trezen, »Trezenjani u skupštini donesu rešenje da se svi begunci hrane na državni trošak, da se svakom domaćinu daju po dva obola na dan, da je deci slobodno svugde uzimati voće, i još da se za decu plaćaju učitelji«.[31]

U normalnim okolnostima, naravno, roditelji su sami plaćali troškove oko odgoja djece. To znači da su sinovi bogatih ili dobrostojećih građana mogli nastaviti školovanje sve do efebije, dok su siromašniji đaci napuštali školu i prije, često čim su donekle svladali osnove.[32] Neka su djeca, na primjer, mogla naučiti jedino čitati i pisati. Poznata je i priča o onom Atenjaninu koji je god. 482. zamolio Aristida da vlastitom rukom ispiše svoje ime na njegov crepić za ostracizam, jer je on sam bio nepismen.[33] No, u toku 5. stoljeća pr. n. e. školovanje je u Ateni po svoj prilici obuhvaćalo većinu muške djece: u posljednjoj trećini toga stoljeća, u vrijeme Peloponeskog rata, među Aristofanovim likovima gotovo da i nema nepismene osobe. Čak i seljak Strepsijad, iz *Oblaka,* čak i priprosti kobasičar iz *Vitezova,* znaju ponešto čitati i pisati.[34]

*
* *

Škole su u Ateni postojale sasvim pouzdano već i prije Perzijskih ratova. U *Oblacima* Aristofan spominje starinski odgoj, kakav je imalo pokoljenje *maratonomaha,* to jest boraca u boju kod Maratona (god. 490. pr. n. e.):

[31] Plutarh, *Temistoklo,* 10 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

[32] Isp. Platon, *Protagora,* 326 c: »(Bogataški) sinovi među vršnjacima najranije započinju polaziti školu, a najkasnije se od nje rastaju.« (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[33] Plutarh, *Aristid,* 7.

[34] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 18—24 (Strepsijad sâm napismeno nabraja svoje dugove.); *Vitezovi,* stihovi 188—189.

To prvo i prvo dječaka pred sobom nisi nì pisnut čuo,
A onda su čedno ulicom oni išli u muzičku školu,
Sve iz mjesta istoga skupa, a u košuljcu, ma gruhao snijeg baš.[35]

Veoma je vjerojatno da se u nekim školama odvijala istovremeno obuka u čitanju i pisanju i u glazbi. U svakom slučaju, jedan znameniti Duridov pehar prikazuje gramatista i kitarista u istoj prostoriji.[36] Međutim, ako je povjerovati Protagorinu prikazu odgoja u Platonovu dijalogu koji nosi njegovo ime, kitaristova je obuka dolazila obično nakon gramatistove, a pedotribova nakon kitaristove:

> I opet kad nauče čitati i pisati te je vrijeme da razumijevaju knjigu, kao prije slova, (učitelji) stavljaju pred njih na klupe pjesme valjanih pjesnika neka ih čitaju i sile ih da ih uče napamet... Učitelji glazbe... uče ih opet pjesme drugih valjanih lirskih pjesnika udešavajući napjeve za kitaru... Još ih k tome šalju učitelju gimnastike, da s jačim tijelom služe čestitu srcu i da ne moraju zbog lošeg tjelesnog stanja biti kukavice ni u ratu ni u drugim djelatnostima.[37]

Nesumnjivo je, naime, da je intelektualni odgoj (*musikē*), koji se sastojao od poduke u čitanju i pisanju i od osnova glazbe, prethodio tjelesnom odgoju, dok je od petnaeste godine dalje fizička kultura postajala važnijom od duhovne, iako je nije potpuno istisnula.

Čim je mali Atenjanin dovoljno porastao da može poći u školu, briga o njemu, barem u imućnijim obiteljima, prelazila je s dadilje na *pedagoga.* Ovaj je bio njegov lični rob, kojemu je zadaća bila da ga posvuda prati i da ga uči lijepom ponašanju (»pristojnosti i poštenju«); ako je dječak bio neposlušan, mogao je od pedagoga dobiti i batina. Pedagog je ujutro mališana vodio učitelju i nosio mu potprepštine (voštane pločice za pisanje, pisaljke i knjige, a kasnije kitaru i aulos).

[35] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 963—965 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[36] Vidi na primjer Ed. Pottier, *Douris et les peintres de vases grecs,* str. 112, slika 22.

[37] Platon, *Protagora,* 326, a, b (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

Zatim bi ga cijelo vrijeme nastave čekao, bilo u posebnoj prostoriji[38], bilo u samoj učionici. Na Duridovu peharu, koji smo maloprije spomenuli, prikazan je sigurno pedagog a ne erast (ljubavnik) kako, držeći u ruci odugačak štap, sjedi prekriženih nogu na stoličici i netremice motri dječaka koji recitira neku epsku pjesmu. Pošto je prisustvovao satu, pedagog je poslije kod kuće mogao učeniku biti i repetitor.

Učitelji su sjedili na stolicama zakrivljenih nogu, takozvanim »tronovima«, predšasnicama »katedara«, dok su pedagozi i pomoćni učitelji imali samo stoličice ravnih nogu i bez naslona (*báthra*). Stolova nije bilo: voštane su pločice bile dovoljno čvrste da se po njima moglo pisati držeći ih na koljenima, ili da služe kao podložak za list papirusa. Demosten kaže Eshinu, čiji je otac bio pomoćnik nekog učitelja:

> A ti, koji se hvališ i druge prezireš, razmatraj tu svoju sreću, kakva je tebi zapala! Radi te sreće bio si kao dijete sirotinjski odgojen pa si zajedno sa svojim ocem u školi služio, crnilo miješao, klupe otirao i školu meo — kao kakav rob, a ne kao slobodan dječak.[39]

Učitelji, a oosbito njihovi pomoćnici, koje su ovi plaćali od novca što su ga ubirali od roditelja, mora da su imali jadnu zaradu. Jedna druga oslikana posuda prikazuje nam učitelja pisanja s pisaljkom u ruci kako »nagnuvši se na stolici naprijed u prijetećoj kretnji i podigavši kažiprst, vjerojatno grdi dječurliju koja mu je povjerena na brigu«.[40]

Valjalo je pričekati sofiste iz druge polovice 5. stoljeća pr. n. e. da bismo upoznali prave profesore, dovoljno ugledne da pristojno naplate svoj nauk. Čini se, uostalom, da se bilo tko mogao proglasiti ufčiteljem, samo ako je umio čitati i pisati, i da nije bila potrebna nikakva »diploma«.

[38] *Pedagogeīon* ili čekaonica za pedagoge, ako tako treba tumačiti tu riječ kod Demostena, *Govor o vijencu*, 258, no može biti da se radi naprosto o sinonimu za *didaskaleīon*, razred (odnosno »škola«, kako stoji u Senčevom prijevodu; *op. prev.*).

[39] Demosten, *Govor o vijencu*, 258 (prijevod S. Senca; *op. prev.*).

[40] Ed. Pottier, *Douris...*, str. 112 i slika 23.

Država je vršila nadzor samo u moralnom pogledu, dok u znanje i sposobnosti učitelja nije nimalo zadirala.

Tjedni odmor, što je zapravo židovski običaj, Grcima nije bio poznat. Praznici su bili raspoređeni veoma nepravilno, oviseći o datumu vjerskih svetkovina svake države posebno. Međutim, u nekim je mjesecima, kao u *antesterionu* (veljači) u Ateni bilo tako mnogo neradnih dana da umnogome podsjećaju na »velike ferije« današnjih đaka.

Teofrastov lakomac, »ne idu li mu sinovi zbog bolesti nekoliko dana u mjesecu u školu, odbija to razmjerno od školarine. U veljači ne šalje ih uopće na nauke, jer tad mogu tobože mnogo toga vidjeti, a uistinu zato, da uštedi školarinu.«[41] Osim toga, svakom su djetetu obiteljske i osobne proslave (rođendani, obred šišanja kao znak prestanka djetinjstva itd.), kao i važni događaji, na primjer svadbe, pribavljale dosta dodatnih praznika.

Dijete je, naravno, najprije počinjalo učiti čitati, a zatim pisati. Prvo je trebalo da napamet nauči izgovarati slova *alfa, beta, gama, delta* itd., koja je pamtilo pjevušeći mnemotehničke stihove. Ta slova, odnosno »počela« (*stoiheīa),* bila su predmetom gotovo vjerskog štovanja, pogotovo zato što se njima bilježio ne samo jezik, nego i brojevi i stupnjevi glazbene ljestvice. U starogrčkoj pedagogiji, koja nije izlazila iz ustaljene kolotečine, ništa nije navješćivalo našu »globalnu« metodu. Postupno se išlo od najjednostavnijega prema složenijem, od jednoga slova na dvoslovčane (*beta* + *alfa* = *ba*), pa na tro- i četveročlane slogove, vježbajući dijete da izgovara osobito teške ili rijetke riječi, kao na primjer *lýnks*. Stvari mu se nisu nastojale olakšati; naprotiv, čini se da se mislilo kako će mu, kada savladava ono što je najteže, sve drugo ići samo od sebe. Postojali su silabariji, početnice u kojima su riječi bile rastavljene na slogove.

Zatim je dolazilo na red povezano čitanje, utoliko mukotrpnije što u običnim tekstovima nije bilo nikakve interpunkcije i što se čak riječi nisu pisale odvojeno, kao što se može vidjeti na primjerima sačuvanih natpisa.[42] Narav-

[41] Teofrast, *Karakteri*, 30 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

[42] To je tzv. *scriptio continua*. Opisujući je, V. Coulon u Budéovu izdanju Aristofana kaže pomalo čudno: »Tekst *nije sadržavao ni riječi, ni rečenice,* ni akcente, ni interpunkciju.«

no, dijete je učilo čitati naglas, a tako je radilo i kasnije, jer izgleda da je malo tko uopće i čitao u sebi: čitalo se naglas, ili je to morao činiti sluga. Zato, na primjer, Plutarhov spis o tome kako dječaci treba da čitaju pjesme i nosi naslov: *Kako valja da dječak sluša poeziju.*

Đak se zatim vježbao u pisanju po sloju voska u plitkom udubljenju drvene pločice, ucrtavajući slova šiljkom ili pisaljkom; drugi kraj pisaljke bio je malo spljošten i zaobljen te je služio za brisanje. Pločice su mogle biti jednostruke, dvostruke ili višestruke. U potonjem slučaju pojedine su daščice međusobno bile spojene šarkama ili povezane uzicom provučenom kroz rupice. Učitelj je najprije lagano ucrtao slovo u vosak, a učenik je zatim po tome slovu prelazio pisaljkom pritisnuvši jače. Pisalo se i crnilom po listovima papirusa. Crnilo se nabavljalo u obliku crnoga praha koji su miješali s vodom učitelj i njegovi pomoćnici; umjesto pera upotrebljavala se zašiljena i zarezana trska. Rabili su se i crepovi (*óstraka*), koji su služili uglavnom za sastavljanje koncepata. Učenici su upotrebljavali ravnala u obliku križa (poput onoga što visi na zidu na već spomenutom Duridovom peharu), pomoću kojih su nizali slova u pravilnim redovima jedno točno ispod drugoga, po rasporedu zvanom *stoihidion*, kakav je uobičajen na natpisima iz tog razdoblja. Možda su se djeca iz raznih škola natjecala u krasopisu, kao što znamo da su činila u helenističko doba.[43]

Uz tako priproste metode, učenje čitanja i pisanja mora da je trajalo dugo i zahtijevalo čak tri do četiri godine. Čim je dijete naučilo kako-tako tečno čitati i pisati, učilo je napamet stihove, a zatim sve veće i veće odlomke iz poezije, u prvom redu iz Homerove *Ilijade* i *Odiseje*. Naime, ono što je u 1. stoljeću naše ere napisao retor Heraklit sigurno je vrijedilo i za Periklovo vrijeme:

> Djetetovu duhu još sasvim odmalena, čim počne učiti, dajemo Homera za dadilju. Malo nedostaje, pa da nam već u pelenama duh ne siše mlijeko njegovih stihova. Sve dok rastemo, stalno je uz nas...[44]

[43] Za takva natjecanja znamo iz natpisâ i iz jednog epigrama iz *Antologije*, VI, 308: »Pobijedivši druge dječake u lijepome pisanju, Konar je nagrađen sa osamdeset koščica...«

Grci su u Homeru gledali najboljeg odgojitelja. Gramatist nije na njemu svoje učenike podučavao estetici, nego moralu i vjeri, ili, u širem smislu, životu kao takvom, jer Homer uči svemu onome što čovjek dostojan toga imena treba da zna, a to su ponašanje u ratu i miru, zanimanje, politika i diplomacija, mudrost, uljudnost, hrabrost, štovanje roditelja i bogova... U Homerovoj sjeni nalazili su se svi drugi epski pjesnici, ali Heziod i u Ateni Solon također su smatrani veoma poučnima. Duridov pehar, a da i ne spominjemo ostale slikarije na posudama, predočuje nam sigurno bitan prizor prikazujući učitelja kako usred učionice odvija papirus na kojemu su napisani prvi stihovi nekog spjeva i kako ih nastoji utisnuti u pamćenje dječaku što stoji pred njim. Uzgred, knjiga je u ono vrijeme bila svitak papirusa.

Obrazovanje se na kraju upotpunjavalo aritmetikom. Zna se da su stari Grci brojeve bilježili slovima alfabeta, kojih je u svemu bilo dvadeset sedam, ako im se pribroje tri stara znaka, koja se više nisu upotrebljavala u pismu: *digama*, kojoj je brojčana vrijednost 6, *kopa* sa vrijednošću 90 i *sampi*, koji je vrijedio 900. Postojalo je, dakle, devet znakova za jedinice (od *alfe* do *thete*), kao i za stolice (od *ro* do *sampi*). Od broja 999 naviše služile su riječi *hilioi* (hiljada) i *mýrioi* (deset hiljada), ili se broj 1.000 pisao uz pomoć *alfe* i njoj slijeva *jotom* itd. Računanje nije bilo lako, jer Grci nisu poznavali nulu, i nisu slovima koja su označavala brojeve mogli dati vrijednost po mjestu. Zbog toga su se za jednostavnije račune služili prstima, začudo prema pravilima današnjih digitalnih računa,[45] a za složenije kamenčićima za računanje i *abakom*, pločicom na kojoj su podjeljci označavali mjesnu vrijednost broja predstavljenog kamenčicima — empirijskom metodom, koja se i do danas održala na islamskom Istoku. Naravno, đaci su uči-

[44] Vidi F. Buffière, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, str. 10.

[45] Vidi H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'ant.*, str. 219 i sliku izvan teksta uz str. 216.

li i tablicu množenja, ali su je poput pitagorovaca materijalizirali pomoću točaka raspoređenih u kvadrat.

Teško se može povjerovati da je mali Atenjanin iz 5. stoljeća pr. n. e. u školi dobivao makar i najjednostavnije osnove plošne geometrije. Njegovo se skromno znanje svodilo vjerojatno na četiri osnovne računske operacije i na nekoliko pojmova o razlomcima: kako je drahma vrijedila šest obola, bilo je, na primjer, važno znati da četvrt drahme vrijedi obol i pol.

Eto od čega se uglavnom sastojalo Strepsijadovo znanje kada je došao u Sokratovu »'mislionicu« da nauči nešto više.

*
* *

Povijesno gledano, glazbeni odgoj mora da je u Grčkoj prethodio podučavanju i pismenosti. Grci su oduvijek voljeli muziku i ples[46], te su učenje pjevanja i sviranja smatrali temeljima građanskog odgoja. Već u homersko doba *aedi,* koji su opjevali pothvate drevnih junaka, nailaze na opće štovanje i ugled, kao što veli Odisej kod Feačana:

> Jer su kod ljudi svih pozemljárā pjevači u časti
> I u poštenju, jer Muza naučila ih je pjevat
> Pjesme; ta sve pleme pjevá̄čā njojzi je milo.[47]

I sami polubogovi, pa i najveći među njima, Ahilej, nisu zazirali od muzike. Kad su Agamemnonovi izaslanici došli k njemu,

> Ahileja nađu gdje formingom srce veseli,
> zvonkom, umjetnom krasnom; na njojzi je srebrni konjic.
> . . . .
> ... Njome je srce veselio slavu junákā
> Pjevajuć.[48]

Značajno je što je i sama riječ *muzika* izvedena od imena *Muza,* tih boginja što vode sve misaone i umjetničke

[46] Vidi L. Séchan, *La danse grecque* (1930).

[47] Homer, *Odiseja,* VIII, stihovi 479—481 (prijevod T. Maretića; *op. prev.*).

[48] Homer, *Ilijada* IX, stihovi 186—189 (prijevod T. Maretića; *op. prev.*).

aktivnosti čovjekove. Muzika je, dakle, za stare Grke zaista predstavljala bitan sastavni dio i najbolji simbol svake kulture. Kultivirana je osoba, prema tome, bila *musikós anér* (»muzički obrazovan čovjek«). Temistoklo je priznavao da mu je obrazovanje manjkavo, jer nije dobro naučio svirati kitaru.[49] Francuzi kažu da »muzika uglađuje običaje«, no Grcima je ona bila prvi preduvjet uljuđenosti, pa im se svaka novost u glazbenoj tehnici činila opasnom po moralnu ravnotežu svih građana i države.[50] Znamo kakvu su prvorazrednu važnost glazbi pridavali pitagorovci u svome poimanju svijeta i ljudskog života, koje se temeljilo na sveobuhvatnoj harmoniji brojeva što određuju odnose muzičkih tonova. Time su Pitagora i njegovi sljedbenici nastavili i znanstveno razvili prirodnu težnju grčkoga čovjeka.[51]

Zatravljenost starih Grka pri slušanju lijepe muzike prekrasno je prikazana na oslikanim posudama, osobito na jednom vrču koji se nalazi u Berlinskom muzeju, gdje vidimo Orfeja kako svira u liru i pjeva pred četvoricom očito zanesenih Tračana. Netko je s razlogom predložio da se taj prizor nazove »trijumf glazbe«. [52] I druge slikarije na posudama, pogotovo na pogrebnim lekitama s bijelim dnom, nerijetko nam pokazuju pred nadgrobnim spomenikom mladića kako, stojeći ili sjedeći, pjeva prateći se na liri okružen osobama koje kao da ga slušaju u pobožnoj tišini.

> Kažu da je to glazbena žrtva što je preživjeli prinose preminulom rođaku ili prijatelju? Jednome tijelu, koje navodno i dalje živi pod zemljom, treba još nešto osim ljevanica: potreban mu je je duševni užitak. Zbog toga njegovi bliski nastoje da ga i u grobu obraduju zvucima pjesama koje su ga očaravale dok je bio među njima.[53]

[49] Plutarh, *Temistoklo,* 2.

[50] Platon, *Država,* IV, 424; Plutarh, *Agid,* 10.

[51] Vidi P. Boyancé, *Le culte des Muses chez les philosophes grecs* (1936), *passim.*

[52] Vidi Ch. Dugas, *Aison et la peinture céramique à Athènes à l'époque de Périclès,* slika 2.

[53] P Girard, *L'éducation athénienne au Ve et IVe siècle avant Jésus-Christ,* str. 183.

Kitara ili *lira* je glazbalo sa žicama, kojemu je, kažu, zvučno tijelo isprva bilo pravljeno od kornjačina oklopa: prema predaji, liru je izumio u igri bog Hermo dok je još bio dijete.[54] Na izdubljenoj strani njezina trupa, preko koje je napeta koža, nalaze se dva izdužena i lagano zakrivljena kraka, na gornjem dijelu međusobno povezana prečkom, odnosno »konjicem«, koji je na Ahilejevoj *formingi* bio srebrn. Između prečke i donjega dijela glazbala napete su strune, obično njih sedam. Ove od napete kože na trupu razdvaja kobilica. Savršenije lire imale su osam do devet žica. U kitaru se sviralo trzajući žice bilo prstima, bilo *plektrom*, sličnim trzalici današnje mandoline, koji je uz glazbalo obično bio privezan vrpcom.

Duhaći intrument *aulos* (svirala, frula) bio je sličan današnjoj oboi, no često se sastojao od dviju cijevi, kao u dvojnica, koje su od piska nadolje išle malo ušir. Te cijevi, na kojima su bile izbušene rupice, bile su pravljene od trske, kao i pisak ili jezičac koji je titrao pri puhanju. Profesionalni svirač aulosa, *aulet*, pričvršćivao ga je na usta uz pomoć pridrživača od kožnih remenčića (*forbeiá*), koji mu je djelomično pokrivao obraze, no djeca što ih vidimo na slikama nisu upotrebljavala taj pribor. Aulos i kitare pravili su se u specijaliziranim radionicama: otac govornika Izokrata obogatio se zahvaljujući svojoj radionici svirala.[55]

Postoji mnogo oslikanih posuda koje nam prikazuju djecu kako kod učitelja glazbe uče svirati kitaru ili aulos.[56] Učitelj sjedi na stolici s naslonom, a učenik pred njim na stoličici; ponekad nastavnik sam svira da pokaže djetetu kako valja činiti, ili daje učeniku da svira, dok on udara takt; ponekad, opet, obojica drže kitare u krilu i sviraju zajedno. Muzički je odgoj, dakle, bio potpuno empirijski, temeljio se na sluhu, a ne na notama. To nas možda danas može začuditi, no starogrčka je muzika bila isključivo monodijska, pa ju je, prema tome, bilo lakše naučiti nego polifonu glazbu.

[54] Vidi *Homerska himna Hermu*, stihovi. 24—61.

[55] Vidi početak *Života Izokratova*, izd. G. Budé Izokrat, knj. I, str. XXXIII.

[56] Vidi P. Girard, *L'éducation ath.*, slike na str. 103, 105, 109, 111, 165, 171 i 173.

Za razliku od aulosa, pri sviranju kitare usta su slobodna za pjevanje, pa su kitaristi ponajčešće i prikazani poluotvorenih usta, kako pjevaju uz vlastitu pratnju. Tako je činio, vidjeli smo već Ahilej, a uglavnom i svi, pa je pjevača koji se prati na kitari označavala jedna jedina riječ: *kitarod*. Na jednoj posudi možemo tako vidjeti nešto poput trija: učitelj pjeva i svira na kitari, a učenik ga prati na aulosu.

Djeca su, dakle, istovremeno učila pjevanje i sviranje. Riječi pjesama bile su uzimane iz stare lirske poezije, a kitarist je morao paziti da nikakvim inovacijama ne pokvari tradiciju. Aristofan nam prikazuje mlade Atenjane ovako:

> I ondje bi opet u účē učili čedno stajat i pjevat
> Ili »Palado silna, grade što rušiš!« ili »Zujte nam žice!«
> I oni bi začeli napjev, pun sklada, što im ga namrli oci.
> Pa ako bi od njih prevršio koji ili zavijao glasom,
> Ko sada što znadu zavijati sve na način Frinisov mrsko,
> Ej njega bi namrtvo šibom izbili, kao da obruži Muze.[57]

Kitara se smatrala plemenitijim instrumentom. Međutim, i aulos, vjerojatno preuzet od Beoćana, doživio je u Ateni 5. stoljeća pr. n. e. velik uspjeh. No, već se Alkibijad gnušao glazbala koje izobličuje lice čovjeka što svira na njemu.[58] Prvenstvo kitare učvrstilo se pogotovo zahvaljujući mitološkoj priči o tome kako je, po presudi Muza, Apolon svirajući kitaru pobijedio satira Marsiju, koji je svirao u aulos — što je predstavljeno na jednome čuvenom bareljefu iz Mantineje.[59] Navodeći jedan stih iz Sofokla, Plutarh nas uči da se aulos »isprva svirao na pogrebima, a i to ne na baš svečanim«.[60] U 4. stoljeću pr. n. e. aulos je, čini se, uglavnom bio glazbalo profesionalnih muzičara i bludnica; čak je i riječ *auletrís* (sviračica aulosa, »frulašica«), postala sinonim za heteru.[61] Oslikane posude iz toga doba prikazuju kako i žene sviraju kitaru, a pri vjerskim obredima orgijastičkog tipa i u def.

[57] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 966—972 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[58] Plutarh, *Alkibijad*, 2.

[59] Vidi Ch. Picard, *La sculpture antique*, II, str. 197, slika 81.

[60] Plutarh, *O natpisu »E« u Delfima*, 394 B—C.

[61] Vidi na primjer Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 753 D.

U tom se stoljeću pojavljuju i virtuozi. Kitaristička muzika postaje raznolikija i složenija, tako da i sam Aristotel u *Politici* nadugačko raspravlja o tome da li kitaristička izobrazba mora slijediti razvitak glazbene umjetnosti. Mudro zaključuje da poduka u tom instrumentu treba obrazovati samo dobre amatere, a ne glazbenike od zanata.[62] Međutim, »sve dublji jaz između školske glazbe i žive umjetnosti«[63] dovest će malo-pomalo do nazadovanja muzičkog odgoja.

Mladi su Atenjani s vremena na vrijeme glazbenom nadarenošću doprinosili sjaju svetkovina u svojim demima i filama ili državnim blagdanima, pjevajući u zboru i plešući.

Tako je god. 480. pr. n. e., poslije bitke kod Salamine, budući pjesnik Sofoklo kao dječak od petnaest godina, sasvim gol i natrljan uljem, predvodio s lirom u ruci dječji zbor, koji je pjevao pobjednički *pean*.[64]

U takvim osobitim prilikama, ali i prigodom redovitih vjerskih svečanosti u državi, bili su imenovani *korezi* — bogati građani koju su na tu dužnost izabirani jer su mogli snositi potrebne troškove — da sakupe i uz pomoć *korodidaskala* (učitelja zborskog pjevanja) izvježbaju grupe djece da u čast kojega boga zajedno otpjevaju nekoliko pjesama. To zborsko pjevanje nije iziskivalo mnogo pokusa, jer se uvijek pjevalo jednoglasno, ili u slučaju mješovitih zborova na oktavu, budući da Grci, kao što smo maloprije rekli, nisu poznavali polifoniju. Ove vjerske i umjetničke priredbe obično su se odvijale u vidu natjecanja između zborova, od kojih je svaki predstavljao po jednu filu. Koreg i njegovi pjevači dobivali su kao nagradu tronožac, a nerijetko se događalo da je ovaj, u želji da se podiči, htio proslaviti događaj prinoseći na javnome mjestu tronožac bogovima na žrtvu, ugradivši ga navrh spomenika sagrađenog o vlastitu trošku, tako da se jedna atenska ulica načičkana takvim spomenicima i zvala *Tronoška ulica*. Odatle i koregički spomenik Lizikratov, koji se

[62] Aristotel, *Politika*, 1338 b, 38.

[63] Tako kaže H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, str. 198.

[64] *Život Sofoklov*, 3 (Sofoklo, izd. G. Budé, I, str. XXXIII).

još može vidjeti u Ateni; na njemu stoji natpis iz 335. pr. n. e.:

> Kad je Lizikrat Liziteidov iz dema Kikine bio koreg, u dječjem natjecanju pobijedila je Akamantova fila. Teon je svirao aulos, Lizijad Atenjanin podučio zbor. Bilo je to za Euenetova arhontovanja.[65]

*
* *

Helenska sklonost prema tjelesnom vježbanju stara je koliko i njihova ljubav prema muzici: da se uvjerimo u to, dovoljno je (u Dvadeset trećem pjevanju *Ilijade*) pročitati opis posmrtnih igara koje je Ahilej priredio u slavu Patroklovu, ili u Osmom i Dvadeset prvom pjevanju *Odiseje* opis igara na Alkinojevu dvoru, ili natjecanja u napinjanju luka na Itaci. Gdje god su Grci osnovali gradsku naseobinu, odmah su iskrsle dvije građevine toliko karakteristične za njihovu kulturu: kazalište i stadion.

Ne znamo pouzdano u kojoj se dobi mladi Atenjanin počinjao posvećivati tjelesnom vježbanju pod nadzorom pedotriba, možda već sa navršenih osam godina[66], ali vjerojatnije oko dvanaeste, kad je već nekoliko godina pohađao gramatistovu i kitaristovu školu. Pedotribovi su učenici bili raspoređeni u dva »razreda«: u »mlađe« (*paídes*), od, vjerojatno, dvanaest do petnaest, i u »starije« (*neanískoi*), od petnaest do osamnaest godina.[67]

Dok se nastava čitanja i pisanja kao i glazbe mogla odvijati u bilo kakvoj prostoriji, gimnastika je zahtijevala posebno uređeno igralište, *palestru*. Ova je bila u biti sportski teren na otvorenom, kvadratnog oblika i ograđen zidom. Na jednom ili na dva kraja nalazile su se natkrivene prostorije (*eksédra*), koje su služile kao svlačionica, mjesto za predah na klupama, kupaonica, skladište ulja i pijeska, a vidjet ćemo da su ulje i pijesak bili neophodni rekviziti za starogrčku tjelovježbu. Palestru su urešavale biste boga Herma, zaštitnika gimnazija. Na njoj su se mog-

[65] *Sylloge inscr. graec.*[3], III, 1087.

[66] Vidi H. I. Marrou, *Hist. de l'éduc.*, str. 504, bilj. 1, 2 i 3.

[67] Vidi Platon, *Lizid*, 206 d.

li vježbati svi sportovi koje ćemo spomenuti, osim trčanja; za ovo je trebalo više prostora, pa je u tu svrhu pedotrib vodio dječake na *stadion*.

Palestrom je vladao pedotrib ogrnut grimiznim plaštem, koji je ponekad skidao da osobno pokaže neke vještine. Nosio je dugačak račvasti štap, znak svoga zanimanja, no koji mu je nerijetko služio i za ne suviše blago kažnjavanje neposlušnih ili nespretnih učenika, ili pak za razdvajanje rvača. Često je uza se imao i prednjake, koje je izabirao između najstarijih i najbistrijih učenika.

Tri su obilježja karakteristična za starogrčku gimnastiku: vježbači su bili potpuno nagi (sama riječ *gimnastika* izvedena je od pridjeva *gymnós* u značenju »gol«), redovito su se trljali uljima i izvodili vježbe uz svirku aulosa.

Tukidid je dvije prve značajke pripisivao utjecaju Sparte:

> Jednostavnu odjeću, kaže, na sadašnji način prvi su nosili Lakedemonjani... Prvi su se i svukli do gola kod tjelesnih vježbi i, skinuvši odjeću pred javnošću, namazali se uljem. A u starini su se borci i kod olimpijskih natjecanja borili opasani oko slabina, i nema mnogo godina što su od toga odustali.[68]

Mladi *gimnasti*, kakvi su nam prikazani na oslikanim posudama, ne nose ni pojas, ni obuću, obično su gologlavi na žarkome suncu, osim što poneki tu i tamo nosi kožnu kapicu.

Neophodan pribor što dijete mora imati kada dolazi u palestru sastojao se od spužve za pranje, bočice ulja (*alábastros*) i mjedenoga strugala, *stlegisa* ili *strigila*, vrste žljebaste, na kraju uvinute lopatice. Prije obuke, dječak bi se oprao na česmi, ili, ako je u njegovoj palestri postojala, u velikoj kamenoj kadi, zatim bi čitavo tijelo natrljao uljem i naposljetku bi posuo udove pijeskom, propuštajući ga kroz raširene prste da mu kao sitna kišica sipi po koži. Govorilo se da taj postupak štiti tijelo od sunca i kiše. Poslije vježbanja valjalo je strigilom s kože sastrugati sloj ulja i pijeska pomiješanih sa znojem. Nakon toga se, naravno, dječak ponovo morao oprati.

[68] Tukidid, *Peloponeski rat* I, 6 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

I na kraju, sigurno je da je svaka palestra imala najmanje jednoga stalnog svirača aulosa. Njegova je zadaća bila ne samo da svirkom poprati vježbe razgibavanja, kakve u naše vrijeme nazivamo »švedskom gimnastikom«, nego i bacanje diska ili koplja, kao i druge sportove. I doista, na oslikanim posudama možemo vidjeti *aulete* kako, pričvrstivši aulos na usta *forbejom*[69], sviraju dok djeca vježbaju.[70]

Sve tamo od Pizistratovih vremena, znači od 6. stoljeća pr. n. e., na Panatenejskim svečanostima održavala su se i dječja natjecanja u petoboju, odnosno *pentatlonu*, to jest rvanju, trčanju, skakanju, bacanju diska i bacanju koplja.

Sport bez premca bilo je rvanje (*pále*), koje je i dalo ime palestri. Dječaci su počinjali rahleći zemlju pijukom, oruđem koje često nalazimo predstavljeno na posudama s gimnastičkim prizorima. Kopanje pijukom i samo je uostalom, zdrava vježba. Zatim su stali po dvojica sučelice jedan drugome, pognute glave i ispruženih ruku, nastojeći se pograbiti za zapešća, za vrat ili oko pasa. Valjalo je oboriti protivnika ostavši pri tom na nogama. Borba je trajala tri kola (rekli bismo — »runde«). Pedotrib je objašnjavao svaki zahvat i odgovarajući protuzahvat, a raspolagao je u tu svrhu bogatim tehničkim rječnikom, s kojim su se Atenjani bili sasvim srodili. Njihovi su se pisci služili tim rječnikom za mnoge metaforičke izraze[71], a i Lukijan će posegnuti za njim u jednom erotskom odlomku svoga *Magarca*.[72] Na dječjim ili drugim natjecanjima parovi su se izvlačili ždrijebom pomoću zrna boba, tako da je na po dva boba bila napisana *alfa*, na po dva *beta* i tako dalje. Ako je bio neparan broj protivnika, na primjer pet, u žaru se stavljalo i zrno označeno sa *gama*, te je onaj koji ga je izvukao čekao da se porve s jednim od pobjednika prvoga kruga, između kojih je opet bio izvlačen ždrijeb, i tako redom.[73]

[69] Vidi gore, str. 110.

[70] Vidi na primjer P. Girard, *L'éducation ath.*, slike na str. 193 i 199.

[71] Vidi na primjer Pierre Louis, Les *métaphores de Platon*, str. 214.

[72] Lukijan, *Magarac*, gl. 8—10.

[73] Lukijan, *Hermotim*, gl. 40.

Trčanje je imalo nekoliko disciplina: utrka na jednu dužinu stadiona, odnosno na *stadij* (različit, kako u kojem gradu, no uglavnom negdje oko sto i osamdeset metara), na dvostruku (*díaulos*), ili pak na četverostruku dužinu stadiona (*híppios*) i utrka na dugu prugu, koja je ponekad mogla iznositi i dvadeset četiri stadija, odnosno više od četiri kilometra. Sve su se te pruge trčale između polazne linije stadiona, obilježene redom stupića, i suprotnoga kraja trkališta, gdje je trkač morao zaobići jedan stupić (*térma*) i vratiti se na start, odakle je iznova kretao ukoliko je staza iznosila više od dviju dužina stadiona. Ti trkališni stupići sačuvani su dobro na primjer u Epidauru, a nalaze se predstavljeni i na mnogim likovnim spomenicima.[74]

Grčki trkači nisu otpočinjali utrku iz klečećeg stava, nego su znak za start čekali uspravni, nagnuti naprijed, čvrsto skupljenih nogu. Što se tiče skakanja, čini se da su Grci poznavali samo skok u dalj iz zaleta. I za tu vježbu dječaci su najprije trnokopom prorahlili mjesto doskoka. Zatim su skakali držeći obično u svakoj ruci gimnastičke bučice. Ove su olovne ili kamene ruče bile dvojakog oblika: polukugle izdubljene tako da se u udubinu može uvući šaka, ili poput suvremenih bučica, no ta je prečica, koja je služila kao ručka, bila zakrivljena. Težina im je bila između jednog i pet kilograma. Bučice su služile i prilikom vježbi razgibavanja. U skoku su pojačavale učinak zamaha ruku. Atlet Fail iz Krotona skakao je na taj način, navodno, preko šesnaest metara.

Disk je bio od mjedi i težio od jednoga do četiri kilograma. Djeca mora da su bacala lakše diskove nego odrasli. Prostor iz kojega se bacao bio je omeđen samo sprijeda i sa strana. Bacanje diska odvijalo se u dvije faze:

> Podigavši disk objema rukama, diskobol se naginje na onu stranu kamo će ga baciti, koraknuvši naprijed lijevom nogom, zatim se naglo uspravlja, gornji dio tijela okreće slijeva nadesno, a pri tome mu desna ruka opisuje širok krug odostrag prema naprijed; u drugoj fazi spušta disk, tijelo opet prigiba, a lijevom nogom, koju je bio vratio natrag u času kada je podizao disk, ponovno iskoračuje naprijed, zgrčivši nožne prste i noktima stružući tlo.[75]

[74] Vidi slike u F. Chamoux, *Bull. de Corr. hell.*, 81 (1957), str. 141—159; prema njegovu mišljenju, stela što se nalazi na čuvenom bareljefu »Sjetna Atena« zapravo je jedan takav cilj (*térma*), a radi se o zavjetnom daru nekog atleta koji je pobijedio na Panatenejskim igrama. Tu tezu pobija Ch. Picard u *Revue archéologique*, 1958, I, str. 95—98.

Ovu drugu fazu predstavlja Mironov *Diskobol.* Disk je bio utrljan u pijesak kako ne bi iskliznuo iz ruke. Na mjestu gdje je disk pao, zabadao se u zemlju kolčić da bi se mogle uspoređivati daljine koje su takmaci postigli.

Koplje, uobičajeno ratno i lovačko oružje, također je služilo za tjelesno vježbanje. Sportsko koplje, dugo otprilike koliko je takmičar visok, i debelo kao prst, nije imalo šiljka (kako ne bi došlo do nesreće), ali mu je vršak bio dosta težak. Oko težišta bio mu je ovijen namotaj (*ankýle*) od kožnog remenčića dugog četrdesetak centimetara s omčom na kraju, u koju je bacač stavljao kažiprst i palac desne ruke. Pri bacanju se taj namotaj naglo odvrtio, dajući koplju rotaciju koja je udvostručivala i utrostručivala domet hica. Na oslikanim posudama mnogi bacači koplja nose sa sobom nešto nalik na šestar, a jedan od njih kao da hodajući iza učitelja broji korake,[76] vjerojatno je takav šestar služio da se na stanovitoj razdaljini opiše krug u koji bi koplje trebalo da padne. To je bilo bacanje »u metu«, no atleti su se mogli natjecati i u bacanju koplja na što veću daljinu.

Osim tih pet klasičnih disciplina, djeca su mogla povremeno vježbati i šakanje i *pankratiju.* Pri šakanju ruke su bile omotane remenjem. Borilište nije bilo omeđeno, a borba se odvijala bez odmora. Isto je bilo i s pankratijom, još okrutnijim borilačkim sportom, u kojemu su bili dopušteni gotovo svi udarci, pa i rvački zahvati, udaranje nogama i pesnicama, izvrtanje udova i slično. Bilo je jedino zabranjeno utisnuti prste protivniku u oči. U većini slučajeva dvojica bi se boraca vrlo brzo povaljala po blatu (tlo, naime, ne samo da je bilo raskopano kao za rvanje i skok, nego i nakvašeno vodom). Borba je završavala tek kada je jedan od dvojice ostao bez snage i podigao ruku

[75] J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I, str. 22—24, slike 4, 5 i 6 c.

[76] Vidi P. Girard, *L'éducation athén.*, str. 205, slika 24.

u znak predaje, i zbog toga su, navodno, šakanje i pankratija bili zabranjeni u Sparti: Lakedemonjanin ne bi nikada htio priznati da je pobijeđen.[77]

Vidimo da je starogrčki sport znao biti žestok i surov. Kao što piše H. I. Marrou:

> Kada zamišljamo »nage atlete pod suncem Helade«, moramo se čuvati nestvarne predodžbe kakvu nam o njima stvaraju neoklasični pjesnici. Valja, zapravo, zamisliti nauljena i crvenkastom zemljom obmazana tijela izložena suncu i vjetru koji uzvitlava prašinu, da i ne govorimo o pankratijastima, koji se obliveni krvlju valjaju po blatu...[78]

No, barem što se tiče djece, moramo vjerovati da su pedotribi budno pazili da ne bude suviše žestine, u skladu s mudrim Aristotelovim uputama. Isto onako kako je taj mudrac savjetovao učitelju glazbe da ne nastoji obrazovati virtuoze, tako je i pedotribe odvraćao od želje da odgajaju atlete koji će pobjeđivati na velikim panhelenskim igrama, preporučujući im da mladiće uvježbavaju u svim sportovima pomalo, kako bi bili svima podjednako vješti, a ne da ih nastoje natjerati na velike uspjehe u samo jednoj disciplini.[79]

Osim petoboja, šakanja i pankratije, djeca su izvodila i svakojake vježbe razgibavanja, uvijek u ritmu aulosa: vježbe gornjih i donjih udova (*heironomia*), loptanje i igre obručem[80], kao i *punchingbag* (*kórykos:* vreća od kože ispunjena pijeskom i obješena u visini grudi, za vježbanje u šakanju). Djeca iz boljih obitelji bavila su se još odmalena i jahanjem, jer su Grci oduvijek voljeli konje. Jesu li učila plesati u pravom smislu riječi? To nije sasvim pouzdano, no vježbe u palestri sigurno su ih dobro pripremale da postanu vrsni plesači ukoliko zažele. Tako vjerojatno

[77] Plutarh, *Likurg*, 19, 9; vidi R. Flacelière, *Revue des Et. gr.*, 61 (1948), str. 400—401.

[78] H. I. Marrou, *Histoire de l'éduc.*, str. 179.

[79] Aristotel, *Politika*, 5, 3, 3; *Nikomahova Etika*, II, 2, 6.

[80] U vezi s igrama loptom, vidi dva arhajska bareljefa, Ch. Picard, *La vie privée dans la Grèce classique*, slika XLVII, a u vezi s obručem, sliku na vazi »Ganimed s pijetlom«, J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I. slika 14.

ni utrka s bakljama, *lampadedromija*, tako česta za vrijeme svetkovina, nije posebno uvježbavana; za nju je trebalo jednostavno biti dobar trkač i ništa više.

Moglo bi nas već na prvi pogled začuditi što ni na jednom takmičenju gotovo nikada ne vidimo plivanje, iako su stari Grci bili izrazito pomorski narod, a jedan je izraz u njihovu jeziku budalu označavao kao čovjeka koji ne zna »ni čitati ni plivati«.[81] Natjecanja u veslanju i jedrenju također su bila sasvim izuzetna. Možda se takvo stanje dade objasniti time što su se Grci doselili sa sjevera, dakle s kontinenta, i što se niz tradicionalnih natjecateljskih sportova bio ustalio već u davnoj prošlosti, prije nego što su se srodili s morem.[82]

*
* *

Već smo se u vezi sa spartanskim odgojem bili dotakli pederastije. Iako je taj predmet prilično neugodan, nemoguće ga je zaobići. U grčkom odgoju ljubav prema dječacima odigrala je i suviše značajnu ulogu. U tekstovima iz klasičnog razdoblja i sada je riječ »ljubav« (*éros*) rijetko kada u upotrebi kad se radi o normalnoj privlačnosti među spolovima i gotovo se isključivo odnosi na homoseksualnu ljubav. I pjesnik poput Eshila, koji se ni u jednoj tragediji nije pozabavio ljubavnom strašću muškarca i žene, uzeo je za sadržaj svojih *Mirmidonaca* putenu ljubav Ahileja i Patrokla (iako se u *Ilijadi* ne radi više nego o bliskom, no čistom prijateljstvu dvojice junaka). U tom je pogledu grčka tradicija bila tako snažna da je još u rimsko doba Plutarh, mada je bio uzorit suprug i otac obitelji, smatrao da mora posvetiti nekoliko stranica *Razgovora o ljubavi* dokazivanju činjenice da su, na kraju krajeva, i djevojke sposobne da izazovu strastvena čuvstva, baš kao i mladići![83]

Moglo bi se pomisliti da je u Ateni došlo do toga zato što su žene živjele odvojeno od svijeta, u mraku neznanja i nepismenosti. Međutim, u Sparti, gdje su se javno poka-

[81] Platon, *Zakoni*, III, 9 (prijevod V. Gortana; *op. prev.*).

[82] Vidi H. I. Marrou, *Histoire de l'éduc.*, str. 168—169.

[83] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 766 E — 768 B. Vidi gore, Treće pogl. str. 66—67.

zivale polunage i gdje momci nisu osobito kultivirali svoju pamet, pederastija je cvala (ili harala) još općenitije i još otvorenije nego u Ateni.

S druge strane, nesumnjivo je da je obnaženost mladića kod pedotriba pogodovala pederastiji. Slikarije na posudama koje u tako mnogo slučajeva prikazuju dječake i efebe kako gimnasticiraju išarane su natpisima kao što je »*kalós*«, koje su kao neke posvete »ljepotanima«.

No, treba poći i dalje. Po mom je sudu H. I. Marrou imao pravo kad je naglašavao da starogrčka pederastija vuče korijen iz vojničkog života. Bila je isprva, kako kaže, oblik »ratničkog drugarstva«, koje se donekle održalo do helenističkog srednjeg vijeka, no mnogo se bolje sačuvalo u danskim državama, gdje su arhaične institucije bile daleko okoštalije. Uostalom, svi su izgledi da su u Heladu ove navike donijeli upravo Dorani. Grčka država, pa čak i razvijena Atena Periklovog doba, ostala je prije svega »muško društvo«, »zatvoreni muški krug«, zabranjen za drugi spol, u kojemu je strastvena veza između odrasla muškarca, *erasta,* i dječaka između dvanaest i osamnaest godina, *eromena* (u našim starijim prijevodima: »ljubljenika«; *op. prev.*) mogla izazvati plemenita čuvstva. Slavna »sveta četa« Tebanaca u 4. stoljeću pr. n. e. tipičan je primjer neustrašiva zajedništva izgrađenog i učvršćenog na temeljima »muških veza«. U Ateni 6. stoljeća pr. n. e. čuveni *tiranoktoni,* »ubojice silnika«, izveli su svoj čin, reklo bi se, manje iz ljubavi prema slobodi, a više zato što je jedan sin tiranina Pizistrata bacio oko na lijepoga Harmodija, Aristogitonova ljubavnika. Plutarh navodi nekoliko sličnih slučajeva u drugim državama, gdje je ubojstvo tiranina bilo u stvari izazvano ljubomorom ili ljubavničkom osvetom[84], dakle zločin iz strasti, no tiranoktone su posvud slavili kao oslobodioce zato da bi dika njihove uspomene još više istakla ljubav među muškarcima.[85]

Kod gramatista, kitarista i pedotriba mladi je Atenjanin učio osnovne pojmove i tehniku te vježbao ruke, no nigdje ne vidimo da se radilo o prosvjeti u pravom smislu riječi, mislim na moralnu i društvenu stranu odgoja. Naravno, takav je odgoj svakako i najteži. Može netko, doduše, primijetiti da je pedagog bio zadužen za taj odgoj. Da, ali on je bio rob: kako je, kao takav, smio isticati vrijednosti slobode? Otac, najprirodniji odgajatelj, bio je previše zaokupljen javnim i državnim poslovima. Dakle, ostajao je samo spasonosan utjecaj nekoga starijeg slobodnog muškarca.

[84] Plutarh, *Razgovori o ljubavi.* 760 B—C.

[85] O svemu tome vidi H. I. Marrou, *Histoire de l'éduc.*, str. 55—58.

Po svemu sudeći, Solonovim je zakonima bio zabranjen pristup ne samo u škole nego i u palestre svakom čovjeku koji u njima nije bio zaposlen, no Platonovi nam dijalozi pokazuju da se te zabrane malo tko držao: na primjer, u *Lizidu* ulazimo zajedno sa Sokratom i nekolicinom njegovih mladih prijatelja u jednu palestru da se divimo »lijepome Lizidu«. Na taj je način muškarac zamjećivao mladića i zatim mu udvarao; ako je mladić odgovorio na njegovo snubljenje, među njima se rađala prisnost, koja je, doduše, mogla ostati samo na tome, no koja je bez imalo sumnje vrlo često dobivala i sasvim drugačija obilježja. Takav je odnos nerijetko mogao biti i veoma zanosan, kako za muškarca koji je gorio od želje da štiti i odgaja svog eromena, tako i za mladića, punog osjećaja zahvalnosti i divljenja prema erastu. Takav je barem ideal »pedagoške pederastije«, koja je za stare Grke bila »ljubav prema mladoj i nadarenoj duši, ljubav koja kroz prijateljsku naklonost rađa vrlinu«.[86]

Može li se ustvrditi da je država poticala takve veze? Svakako da nije, kad su bile samo putene. Čak i u Sparti i na Kreti, gdje je pederastija međutim bila potpuno javna, fizičko općenje s efebom, a pogotovo silovanje mladića, bilo je strogo zabranjeno i, barem načelno, kažnjivo po zakonu. Što se tiče Atene, tekst Eshinova govora *Protiv Timarha* ukazuje na strogost javnoga mišljenja u vezi s prostitucijom, podvođenjem i silovanjem mladića. Naravno, zagovornici pederastije tvrdili su uvijek da se radi o čistom prijateljstvu i zbog toga je Platon bio u stanju učiniti od nje uvjet za uzdizanje duše do Lijepoga i Dobroga, i samu bit svakoga višeg oblika spoznaje.

Dopustimo da je Sokratova ljubav prema Alkibijadu ostala čista, uostalom na veliku žalost mladićevu[87], no, kao što veli Plutarh:

[86] Plutarh, *Razgovori o ljubavi,* 750, D.

[87] Platon, *Gozba,* XXXIV.

Tko ljubi dječake zazire od sladostrašća samo zato što se srami i što ga je strah kazne. Kako mu je potreban častan izgovor da pristupi ljepuškastim momčićima, ističe prijateljstvo i vrlinu. U gimnaziju se posipa prahom, kupa u hladnoj vodi i uzvija obrve. Vani se u strahu od zakona drži kao filozof i umjerenjak, a kad padne noć i sve pozaspi, »hej, slatko li je brati voće kada pudar nije tu.«[88]

Jedna tipično grčka izreka tvrdi da je fizička ljepota »cvijet« vrlina, kao da duša uvijek oblikuje tijelo i kao da se u lijepu tijelu mora uvijek nalaziti i lijep duh!

U nekim starogrčkim krajevima ponekad je postojanje »muškoga kruga« znalo izazvati kao protutežu i stvaranje »ženskoga kruga« na njegovu sliku i priliku, te je homoseksualizmu uz bok stao *sapfizam*. Sapfa je bila odgojiteljica i velika pjesnikinja na otoku Lezbu u 6. stoljeću pr. n. e. Njezinu su poeziju stari Grci sravnjivali gotovo i sa Homerovom. Upravljala je nekom vrstom »djevojačkog odgojnog zavoda«, gdje su se rađale intimne veze između učiteljica i učenica.[89] No u Grčkoj Periklova vremena ne nalazimo ništa slično.

*
* *

Obrazovanje koje je mladi Atenjanin stjecao u školi bilo je, vidjeli smo, sasvim elementarno. U prvoj polovici 5. stoljeća pr. n. e. ne zamjećujemo u Ateni bilo kakav viši stupanj obrazovanja. No u drugoj polovici toga stoljeća u prosvjetu su uvedene bitne novine, zahvaljujući doprinosu *sofista*. U početku taj izraz nije imao pogrdan smisao, dapače sasvim obratno: označivao je domišljate i mudre ljude koji su sposobni da drugima prenesu svoje znanje ili umijeće.

U drugim krajevim Grčke već su postajale škole liječništva, osobito na otoku Kosu. Već u 6. stoljeću pr. n. e. filozofi iz Jonije počeli su se baviti pitanjima ustrojstva svijeta, a neki su se između njih, kao na primjer Ksenofan iz Kolofona, mnogo prije Platona odvažili kuditi nemoral

[88] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 752 A.

[89] Vidi H. I. Marrou, *Histoire de l'éduc.*, str. 64—67.

homerskih bogova. No, čini se da su pitagorovci osnovali prve visoke škole, prethodnice naših sveučilišta. U Italiji, u Metafontu i u Krotonu postojale su visoke škole na kojima su u prvom redu predavali matematiku i filozofiju. Učitelji i učenici okupljali su se u neku vrstu vjerskih bratovština, koje su se stavljale pod zaštitu Muza i posvećivale se učenju. Znamo da su kasnije Platonova, Aristotelova i Epikurova škola imale gotovo jednako ustrojstvo, jer je skoro svaka djelatnost starih Grka bila više ili manje povezana s vjerskim kategorijama. Kazališne predstave, pa radilo se i o krajnje sablažnjivim Aristofanovim komedijama, nadasve drskima naspram bogova, također su se održavale u okvirima vjerskih svetkovina, a i najslobodnije filozofske rasprave o svijetu i bogovima odvijale su se oko žrtvenika Muza, koje su štovali filozofi.[90] No, tek su sofisti sistematizirali i širili nove spoznaje. Oni nisu naučavali na određenu mjestu, jer su ti prvi visokoškolski nastavnici bili putujući predavači, stalno »na gostovanju«. Mudrim i vješto sročenim izlaganjima privukli su dosta učenika, koji su ih u stopu slijedili iz grada u grad, jer su bili u prvom redu prosvjetitelji. Pod općenitim nazivom »filozofija« naučavali su sve što se u ono vrijeme moglo znati, a što se nije učilo u osnovnoj školi: geometriju, fiziku, astronomiju, medicinu, umjetnosti i umijeća, a napose retoriku i čistu filozofiju.

Sofisti su, dakle, polagali pravo na sveobuhvatnost svoje znanosti i upravo su zato bili izloženi kritici i jetkoj ironiji Sokratovoj i Platonovoj. Zajednički im je cilj bio da odgoje uzorne ljude, domišljate i obrazovane, a osobito narodne vođe i državnike, ukratko društvenu elitu. Tvrdili su, naime, da se *areté* dade naučiti.[91] A *areté* latinsko *virtus*, nije ponajprije bila moralna krepost, nego skup vrlina i sposobnosti kakve treba da ima istaknut, uspješan i zaslužan čovjek.

Mnogi su mladi Atenjani iznad svega željeli steći znanja kao preduvjet za postizanje tako pojmljenih vrlina. Zato je za njih bio velik događaj kad bi u grad stigao ne-

[90] Vidi P. Boyancé, *Le culte des Muses chez les philosophes grecs*, *passim*.

[91] Vidi Platonova *Protagoru*, u kojem je riječ upravo o tom pitanju.

ki sofist. Jedan Platonov dijalog opisuje kako je mladi Hipokrat sav ustreptao došao prije zore probuditi Sokrata, skrušeno ga moleći da ga predstavi Protagori iz Abdere, koji je upravo bio na prolazu kroz Atenu. Pođu dakle njih dvojica u dom bogataša Kalije, »mecene« koji je rado ugošćivao sofiste. Tamo već iz predvorja opaze Protagoru kako šeta u razgovoru s domaćinom i s Atenjanima iz najviđenijih obitelji. Tu su dva Periklova sina, Harmid...

> Filipid Filomenov i Antimer iz Mende, koji je od učenika Protagorinih najviše na glasu i uči se vještini da bude sofist. A oni što su ostrag iza ovih išli i ušli i slušali što se govori, bili su većinom stranci što ih Protagora vodi iz pojedinih gradova kojima prolazi opčinjavajući ih glasom svojim poput Orfeja, a oni po glasu slijede začarani. U tom kolu bilo je i domaćih. Kad spazih to kolo, silno se obradovah kako lijepo paze da nikada ne budu sprijed Protagori na putu, nego kad bi se okrenuo on i oni do njega, nekako bi se zgodno i u redu ovamo i onamo razmakli ti slušači pa prekrasno uokrug svaki put obilazili i stali ostrag.[92]

Sokrat prepozna i druge prisutne sofiste: Hipiju iz Elise, koji se zanimao za sve i posjedovao znanja iz svih predmeta, i bio neka vrsta starovjekog Picca della Mirandole, te Prodika s Keosa, koji je uz Gorgiju iz Leontina bio jedan od najglasovitijih učitelja govorništva.

Sofisti nisu zanemarivali novac kao Sokrat; naprotiv, skupo su naplaćivali svoju poduku, no bili su u to doba jedini sposobni naučavati istinsku opću kulturu i obrazovati govornike. Svjetina se sigurno rado rugala tim napadno obučenim i uobraženim intelektualnim cjepidlakama, koji su često bili predmetom poruge i satiričnih pjesnika. Aristofan u *Oblacima* prikazuje Atenjanina Sokrata kao jednoga od njih, kako sjedi udubljen u misli u svojoj »mislionici«, ili kako se daje podići uvis u nekakvoj košari, da bi izbližega mogao promatrati planete i atmosferske pojave. Znamo da se svojim moralnim idealima i traganjem za temeljnim istinama Sokrat razlikovao od sofista, koji su, ne zazirući od materijalne koristi, bili više zaokupljeni praktičnom djelotvornošću nego intelektualnom i moralnom dosljednošću, no prosječan Atenjanin nije umio zapaziti tu razliku. Te poruge, zapravo cijena slave, nisu sprečavale sofiste da zarade prilično novaca i da šire stanovit humanizam, koji su Sokrat i Platon svakako kudili i pročišćivali, no koji je, i takav kakav je bio, nedvojbeno mnogo pridonio razvitku starogrčke elite.

Najozbiljnija zamjerka što su je Sokrat i Platon stavljali na učenje sofista bila je u tome da *areté* koju su ovi nastojali postići, nema gotovo nimalo veze s onim što danas zovemo krepošću. Kaliklo iz Platonova *Gorgije* stavlja svoj ideal moći iznad Dobra i Zla. Sokratov život, kao i njegova smrt, svjedoče protiv takva imoralizma. Dvanaest godina nakon što je Sokrat popio otrov, »kraljevski mir« donio je god. 367. pr. n. e. grčkim gradovima relativno spokojstvo, te je Platon osnovao svoju školu u akademijskom gimnaziju.[93] Učitelj je zajedno s učenicima tragao za istinom u toku beskrajnih »dijalektičkih« rasprava, kojima su Platonovi dijalozi literarna transpozicija. No, ne smijemo se zavaravati: ta vrsta sveučilišta, prvoga koje je utemeljeno u samoj Grčkoj, nije bila mjesto samo intelektualnog prosvjećivanja. Bilo je to u isti mah i nešto poput vjerske zajednice po uzoru na pitagorovsku školu, gdje su učitelji i filozofi pripravnici, sjedinjeni u obožavanju Muza ali i u štovanju nenadmašnoga Sokrata, nastojali voditi krepostan žvot, kakav priprema dušu, oslobođenu niskih pobuda tijela, za uzdizanje do božanskog okrilja nakon smrti. »Filozofski život« bio je pripremanje na smrt i zaokupljao čitavo biće. Doduše, Platon se i dalje zanimao za ovozemaljsku društvenu zajednicu, sačinivši joj idealan (i utopistički) nacrt u *Zakonima* i u *Državi*, ali je težio mnogo više i dalje, prema nebeskoj svrhovitosti čovjekovoj.[94]

U 4. stoljeću pr. n. e. djelovanje sofista nastavio je Izokrat, čija se govornička škola nadmetala s Akademijom. Izokrat je bio govornik s filozofskim pretenzijama, iako ga je čista filozofija zanimala samo onoliko koliko govorniku pruža opću kulturu i predmete za razmatranje: držao ju je »propedeutikom« za savladavanje besjedničke

[92] Platon, *Protagora*, 315 a—b. (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[93] O Akademiji vidi gore, Prvo poglavlje, str. 29—30.

[94] Vidi osobito Platonova *Fedona*. Poučan je Victor Goldschmidt, *La religion de Platon* (1949).

vještine. Znamo da su kasnija vremena presudila u korist Platonovu, pa se ne tako davno u našim gimnazijama filozofija predavala poslije retorike i služila kao kruna obrazovanju.

Sve veća sklonost gornjih slojeva grčkih država intelektualnom obrazovanju počela je pomalo potiskivati tjelesni odgoj. Sljedbenici sofista rado su predbacivali starom odgoju da je obrazovao atlete razvijena tijela, ali prazne glave. Rekli smo već da je u 4. stoljeću pr. n. e. i muzički odgoj bivao sve slabiji.[35] No, za uzvrat, pojavio se likovni odgoj. Po svemu sudeći, mladi su Atenjani bili upućivani u prvom redu na slikanje ljudskih likova. Risali su uglavnom na uglačanim daščicama. Aristotel učitelju crtanja daje iste upute kao kitaristu i pedotribu: neka djecu podučava, ali neka ne teži da od njih stvori umjetnike, nego neka razvija u njima ukus i sposobnost uočavanja vrijednosti umjetničkih djela.[36]

Tako je, zahvaljujući sofistima, intelektualna strana odgoja malo-pomalo pretegla, dok je u staroj *paideji,* koja je ostala nepromijenjena još samo u Sparti, imala podređenu i usputnu ulogu.

[35] Vidi gore, str. 112.

[36] Aristotel, *Politika,* 5, 2, 3 i 6.

PETO POGLAVLJE

RAD I ZVANJA

Sofistima se predbacivalo što su naplaćivali svoj nauk, a ta zamjerka veoma dobro odražava stav starih Grka prema zvanjima i zanimanjima. Danas govorimo da »svatko mora biti plaćen prema radu«, a naplata za učinjenu uslugu čini nam se ne samo pravičnom, nego i prirodnom. Stvari su stajale drugačije u Periklovo doba, kada su pojmovi o društvenom ustrojstvu vukli podrijetlo iz najdrevnijih starina i nisu se mijenjali još tamo od Hezioda.

Dakle, autor *Poslova i dana* držao je da je najbolji, mada najmukotrpniji, i čovjeka jedino dostojan način života onaj kakav vodi poljodjelac, koji na svom imanju nalazi sve što mu je nužno da prehrani i odjene sebe i svoje, te da opskrbi obitelj svime što joj treba. Zavisnost o drugome u pogledu zadovoljavanja svakodnevnih potreba u očima je Grka, zaljubljenog u neovisnost, izgledala kao nepodnošljiv jaram. Slobodan je čovjek morao biti sam svoj gospodar, a kako da to bude ako ga netko drugi plaća? Već je za Homera najstrašnija bila sudbina poljoprivrednog radnika bezemljaša, to jest *teta,* kojega je bijeda natjerala da iznajmljuje rad svojih ruku.[1] Ideal je, dakle, bio individualna ili barem porodična *autarhija,* koja može u potpunosti postojati samo na selu. Heziod je sam izrađivao plug i ostala oruđa kojima se služio. Što se tiče odjeće, ukućanke su same prele i tkale vunu. Seljak iz

[1] Homer, *Odiseja,* XI, stihovi 487—491; to je znameniti Ahilejev odgovor Odiseju u podzemlju.

Poslova i dana mora ponekad obrnuti i novac, no u načelu zazire od toga; gnuša se pomorske trgovine.[2] U Periklovo doba privredni je rast proširio robno-novčanu razmjenu. Osim toga, razvila se i industrija, pa su predmeti izrađeni u specijaliziranim radionicama bili jeftiniji od istih proizvoda kućne radinosti. Međutim, prastaro zaziranje od plaćenoga rada i dalje se održalo. Čak i usred 4. stoljeća pr. n. e. Aristotel je bio u stanju napisati:

> Istina je da ne treba sve one bez kojih država ne može da opstane smatrati građanima... Država koja ima najbolje uređenje neće dati radniku građanska prava... Naime, onaj ko živi životom radnika ili teta ne može da neguje vrlinu... U Tebi je postojao zakon po kome onaj ko se najmanje deset godina nije uzdržavao od trgovine na agori nije mogao da uzme učešća u vlasti.[3]

Platon i Ksenofont iznose podudarne stavove.[4]

No, rekli bismo da u tom pogledu ova tri autora zastupaju aristokratske tradicije, koje su se neoskvrnute sačuvale još jedino u Sparti. Sokrat je bio bliži stvarnosti. Ne samo da je volio zalaziti u dućane i posjećivati obrtnike, tvrdeći da se od njih može štošta korisno naučiti, nego je čak, kao što čitamo u *Spomenima Sokratovim*, nastojao uvjeriti jednog Atenjanina da bi valjalo da zaposli rođake, slobodnjake, koji su mu bili pali na grbaču, a nije ih bio kadar prehraniti:

> Onda ne znaš, da... gotovljenjem brašna Nauskid ne hrani samo sebe i robove, nego osim toga i mnogo svinja i goveda i još toliko privređuje, te često i liturgije čini gradu? Kireb pekarijom prehranjuje i cijelu kuću i žive raskošno, Demeja iz Kolita prehranjuje se gotovljenjem hlamida, a Megarani najviše gotovljenjem eksomida... Onda misliš, što su slobodni i rođaci ti, da im ne treba ništa drugo raditi nego jesti i spavati?[5]

[2] Vidi André Aymard, *L'idée de travail dans la Grèce archaïque* (*Journal de Psychologie*, 1948, str. 29—50).

[3] Aristotel, *Politika*, 3, 3, 2—3 (prijevod Lj. Stanojević Crepajac; *op. prev.*).

[4] Platon, *Gorgija*, 512 c; Ksenofont, *O gospodarstvu*, 4, 2—3.

[5] Ksenofont, *Spomeni Sokratovi*, 2, 7 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

U stvari, što god na to rekao Aristotel, u Ateni su građani koji su se bavili nekim zanimanjem imali u Skupštini (kad im je vrijeme dopuštalo da pođu u nju), ista prava kao i ostali. Po jednom zakonu sin je bio oslobođen obaveze da dohrani oca ako ga ovaj nije bio dao ni na kakav zanat, a drugi je jedan zakon osuđivao nerad. Naveli smo već onaj odlomak iz Plutarha iz kojega jasno proizlaze razlike u pogledima na to pitanje između Sparte i Atene.[6]

I sam se Solon bavio trgovinom da obnovi obiteljsko nasljeđe koje je njegov otac bio znatno rasuo, no Plutarh, navodeći taj podatak, smatra potrebnim da ga opravda. Poziva se na Heziodov stih: »Nije sramota raditi, već je nerad sramota« i upozorava da je u to vrijeme trgovina bila časno zanimanje.[7] Kada na drugom mjestu govori o tome kako nijedan mladić plemenita roda ne bi htio biti kipar poput Fidije ili Polikleta, ni pjesnik poput Anakreonta, Filomena ili Arhiloha, samo odražava predrasude aristokratske Beotije, odakle je bio rodom.[8]

Zapravo, većina Atenjana u potpunosti je priznavala dostojnost umjetničkog stvaralaštva, a slikari su, na primjer, s ponosom potpisivali svoja djela na ukrasnim posudama. Cijenili su i obrađivanje zemlje (ako se imanjem bavio *auturg*, to jest sam vlasnik[9]), kao i trgovinu na veliko i novčarstvo. Demostenov je otac bio oružar, a Izokratov upravljao radionicom aulosa. Doduše, autor Izokratova životopisa naglašava da su aulose izrađivali robovi, a da je njegov otac samo vodio radionicu.[10] U stvari, u Ateni, kao i u većini drugih gradova osim Sparte, s visoka se gledalo samo na običan manualni rad i na sitnu trgovinu.

Tukidid Periklu pripisuje ove riječi:

> Nikome nije sramota priznavati siromaštvo, nego je sramotnije ne izbjegavati ga radom. Isti ljudi brinu se jednako za domaće poslove kao i za državne, a i oni,

[6] Vidi Plutarh, *Likurg*, 24, 3, odlomak naveden gore, Drugo poglavlje, str. 61—62.

[7] Plutarh, *Solon*, 2, 5—7. (Heziod, *Poslovi i dani*, stih 311).

[8] Plutarh, *Periklo*, 2, 1.

[9] Euripid je u *Elektri* pokazao *auturga*, muža Elektrina, kao veoma simpatičan lik.

[10] Vidi Izokrat, izd. G. Budéa, I, str. XXXIII.

koji se posvetiše drugim poslovima, nisu nevješti državnoj upravi.[11]

Proučavanje leksika može nam često otkriti način mišljenja nekoga naroda. Istina je da riječ *bánausos*, koja je u Ateni najčešće označivala isprva radnika oko vatre (kovinara i lončara), a zatim i svakog manualnog radnika, ima prilično pogrdan smisao, daleko pogrdniji nego riječ *demiurgós*, koja doslovce znači »javni djelatnik, i kojom se označuju i radnici i intelektualci, poput, recimo, danas liječnika, inženjera, advokata i sl. U Joniji se, međutim, radnik često zvao *heirōnaks;* ta je riječ, skovana od *heīr* (ruka) i *ánaks* (glavar) a mogli bismo je možda prevesti kao »majstor«, imala samo vrlo plemenito značenje. U mnogim državicama s razvijenijom privredom i trgovinom, na primjer u Korintu, radnici nisu bili predmetom prezira.[12] Međutim, u Ateni su se manualnim poslovima bavili pretežno robovi i naseljenici, slobodni su im građani pribjegavali isključivo iz krajnje nužde.[13]

*
* *

U Homerovo i Heziodovo vrijeme razmjena dobara vršila se bez novca, trampom. Ponekad su se upotrebljavale šipke plemenitih kovina, no ove nisu imale određenu novčanu vrijednost. Cijena nekog predmeta ili osobe obično se mjerila grlima stoke: neko oružje ili neka robinja vrijedili su toliko i toliko volova.

Novac koji je u staroj Grčkoj bio u upotrebi valjda tamo negdje od 7. stoljeća pr. n. e. bio je isprva vrlo glomazan i nespretan. Imao je oblik željeznih šipki, što i jest prvotno značenje riječi *obol* — »ražanj«. Znamo da se u Sparti upotreba novca takva oblika održala mnogo dulje nego drugdje, što je neke navelo na zaključak da je zakonodavac Likurg time htio spriječiti raskoš i korupciju.[14]

[11] Tukidid, *Peloponeski rat* 2, 40 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

[12] Herodot, 2, 167. Oslanjam se ovdje na P. Chantraine, *Trois noms grecs de l'artisan*, u *Mélanges offerts à Mgr. Diès* (1956), str. 41—47.

[13] Vidi gore, Drugo poglavlje, str. 62.

[14] Plutarh, *Likurg*, 9.

Sve do Perzijskih ratova u Grčkoj je zlatan ili srebrn novac dosta rijedak, jer su i plemenite kovine bile rijetke. Nalazile su se jedino u rudnicima na tračkoj obali i na otocima Tasu i Sifnu. Doduše, u samoj Atici iskorišćivalo se u Lauriju na samome jugu zemlje srebronosno olovo, no tek je god. 483. pr. n. e. otkriveno mnogo bogatije nalazište u Maroneji, »rudnik srebra, izvor blagostanja . . .«[15] Otkriće toga rudokopa, koje je umnogome doprinijelo salaminskoj pobjedi zahvaljujući Temistoklovu pomorskom zakonu,[16] omogućilo je sve širu primjenu novca od plemenite kovine. Atička je *drahma* imala 4,36 grama čistog srebra (do 983 tisućitih dijelova čiste kovine). U atenskoj kovnici novca (*argyrokopeīon*)[17] kovale su se i monete od dvije drahme, *didrahme*, i od deset drahmi, *dekadrahme*, te posebne od četiri drahme, *tetradrahme*. U pogledu vrijednosti viših od deset drahmi, što je uostalom bila rijetkost, poznajemo još samo »nominalne« jedinice: *mina* je vrijedila sto drahmi, a *talent* 60 mina, odnosno 6.000 drahmi. S druge strane, za jedinice manje od drahme postojali su također srebrni novčići. Najčešći je bio *obol*, šestina drahme (primjećujemo da se u vezi s novcem uz decimalni sistem istovremeno bio zadržao i duodecimalni), zatim monete od tri, *triobol*, i dva obola, *diobol*, pa dijelovi obola; tri četvrtine, *tritemorion*, četvrtina, *tetartemorion* i osmina, *hemitetartemorion*. Svi su ti kovani novci na jednoj strani imali lice boginje Atene sa šljemom ovjenčanim maslinovim lišćem, a na drugoj Ateninu pticu sovu s polumjesecom, mladicom masline i tri prva sloja imena Atena. Ti su se novci zvali »laurijske sove«, a jedna poslovica kaže da nije potrebno »nositi sove u Atenu«, to jest »drva u šumu«. Ovi su likovi dugo vremena imali arhajsko obilježje, valjda zato što se nije htjelo unositi nikakvih promjena u novac koji je tako dugo bio u upotrebi, i koji je bio veoma tražen na međunarodnom tržištu.

U načelu, svaka je slobodna država imala pravo da kuje svoj novac, ali je tek nekoliko monetarnih tipova uspjelo zadobiti rasprostranjeniju primjenu.

[15] Eshil, *Perzijanci*, stih 238 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[16] Vidi J. Labarbe, *La loi navale de Thémistocle* (1957), str. 10—51.

[17] Vidi L. Robert, *Etudes de numismatique grecque* (1951), str. 105 i dalje.

Takav je bio slučaj s eginskom monetom *staterom*, koji je težio oko 12 grama i imao oblik kornjače, kao i sa staterom grada Kizika (koji se zvao *kiziken*) u formi tune, kovani od slitine srebra i zlata. Poteškoće su nastajale kada je trebalo promijeniti te novčane jedinice raznovrsnih sistema jedne u druge. U trgovini je mnogovrsnost novca olakšavala prevare. U jednoj Dipilovoj komediji nalazimo nekoga trgovca ribom koji traži deset obola za jednu krupnu ribu. Kupac mu želi izbrojiti deset obola, no ovaj nije zadovoljan, jer je tražio deset eginskih obola; naime, atički je obol vrijedio tek sedam desetina eginskog.

Da bi doskočila tim poteškoćama, no prije svega da bi osigurala prvenstvo svojim »sovama«, Atena je u toku Peloponeskog rata svim državama članicama Saveza nametnula svoje mjere i svoj monetarni sistem.[18] Aristofan parodira tu odluku u *Pticama*, gdje »prodavač zakona« Kupiodluka predlaže ovakav propis:

Nek Kukumaglaj-grad se služi utezima, mjerom
I odredbama, ko i Štedikoža-grad![19]

U *Miru* duhovito aludira na atensku odluku da svaka saveznička država u kojoj bi neki atenski građanin poginuo nasilnom smrću mora platiti globu u iznosu od pet talenata.[20]

Ukupni danak (*fóros*) što su ga Ateni plaćale članice Saveza, koji je osnovao Aristid poslije bitke kod Salamine, iznosio je najprije 460 talenata godišnje. U vrijeme Peloponeskog rata, kada su vojne operacije iscrpile rezerve što ih je Periklo bio sakupio u riznici Atenina hrama, danak je u nekoliko navrata bio povećan do trostruke vrijednosti od početne, ali je Ateni, osobito poslije poraznog pohoda na Siciliju, i dalje nedostajao novac. Kad su se Peloponežani učvrstili u Atici, prekinuto je čak i vađenje srebra u Lauriju, jer su tamošnji robovi iskoristili priliku i pobjegli. Tada je valjalo poslati u topionice i zlatne kipove da bi se od njih kovao novac, i zbog toga je odlučeno da se počne upotrebljavati bronca ili bakar. No, u petom stoljeću bakreni je novac imao kratkotrajnu primjenu. U Aristofanu jedan Atenjanin veli drugome: »Onu zar o novcu bakrenom ti ne znaš?«, a sugovornik mu odgovara:

Nesreća mi bješe novac taj
Što kovali ga. Grožđe baš ti prodah ja
I bakra toga imah usta krcata
Pa onda odoh na trg, brašna dà kūpīm.
I veće vreću svoju uzeh, podmetnuh
Kad glasnik zaurla, odsada nitko već
Nek bakra ne prima, jer srebro vrijedi sad![21]

Običaj Atenjana da se vlastitim ustima služe kao novčarkom opisali smo već prije.[22] Međutim, bakreni se novac u Ateni opet pojavio u 4. stoljeću, i konačno se ustalio. Među zlatnicima najčešći je bio *darik* (po imenu kralja Darija) s likom strijelca, koji su kovali Perzijanci. Posljednjih godina Peloponeskog rata, kada je Veliki kralj financijski podupirao Spartance, ti su se zlatnici toliko proširili po Grčkoj da je između 450. i 336. pr n. e. vrijednosni odnos zlata i srebra pao od jedan prema trinaest i 1/3 na jedan prema deset.

Rekli smo da u čitavoj jednoj skupini država u optjecaju nije bio atenski novac, ali poznajemo tek jednu novčanu jedinicu koju nije izdavala neka država nego jedno međunarodno tijelo: to je bila amfiktionska moneta, kovana negdje oko 338. pr. n. e. s likovima dvaju božanstava delfijske *amfiktionije* (međususjedskog saveza) — Demetre i Apolona. Bio je to možda hvalevrijedan pokušaj monetarnog ujednačivanja, koji, međutim, nije imao osobita uspjeha.[23]

U Periklovo vrijeme uvodi se posudba novca uz kamate. Dotle je postojala samo tezauracija i beskamatni zajam (*éranos*). Ali, rast privrednih djelatnosti uvjetovao je po-

[18] M. N. Tod, *A selection of greek histor. inscriptions*, I, br. 67, no poslije je pronađeno još nekoliko primjeraka te odredbe: vidi J. i L. Robert, *Bull. épigr. Rev. des Et. gr.*, 64 (1951), str. 152—153, br. 70.

[19] Aristofan, *Ptice*, stihovi 1040—1041 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[20] Aristofan, *Mir*, stihovi 169—172; vidi P. Roussel, *L'amende de Chios*, u *Revue des Et. anc.*, 1933, str. 385—386.

[21] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 815—822 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[22] Vidi gore, u vezi s pogrebima, str. 89.

[23] Vidi E. Bourget, *L'administration financière du sanctuaire pythique au IVe siècle.*

trebu za »investicijama«, dok je, usprkos prosvjedima nekih filozofa, bilo sasvim razumljivo da zajmodavac traži stanovitu odštetu za svoj rizik, to jest da se želi osigurati od mogućega gubitka. Potkraj 5. stoljeća pr. n. e. pojavljuju se prvi bankari, obično naseljenici ili oslobođeni robovi. Iz nekih sudskih rasprava u pogledu nasljedstva proizlazi da je u 4. stoljeću bilo imetaka gotovo potpuno uloženih u kreditiranje. Najuobičajeniji način povećavanja kapitala sastojao se u davanju zajmova uz velike kamate pomorskoj trgovini, ili u kupnji robova za iznajmljivanje državi ili pojedincima.

Rate za otplatu zajmova dospijevale su dosta učestalo, a kamate su se morale isplaćivati krajem svakog lunarnog mjeseca. Strepsijada, koji se zadužio udovoljavajući ljubavi svoga sina prema konjičkom sportu, budi noću briga zbog novca:

Ja pogibam
Kad mjesec, vidim, nosi dvadeseti dan.
Ta kamate sve rastu.[24]

Kamate su iznosile obično po jednu drahmu na minu mjesečno, to jest 12%. Stopa od pet obola (10%) smatrala se veoma povoljnom, dok je često znala iznositi i do devet, pa i deset obola, znači 20%. Lihvari su, naravno, išli i dalje. Država se, barem u pravilu, nije trudila da ograniči kamatnu stopu. Znamo, međutim, za jedan izuzetak: pod upravom arhonta Kadida Delfi su u 4. stoljeću pr. n. e. zabranili kamatnu stopu veću od 8,75%, ukoliko se radi o delfijskoj mini od sedamdeset drahmi, odnosno 6%, ako se računa, što je bilo uobičajenije, da mina ima sto drahmi.[25]

*
* *

Život poljodjelca koji je obrađivao vlastitu zemlju bio je ideal starim Grcima u vrijeme Ksenofontovo, a kao što smo već vidjeli, tako je bilo već i u Heziodovo doba. Heleni su osnivali kolonije po čitavom Sredozemlju, u Italiji,

[24] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 16—18 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[25] Vidi Th. Homolle, *Bull. de Corr. Hell.*, 50 (1926), str. 87.

u Galiji, u Španjolskoj, u Africi, pa čak i u južnoj Rusiji, prvenstveno u potrazi za obradivom zemljom za sve brojnije pučanstvo, koje sušno i krševito tlo domovine više nije moglo prehranjivati. Ksenofontov spis *O gospodarstvu* sadrži hvalospjev poljodjelstvu. Ratarstvo ne samo da daje najnužnije proizvode za život, nego štoviše, oplemenjuje tijelo i duh onih koji se njime bave:

> Koji rade sami rukama, vježba ih i jače čini, a koji nadgledaju tēžēnje, njih osnažuje tim, što ih rano budi i prigoni da mnogo hode... Da bi zemlju oružjem branili, na to potiče nešto ratare i samo polje, jer u sredini rodi plodom za onoga koji nadvlada... Onda zemja drage volje uči i pravednosti one, koji to mogu razabrati... Priuča ratarstvo i na to, da jedan drugome pomaže. Jer i na neprijatelja treba ići s ljudima i zemlja se ljudima obrađuje. Tko dakle hoće da bude dobar ratar, valja mu pripraviti težake da budu srčani i drage volje pokorni; koji vodi na neprijatelje, valja mu isto raditi tako, da nagrađuje one, koji čine što dobrima treba činiti a da kazni one koji se ne drže reda... Lijepo je i onaj rekao koji reče da je ratarstvo mati hraniteljica ostalih zanata. Jer dok ratarstvo dobro ide, cvatu i svi ostali zanati, a gdje zemlja mora biti pusta, ginu i ostali zanati gotovo na kopnu i moru.[26]

Ukratko, obrada zemlje obrazuje najbolje građane i najpouzdanije vojnike. U staroj Grčkoj režim zemljišnog posjeda nije bio svagdje i uvijek podjednak. U Lakedemonu je svaki punopravni Spartanac imao pravo na u načelu neotuđiv srednje velik posjed *(klēros)*, koji su za njega obrađivali heloti: naime, kako su se Spartanci smjeli baviti isključivo ratničkim zanimanjem, netko je umjesto njih morao raditi na zemlji. Svaki je Spartanac za svoje životne potrebe dobivao sa svog posjeda proizvode u naturi, i to, u načelu, sedamdeset medimna žita za sebe i dvanaest medimna za svoju ženu godišnje, dakle sve zajedno oko četiri tisuće kilograma žita na godinu, kao i odgovarajuću količinu maslina i, naročito, grožđa. Međutim, sistem takvih nasljednih zemljoposjeda nije bio uvijek dosljedno primjenjivan, te se nije moglo sasvim spriječiti

[26] Ksenofont, *O gospodarstvu*, 5, 4—17 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.*).

da se neke obitelji ne obogate nauštrb većine drugih, tako da su se zamljišna dobra u Lakedemonu ubrzo koncentrirala u rukama malog broja građana koji su stalno širili svoje posjede.[27] U mnogim drugim grčkim oblastima, u Tesaliji i u Beotiji na primjer, veleposjed je, po svemu sudeći, oduvijek bio pravilo. Sitni posjednici poput Hezioda bili su u tim krajevima rijetki i stalno su se morali žaliti na veleposjednike, koje poljodjelac iz Askre naziva »kraljevima«.

U Atici sva su velika dobra eupatrida bila rascjepkana u 6. stoljeću pr. n. e., kao što smo već rekli.[28] Velika većina stanovništva živjela je na zemlji i od zemlje. Vidjeli smo kako Ksenofont razlučuje zemljoposjednike *auturge*, koji obrađuju zemlju vlastitim rukama, počesto uz pomoć nekolicine robova, od onih koji samo nadgledaju poljske poslove na svojim imanjima, poput Ishomaha, Sokratova sugovornika u spisu *O gospodarstvu*. No, postojala je i treća vrsta zemljoposjednika: ovi su živjeli isključivo u gradu, povjerivši zemlju nadstojniku, koji im je slao dobit u naturi ili u novcu. Periklo, kojega su državničke dužnosti zadržavale trajno u gradu, prodavao je preko nadstojnika sve proizvode svoga imanja i dobivenim novcem izdržavao sebe i svoj dom.

Prije Peloponeskog rata život atičkog zemljoposjednika, makar i sitnog, čini se da nije bio loš. To se može donekle zaključiti iz načina na koji Strepsijad žali što je morao napustiti selo zbog ratnih sukoba.[29] I doista, »u dolinama Mezogeje, Kefisa i Eleuzine dobro je uspijevalo žito i povrće. Dijakrija je bila veoma vinorodan kraj, a podnožje Parneta obilovalo je pašnjacima i šumama. U višim predjelima cvalo je pčelarstvo, dok su masline posvuda davale ulje koje je imalo izvanrednu prođu«.[30]

Ali, »Periklov plan«, prema kojemu je selo trebalo prepustiti na milost i nemilost neprijateljskim upadima i povući se u jedinstvenu atensko-pirejsku tvrđavu, odakle su troveslarke odlazile pustošiti obale Peloponeza, imao

[27] Vidi P. Roussel, *Sparte*, str. 71—78.

[28] Vidi gore, Prvo poglavlje, str. 33.

[29] Vidi gore, Prvo poglavlje, str. 36.

[30] G. Glotz, *Le travail dans la Grèce ancienne*, str. 303.

je s vremenom pogubne posljedice za atičku poljoprivredu, pogotovo što se tiče vinove loze i maslina, to jest upravo osnovnih bogatstava zemlje. Trebalo je mnogo vremena da se obnove posječeni vinogradi; sječa maslinika bila je prava katastrofa, jer treba čekati preko deset godina da mlada maslina počne pomalo rađati, a mnogo više da donese pun urod. I drugi su razlozi ubrzali opadanje poljoprivrede u Atici i u drugim grčkim pokrajinama, gdje su imanja na kraju bila rascjepkana na tako male dijelove da nisu mogla prehranjivati čak ni malobrojnu obitelj.

S druge strane, zbog porasta cijena sitni se posjednik morao zadužviati; nerijetko je na kraju bio priisljen prodati zemlju kakvom špekulantu.

U klasično doba poljoprivredna tehnika i dalje je bila sasvim priprosta. Od žitarica uzgajala se samo pšenica i ječam, a i to u nedostatnim količinama. Atika je najveći dio potrebnog žita morala uvoziti sa Sicilije, iz Egipta, Trakije i sa crnomorskih obala. Obično se oralo u tri navrata: u proljeće, u ljeto i u jesen. Plug, koji nije bio osobito usavršen još od Heziodovih vremena, a vukli su ga volovi (dosta rijetki u Atici) ili mazge, nije mogao orati duboko, pa se brazda morala još dvaput dokapati trnokopom ili motikom.[31] Žito se vršilo kao još i danas u nekim grčkim selima: snopovi bi se rasprostrli po popločanu gumnu, negdje na vjetrometini, a zatim su ih kaskajući uokrug gazili konji ili mazge, privezani dugim konopom za kolac poboden u sredini gumna. Zrna su zatim pomoću drvenih ili kamenih tučkova u stupama usitnjavale pretežno žene.[32] U 4. stoljeću pr. n. e. »agronomi« su se napokon pozabavili plodoredom i poboljšanjem plodnosti tla, nastojeći povećati prinos upotrebom gnojiva. No, u prvom ih je redu zanimao uzgoj drveća.

Masline su se brale ručno ili uz pomoć dugačkih, savitljivih trstika, a tiještile su se u stupama s rupom na dnu kuda je istjecao kom (*amórge*), koji je služio za gnojivo ili za impregnaciju drva i kože. Upotrebljavala se i prava drobilica za masline, koja se sastojala od dva međusobno

[31] Vidi P. Cloché, *Les classes, les métiers, le trafic*, slika VIII, 1.

[32] Vidi P. Cloché, *ibidem*, slika IX, 2.

uglavljena okrugla kamena, jednog pokretnog, a drugoga učvršćenog. Dobivana se masa zatim gnječila u tijesku.[33]

Berba grožđa odvijala se uz zvuke aulosa, koji je pospješivao žustrinu radnika, kao što je davao takt vježbama u gimnaziju. Vinska preša sastojala se od prenosive drvene kace lagano udubljena dna kako bi sok kroz izliv mogao istjecati u posudu smještenu ispod preše. Grožđe su, isto tako uz glazbu aulosa, radnici muljali nogama, držeći se o pritku kako ne bi izgubili ravnotežu.[34]

Od voćaka najviše se gajila smokva. Berko u *Miru* podsjeća na svježe smokve i »suho voće«, kojih je prije rata bilo koliko si htio.[35]

Jedino sredstvo za zaslađivanje kojim su raspolagali stari Grci bio je pčelinji med. Himetske su košnice davale najcjenjeniji i najskuplji med. Opet Berko veli *Ratu,* koji stavlja atički med u stupu:

Ti, svjetujem te: uzmi meda drugoga!
On četir' pare stoji, štedi atički.[36]

U 5. stoljeću pr. n. e. povrće što su ga jeli Atenjani, a koje se smatralo luksusom, stizalo je ponajviše iz susjednih zemalja, iz Beotije i iz Megaride. Ali i atički su vrtlari uspijevali uzgajati kupus, leću, bob, luk i češnjak; čak su bili odomaćili i egipatske krastavce, tikvice i slično. Cvijeće se također brižljivo uzgajalo: trebalo ga je za vijence i cvjetne ukrase, nužne pri svim državnim ili privatnim svečanostima.

Uzgoj goveda i konja u Atici nije bio osobito razvijen, jer je nedostajalo obilnih pasišta, ali je zato bio veoma uspješan u tesalijskim i beotijskim ravnicama. No, magaraca i mazgi bilo je vrlo mnogo; pomoću njih obavljao se uglavnom sav prijevoz.[37] Svinjogojstvo je bilo prilično rašireno. Platon smatra svinjare neophodno potrebnima državi.[38] Novoupućeni u elezinske misterije vjerojatno nisu

[33] Vidi P. Cloché, *ibidem,* slika XXIII 2; X, 2.
[34] Vidi P. Clohé, *ibidem,* slike XI i XII.
[35] Aristofan, *Mir,* stihovi 571—579; vidi gore, str. 35—36.
[36] Aristofan, *Mir,* stihovi 253—254 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[37] Vidi P. Cloché, *Les classes . . .,* slika XXXVII.
[38] Platon, *Država,* 2, 373.

imali poteškoća da za tri drahme nabave odojka potrebnog za falerski obred.[39] U planinskim, pograničnim predjelima *(eshatiai)* brstila su brojna stada koza i ovaca. Strepsijad je govorio sinu dok je ovaj još bio dijete:

Ala, kad koze budeš tjero s obronka,
Ko babo tvoj, kožunom svojim ogrnut — ![40]

Napokon, od ovaca ne samo da se, kao od koza, dobivalo mlijeko i meso, nego i vuna, sirovina neophodna za izradu odjeće. No, stada su bila prirodni dušmani obrađenih polja, koja bi za tili čas opustošila čim bi ih pastiri na čas ispustili iz vida, pa su neke države zbog toga odlučile zabraniti uzgoj koza.[41]

*

* *

U Ateni Periklova doba privreda se i dalje razvijala, te je velika većina gradskog stanovništva živjela od nekog zanata. Međutim, kućna je radinost još uvijek bila važna. Ali, iako su Atenjanke većinom tkale i prele kod kuće i mijesile vlastiti kruh, mnoge su kruh i kolače kupovale kod pekara, dok su druge, opskrbivši obitelj potrebnom odjećom, prerađivale vunu za mušterije i na trgu prodavale pređu, vunicu, vrpce, odjeću, kape i slično.[42]

Najteže poslove obavljali su u prvom redu robovi, a zatim i naseljenici. Građani su tvorili, kao što smo rekli, neku vrstu »aristokracije rada«[43] i rijetko su se kada, čak i u iznimnim prilikama, prihvaćali fizičkog posla. Osim toga, većinom su izbivali od kuće i zasjedali u Skupštini, što im je bilo plaćeno.

Unatoč nesumnjivom rastu privrednih djelatnosti, u Atici još nije moglo biti govora o »tvornicama«. Najveća radionica koju poznajemo zapošljavala je sto i dvadeset ro-

[39] Aristofan, *Mir,* stih 374; vidi dalje, Osmo poglavlje.
[40] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 71—72 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[41] Vidi L. Robert, *Hellenica,* VII, str. 161—170.
[42] Vidi gore odlomak iz Ksenofontovih *Spomena Sokratovih,* naveden na str. 128.
[43] G. Glotz, *Le travail dans la Grèce ancienne,* str. 315.

bova: to je bila oružarnica naseljenika Kefala, oca Lizijina. Mnoge radionice koje su spadale u red velikih nisu imale više od pedesetak radnika. Jedino su laurijski rudnici zahtijevali mnoštvo robova, no i ovi su bili raspodijeljeni između mnogih koncesionara. Za sve privredne djelatnosti od javnog značaja, na primjer za brodogradnju, sama je država nabavljala sirovine i razdjeljivala ih na velik broj sitnih poduzetnika, od kojih je svaki posjedovao svoju skromnu radionicu.

Država nije nastojala uskladiti proizvodnju ili je podvrći propisima, osim kad se radilo o održavanju reda i o zaštiti javnoga vlasništva. Sviračice aulosa ili kitare — ponajviše hetere — nisu smjele tražiti više od dvije drahme na dan, a u slučaju kada bi se dvije mušterije otimale o jednu ženu, astinomi su presuđivali ždrijebom.[44] U laurijskim rudnicima, koji su spadali pod državu, bilo je zabranjeno rušiti potporne stupove ili zadimiti galerije. Nikakvi drugi zakonski propisi nisu se ticali uvjeta rada. Svime je vladao zakon ponude i potražnje. Nezaposleni su se dolazili nuditi na Kolon, gdje ih je najmoprimac mogao uzeti na jedan dan ili na duže. Godišnji ugovori o radu obnavljali su se u pravilu 16. *antesteriona*, tj. veljače.

Jedina pomoć koju je država ponekad pružala razvlaštenim najamnim radnicima bili su javni radovi, kojima je donekle ublažavala nezaposlenost. Ako je vjerovati Plutarhu, to je bio razlog uljepšavanja Akropole, poduzetog pod Periklovom upravom, a ovaj glasoviti tekst pruža nam i golem popis obrta kojima je taj pothvat bio dobrodošao:

> (Periklo je) želeo da ni ostali za ratnu službu nesposobni građani i zanatnici ne ostanu bez zarade, a da je opet ne dobijaju bez truda i rada. Zato je odmah pred narod izneo velike osnove za građevine i nacrte za preduzeća, koja iziskuju ne samo svakojake veštine nego i mnogo vremena... Potrebna građa bila je tu: kamenje, med, slonova kost, zlato, ebanovina, kiparisovina. A bilo je i zanatnika koji će to izrađivati i dovršivati: tesara, vajara, kovača, klesara, mastilaca, zlatara, tokara za izrezivanje stvari od slonovače, slikara, vezilaca, rezara, zatim ljudi koji će to otpremati i dopremati: trgovaca, mornara i krmilara po moru, a na suvu kolara, sopstvenika prevoznih sredstava, vozara užara, tkača, sedlara, gradilaca puteva i rudara... I tako su svakovrsni radovi svima, da tako kažem, godinama i svakoj sposobnosti mogli donositi i razdavati obilnu korist.[45]

[44] Aristotel, *Ustav atenski*, 50, 2.

Nerijetko je obrtnika nasljeđivao sin, kojega je otac upućivao u tajne svoga zanata. Ponekad je momak išao na naukovanje nekome drugom majstoru, što je bilo predmetom posebnog ugovora., U svrhu poticanja na marljivost, znala su se priređivati natjecanja među naučnicima, na primjer u lončarskim radionicama.[46]

U Ateni je bilo šezdesetak neradnih dana u godini, raspoređenih dosta nejednakomjerno, kako u kojem mjesecu. Radnik je otpočinjao posao ranom zorom i završavao ga u smiraj dana. Nije samo luckasti sudac Ljubikleon ustajao s pijetlovima,[47] jer:

> (pijetao) kad jutarnju zapjeva pjesmu,
> Na posao hitno skokom sve skoči, kovači, lončari, kožari.
> Postolari, brijači, brašnari, pa i oni što lire i štitove grade.[48]

Potkraj 5. stoljeća pr. n. e. uobičajena plaća nekvalificiranog radnika iznosila je jednu drahmu dnevno, no u 4. stoljeću povećala se, slijedeći porast životnih troškova. Neki su rukotvorci bili plaćeni po komadu, kao što proizlazi iz sačuvanih računa za gradnju kuća. Plaća je po svoj prilici bila dovoljna za život samca, no nije dostajala za uzdržavanje obitelji, pa čak ni ako se računa s izuzetnom skromnošću starih Grka, koji su se nerijetko za čitav dan zadovoljavali komadom kruha, dvjema glavicama luka i trima maslinama.

Izuzevši nekvalificirane radnike, većina ostalih zanimanja pretpostavljala je stanovite vještine i znanje, ne svodeći se na mehaničko i monotono ponavljanje uvijek istih radnja. Ponekad su razlike između umjetnika i obrtnika

[45] Plutarh, *Periklo*, 12 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

[46] Vidi P. Cloché *Les classes...*, slika XXI, 1. Među naučnicima koji oslikavaju posude, na toj slici primjećujemo zdesna i jednu djevojku.

[47] Aristofan, *Ose*, stihovi 100—102.

[48] Aristofan, Ptice, stihovi 489—492 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

bile gotovo nezamjetne, jer je mnogo poslova zahtijevalo i ukusa i stanovitoga smisla za lijepo. Mnogi su radnici radili pretežno uz pjesmu, a u nekim je radionicama posao bio praćen svirkom aulosa. Nemarni ili lijeni robovi bili su, međutim, okrutno kažnjavani batinama, dok se osobito budno pazilo da ne prisvoje plodove svoga rada. Jedan od dvojice Berkovih slugu, koji na početku Aristofanova *Mira* mijese za gospodareva govnovalja smrdljive pogače od balege, tješi samoga sebe:

> Od jedne sumnje, ljudi, prost sam, čini se, —
> To nitko neće reć da, mijeseć, grisko sam![49]

Znamo da su slastičarski ili pekarski robovi nosili oko vrata kolut polumjera dužeg od ruku, kako ne bi mogli jesti tijesto ili kolače, što je kao da su nosili brnjicu.

Oruđe je bilo priprosto, pa se njime nije moglo bogzna što uraditi.

Rudari su raspolagali uljenom svjetiljkom od olova ili pečene gline, koju su stavljali u udubljenja u stijeni i koja je mogla gorjeti neprekidno i po deset sati. Smjene su tekle bez prekida. Okna su rijetko kada bila viša od jednoga metra, dapače često i niža, te su morali raditi klečeći ili čak i ležeći. Kako bi spriječili urušavanje, rudari su u nepravilnim razmacima ostavljali potpornje od same rudače umjesto drvenih greda, no neki nezajažljivi koncesionari rudnika naređivali su da se i oni iskopaju, dovodeći tako u opasnost živote rudara; zbog toga im je država morala priprijetiti zastrašujućim kaznama. Produšnica je bilo malo, pa je zrak u rovovima bio vrlo zagušljiv. Iza rudara, koji su kopali pijukom, čekićem i klinom, tovarili su rudaču u košare njihovi pomoćnici, među kojima je znalo biti i žena, noseći ih onako pognuti do okana uz koja su se drvenim ljestvama peli na površinu. Iskopana rudača najprije se usitnjavala u stupama, potom u drobilicama, zatim se prala i napokon topila u pećima. Tako dobiveno olovo dospijevalo je na tržište u polugama teškim oko petnaest kilograma, u koje je svaki proizvođač utiskivao svoj znak.

[49] Aristofan, *Mir*, stihovi 13—14 (prijevod K. Raca; *op. prev.*). Atenej, 548 c.

Srebro se najprije pročišćavalo, a zatim slalo u *argirokopejon*, gdje se kovalo u novac.[50]

Lončari su bili osobito brojni, a u Ateni ih je najviše bilo u gradskoj četvrti Keramik, kao što i samo ime govori. Naime, u starini se glina upotrebljavala ne samo za proizvode koji su danas od fajanse ili porculana, nego i za mnoge druge, koji su danas drveni (na primjer, bačve su bile zapravo žare od pečene gline: *píthoi)*, stakleni (pehari iz kojih se pilo: *kýlikes)*, ili metalni (lonci: *hytrai)*. Od gline su se proizvodile posude najrazličitijih oblika i najraznovrsnije primjene, pa čak i svjetiljke.[51] Jedna zavjetna ploča iz Korinta prikazuje vađenje gline.[52] I u Atici je bilo nalazišta gline, osobito na kolijadi, deset kilometara južno od Atene. Da bi glina bila crvenija i manje porozna, dodavao joj se crveni oker *(míltos)* ili rumenica (cinober). Iz jednoga natpisa vidimo da je u 4. stoljeću pr. n. e. Atena zadobila monopol nad rumenicom s otoka Keosa.[53]

Lončarsko kolo, kakvo se upotrebljavalo već u homerska vremena, nije bilo usavršeno: radilo se jednostavno o dasci pričvršćenoj na okomitu os, koju je lončar okretao rukom sam, ili mu ju je okretao neki pomoćnik. Kad je posuda bila oblikovana, sušila se na suncu, zatim je na red došlo uglačavanje i oslikavanje. Nekad su slikari crtali likove crnom bojom na crvenoj glinenoj podlozi. U 5. i 6. stoljeću pr. n. e. likove su ostavljali u prirodnoj boji gline, a podlogu prevlačili crnim lakom; tako su nastale posude sa crvenim likovima, koje su se izrađivale nakon posuda sa crnim likovima. Slikari su osim crnom i crvenom raspolagali i drugim bojama. Bijela se boja ponekad upotrebljavala za premazivanje dna, kao na primjer u slučaju mnogobrojnih pogrebnih lekita, a nalazimo i ljubičasto-crvenu i, rjeđe, plavu, ružičastu, zlatnu i smeđu boju. Vrlo otporni i sjajni crni lak na bazi željeznog oksida nanosio se debelim kistom, a zatim se posuda pekla u peći, što je iziskivalo veliku pažljivost. Kad se radilo o umjet-

[50] Vidi A. Ardaillon, *Les mines du Laurion dans l'antiquité* (1897), *passim.*

[51] U pogledu osnovnih oblika, vidi na primjer Ch. Dugas, *La céramique grecque* (Payot, 1924), slike na str. 8, 10, i 15

[52] P. Cloché, *Les classes . . .*, slika XVIII, 1.

[53] M. N. Tod, *A selection of greek hist. inscriptions*, II, 162.

ničkom lončarstvu (naime, mnoge posude kojima se divimo po muzejima nisu nikada bile u upotrebi, nego su napravljene samo za ukras), lončar je potpisivao svoje djelo: »napravio taj i taj«, što je činio i slikar: »oslikao taj i taj«. Na taj način dospjelo je do nas mnogo imena obrtnika koji su bili istinski umjetnici. Od slikarstva klasičnog razdoblja ništa nije sačuvano, ali nam zato ove posude mogu pružiti vjernu predodžbu o tome kako je moglo izgledati.

Na oslikanim su posudama ponekad prikazane i kovačnice: ognjište nadvisuje čovječji stas i mora da je bilo visoko preko dva metra; vatra se u njemu rasplamsavala pomoću mijeha od kozje kože. Jedan kovač dugačkim kliještima pridržava na nakovnju komad metala, koji drugi kuje čekićem. U gotovo svim naslikanim kovačkim radionicama vide se kako na zidovima vise posude u kojima je po svoj prilici bilo piće za osvježenje kovača. Ovi su tek ponekad sasvim lagano obučeni: ponajčešće su potpuno goli. Vidimo također i radnike kako odlijevaju dijelove brončanog kipa, koje će kasnije sastaviti uz pomoć zaglavica, odnosno klinova. Drugi uglačavaju neki ogroman kip.[54]

Grčka, koja je u davnini bila obrasla golemim šumama, u klasičnom je razdoblju prilično ogoljela, pa je drvo morala uvoziti iz Makedonije, Trakije, Male Azije i Južne Italije. Atenjani su najveći dio svojih lađa sagradili upravo od tračkog drveta. Alatke kojima su se služili drvodjelci prikazane su na nadgrobnom kamenu jednoga proizvođača kreveta: trokuti, šestari, krivuljari za ucrtavanje rezbarija... Na posudama vidimo tesara kako teše gredu nekom vrstom bradve na dugačkom toporištu, pa zatim umjetnog stolara koji buši rupu na kovčežiću pomoću svrdla na lûk i drvorezbara kako dlijetom izrađuje drveno poprsje.[55]

Kamen se rezao i glačao nevjerojatnom strpljivošću i točnošću. Znamo da je Grčka obilovala kamenolomima prekrasnog mramora, osobito na otoku Paru, a u Atici na obroncima Pentelika vadio se lijep plavičasti vapnenac, poput onoga koji je tako čest u Delfima. Klesari su na dvije strane pravokutnih blokova ili valjkastih trupaca za stupove

[54] Vidi P. Cloché, *Les classes...*, slike XXVII, 1 i 3, XXIV, 1.
[55] Vidi P. Cloché, *ibidem*, slike XXVI, XXVII, 3 i 4, XXVII, 1.

ostavljali klinaste držače za dizanje, koje se obavljalo priprostim napravama od dugačkih greda s vitlom i debelim užetom; naravno, ti su klinovi kasnije bili odsječeni. Kameni su blokovi međusobno bili čvrsto spojeni olovnim skobama. Te su spojnice u raznim razdobljima imale različit oblik (kao slovo Y ili kao slovo T), pa arheolozi na temelju njih mogu utvrditi starost svojih nalaza. Znamo da su Grci rado slikali na kamenu: većina je kipova i bareljefa bila obojena živim bojama, osobito plavom i crvenom. Stele s uklesanim ili ugraviranim likovima također su bile obojene, a isto je tako bilo i s natpisima, koji su većinom bili crveni.

Kožu je obrađivao štavilac ili kožar (*skytodepsós, bursodépses*), prije nego što je dospjela u ruke obućara (*skytotómos, skyteús*). Neki su kožari bili krupni poduzetnici, pa su se dali i u politiku, kao na primjer Kleon i Anit. Na jednoj oslikanoj posudi vidimo kako neki postolar uzima mjeru za obuću na vrlo jednostavan način: mušterija je stavila nogu na drveni ili kameni podnožnik koji podupire radni stol; oslonila se rukom o glavu majstorovu, a ovaj nožem obrezuje kožu oko mušterijine noge. Na drugoj jednoj posudi vidimo postolara kako reže komade kože, dok na zidu vise bičkija (postolarski nož), kože i kalupi za obuću.[56] Postojale su posebne postolarske radionice za izradu muške i za izradu ženske obuće.[57]

Prelo se i tkalo obično po kućama, gdje su taj posao obavljale žene, no bilo je i posebnih radionica za preradu vune. Sirova vuna najprije se prala u vrućoj vodi, zatim su se grebenali i izvlačili pramenovi tako što su se snažno zategli preko noge, no u tu je svrhu služio i poseban glineni predmet, zvan *onos* ili *epinetron*. Ukras na jednome takvom predmetu upoznaje nas s njegovom namjenom. Radi se o žlijebu, koji se uleknutom stranom stavljao na koljeno i dio bedra. Radnica je snažno zatezala pramenove preko gornje, ponešto hrapave strane onosa. Zatim se vuna pričvrstila na preslicu. Prelja nije uvijek sjedila: na jednoj oslikanoj posudi vidimo kako jedna prelja stojeći vješto barata preslicom i vretenom. Na kralju, vuna se

[56] Vidi P. Cloché, *ibidem*, slike XXX, 2 i XXXI, 1.
[57] Ksenofont, *Kirupedija*, 8, 2, 5.

tkala na primitivnom, uspravnom razboju. Kad je osnova bila postavljena, niti potke ukrštale su se pomoću čunka *(kerkis)*.[58]

Bojadisar *(bafeús)* je vunena ili lanena sukna najprije dugo obrađivao prije nego što ih je zamakao u boju, kako bi ova ostala postojana pri pranju i kako ne bi izblijedjela.[59] Na kraju je u svojoj radionici valjar, odnosno suknar *(knafeús)*, obrađivao nova sukna i davao im apreturu; u njegovoj se radnji, kao u našim čistionicama, čistila i već nošena odjeća. Stavljao ih je u velike sudove pune vode pomiješane s potašom ili u posude s glinom za odmašćivanje, zatim ih je metnuo pod prešu. Teofrastov tvrdica »valjarima prikričuje, neka čisteći ne štede kredu, da se haljina tako brzo ne uprlja«.[60]

*
* *

Poljodjelci i obrtnici su često prodavali svoje proizvode bez posrednika. Aharnjanin je sam donosio u grad vreće ugljena, a seljak voće, povrće, sir, ulje i vino. Proizvođač svjetiljaka, obuće, oružja ili posuđa nudio je pred svojom radnjom predmete koje su izrađivali njegovi robovi. Tako je Keridon, obućar mima Heronde, bio ujedno proizvođač i prodavač. Slike na posudama otkrivaju nam kupce pred izlogom lončara, ili pak uljara, kako ih ovi nagovaraju i daju im kušati svoga proizvoda, napunivši njime lekitu, kao i ribare kako donose svoj ulov na tržnicu.[61]

Bilo je i dosta prekupaca, koji su kupovali od proizvođača i poslije prodavali potrošačima. Svi koji su se bavili trgovinom na malo zvali su se *kapeli*, a ta je riječ imala dosta pogrdan prizvuk, kakav nema riječ *empori*, koja označuje trgovce na veliko, osobito ako su se bavili pomorskom trgovinom.

[58] Vidi P. Cloché, *Les classes...*, slike XXVIII, 1 i 2, XXIX, 1, 2 i 5. Zanimljivo je usporediti način na koji se prede i tka u današnjim grčkim selima: vidi P. de la Coste Messelière — G. de Miré, *Delphes* (du Chêne. 1943), slike 9 i 11.

[59] Platon, *Država*, IV, 429—430.

[60] Teofrast, *Karakteri*, 10 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

[61] Vidi P. Cloché, *Les classes...*, slike XXXII do XXXIV i XXXVI.

Svi su dućandžije bili kapeli, a u prvom redu oni koji su prodavali hranu i piće: »kašu, luk i grah, i vino, češnjak, brašno, kupus, bob i kruh...«[62] Trgovaca je najviše bilo na Agori i u okolnim ulicama:

> Svi koji imaju nešto za prodaju, robovi sa tkaninama vlastite izrade, obrtnici iz Keramika, Melite i Skambonide, seljaci što su pošli od kuća još prije zore, Megarani s čoporima svinja, ribari s Kopajskog jezera, svi se oni motaju ovamo i onamo. Upućuju se kroz drvorede na mjesta određena za pojedine vrste robe, koja su međusobno odvojena pomičnim pregradama. Redom utvrđenim službenom satnicom počinje prodaja povrća, voća, sira, ribe, mesa i suhomesnatih proizvoda, divljači, peradi, vina, drva, posuđa, odjeće i željezarije. U jednom se kutu prodaju i knjige. Svaki trgovac ima osigurano mjesto, za koje plaća posebnu pristojbu. Robu izlažu na tezgama u hladu suncobrana i tendi, u blizini svojih kola i tegleće marve koja počiva. Mušterije se vrzmaju unaokolo, trgovci ih mame na kupovinu, a prekupci i nosači nude svoje usluge. Sve bruji od povika, psovki i prepirki: agoranomi ne znaju pravo koga da prvoga saslušaju, Kada je trg pod vedrim nebom zatvoren, kupci prelaze u natkritu tržnicu, koja podsjeća na istočnjački bazar, gdje su uza zidove poredani mnogobrojni štandovi.[63]

Trgovčiće je bio zao glas. Optuživali su ih da varaju na vrijednosti novca i na vagi, unatoč nadzoru metronoma, ili na kakvoći robe. Čak ukoliko su naočigled i pošteni, zanat kojim se bave nosi žig sramote. Aristofan nije propuštao nijednu priliku da zlobno podsjeti na to kako je Euripidova mati prodavala povrće na tržnici; istina je, doduše, da se je na žene koje su na Agori tako zarađivale za život gledalo još prezirnije nego na muškarce, a na njihovo ponašanje kao u najmanju ruku sumnjivo. Kobasičaru iz Aristofanovih. *Vitezova* jedan sluga Puka dobacuje:

Ma zato baš ćeš ti i postat velikim,
Jer ti si rđa, jedan s trga, bezočnik.[64]

[62] Aristofan, *Lisistrata*, stihovi 457—458 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[63] G. Glotz, *Le travail dans la Gréce antique*, str. 345—346.

[64] Aristofan, *Vitezovi*, stihovi 217—218 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

Ceste su bile loše, uglavnom obične utabane staze, a vodene je tokove trebalo pregaziti jer nije bilo mostova, no usprkos tome mnogi su putujući trgovci sa svojim magarcima ili mazgama, koji su robu nosili na samarima ili je vukli upregnuti u kola sa dva, ponekad i sa četiri kotača, prelazili znatne udaljenosti i nudili, na primjer, Atenjanima proizvode plodne Beotije. Aristofan nam tako prikazuje kako se neki Atenjanin »cjenka« s jednim Tebancem, koji je iz svoje zemlje donio raznovrsnu divljač, perad i ribu, osobito čuvene jegulje iz Kopajskog jezera, za kojima su ludovali sladokusci.[65]

Međutim, kopnene su veze bile uglavnom nepodesne i skupe, pa se trgovina na veliko, kojom su se bavili empori, odvijala morem.

U Periklovo doba Sredozemnim morem više nisu harali gusari, jer ih je suzbila atenska talasokracija, koja je nakon Salaminske bitke i sklapanja Delskog pomorskog saveza neprestano jačala. Ratne lađe sa tri reda vesala, troveslarke ili *trijere*, osiguravale su atensku prevlast i održavale red na moru. Trgovački su brodovi mogli nesmetano ploviti, ne bojeći se nikakvih opasnosti, osim valova i nevremena; te su se lađe zvale »oble« ili »udubljene«, dok su ratni brodovi bili vitkiji i plići. Za razliku od troveslarki, koje su plovile brzo zahvaljujući veslima, mnogo sporije oble brodove pokretala su jedra, a vesla su imala samo pomoćni značaj. Stari su Grci poznavali primjenu sidra, no nisu znali za krmeno kormilo na okomitoj osovini, te mnogi smatraju da upravo zbog toga nisu mogli graditi veće brodove. Najveći trgovački brodovi imali su istisninu manju od četiristo tona, otprilike triput veću od tonaže troveslarki. No takva ograničena tonaža imala je i drugih uzroka: kako bi se pomoću skromnih tehničkih mogućnosti teži brodovi mogli izvlačiti na obalu u vrijeme nepogodno za plovidbu, ili čak i noću, kad je more bilo valovito? Naime, noćna je plovidba bila pogibeljna, jer nisu postojale dobre pomorske karte, kompasi i snažni svjetionici; plovilo se, dakle, gotovo isključivo po danu i po lijepom vremenu, nastojeći ne izgubiti iz vida kopno. Brodovi su se kretali uzduž obala, ili od otoka do otoka, kako bi u smiraj dana mogli naći pogodan zaklon. Na Siciliju se iz Pireja obično plovilo preko Kerkire (Krfa) i Taranta. Lađe su se izvlačile na suho na štitnim kobilicama. Da se ne bi moralo ploviti oko Peloponeza, brodovi su se između Saronskog i Korintskog zaljeva prevlačili pomoću oblica preko čitave prevlake, putem koji je vodio otprilike pravcem današnjega kanala.[66]

[65] Aristofan, *Aharnjani,* stihovi 870—880.

Ogromnim sidrištem i dobro zaštićenim pristanima Pirej je nadmašivao obje korintske luke, kao i eginsku, koja se dugo nadmetala s njim, te sva ostala pomorska mjesta u staroj Grčkoj. Bio je daleko živahnije trgovačko središte i od same Agore, upravo toliko koliko je pomorska trgovina bila razvijenija od kopnene i koliko su veletrgovci — građani ili naseljenici — svojim novčanim mogućnostima visoko nadilazili skromna sredstva koja su obrtali kapeli. Veletrgovcima, koji su morali ulagati ogromne svote i prema tome izlagati se odgovarajućem riziku, ponekad su pomagali bankari odobravajući im zajmove uz velike kamate. U svim takvim djelatnostima, u koje se — osim, kao što ćemo vidjeti, u pogledu trgovine žitaricama — nije uplitala, država je nalazila koristi i za sebe, jer je posredstvom zakupnika poreza ubirala carinu najprije po stopi od jedan, a kasnije od dva posto na vrijednost robe koja je prolazila preko Pireja.

Atena je političkom prevlašću nametnula i svoju trgovinsku hegemoniju. Da bi pirejski brodograditelji mogli praviti brodove, trebalo je ponajprije dobaviti drvo iz Trakije i neke druge sirovine iz drugih zemalja, te je Atena, zahvaljujući svojoj snazi, uspostavila na njih stvarni ili pravni monopol, kao u slučaju rumenice s otoka Keosa. Kako kaže autor *Države Atenjana,* veoma poučnog spisa, koji je dopro do nas sa Ksenofontovim djelima:

> Postoji li u čitavoj Heladi ili kod barbara narod koji je tako sposoban da se obogati kao Atenjani? Naime, ako neki grad obiluje drvenom građom, a neki drugi željezom, bakrom ili vunom, kako da toj robi osigura prođu a da dobit ne podijeli sa državom koja vlada morima? Zbog toga imamo brodove: jedni nam dovoze drvo,

[66] Vidi Bull. de Corr. Hell., 81 (1957), str. 526—528, i slike 1 do 8, i G. Roux, *Pausanias en Corinthie* (Les Belles Lettres, 1959), str. 88—89 i slike 2 i 3.

drugi bakar, treći željezo, ovi lan, a oni vosak... Ništa ne vadim iz zemlje, ali mi sve dolazi morem.

Drugi jedan odlomak istoga djela govori nam o obilju i raznovrsnosti robe koja je odasvud pristizala u Pirej:

> Nedaće koje Zeus strovaljuje na ratarstvo kobne su za kopnene zemlje, ali ih pomorski narodi lako podnose, jer nisu svi krajevi pogođeni odjednom. Zato proizvodi plodnih pokrajina uvijek dospijevaju onima koji vladaju morima. Ako je dopušteno hvaliti male stvari, koliko li samo ovim mogu uživati u raznovrsnim jestvinama do kojih dolaze zahvaljujući svojoj pomorskoj prevlasti i trgovini kojoj ona pogoduje! Sve što je najukusnije sa Sicilije ili iz Italije, svi plodovi Kipra, Egipta, Libije, Peloponeza, crnomorskih obala i drugih zemalja, sve to pristiže na jedno mjesto, upravo zbog vlasti nad morima.[67]

Atenjanima je bilo naročito stalo do uvoza žita, više nego do bilo kakvih biranih poslastica. Naime, Atika je proizvodila premalo ječma i pšenice da bi mogla prehraniti svoje stanovništvo. U pirejskoj žitnici, *alfitopolu,* uvijek se morala čuvati dovoljna zaliha za potrebe grada i države. Na prvoj sjednici svake pritanije, to jest deset puta godišnje, Skupština bi saslušala izvještaj o stanju opskrbe. Veoma strogi zakoni određivali su obaveze veletrgovaca i srednjih trgovaca žitom, *sitopola,* kao i obaveze mlinara i pekara, kako bi se spriječila svaka utaja ili otuđenje zaliha, što bi izazvalo pomanjkanje i porast cijene kruha. Te je zakone provodio odbor *sitofilaka,* koji je nadzirao trgovinu žitom, kao i promet brašna i kruha.

Glavni proizvođač žita bile su udaljene zemlje: Egipat, Sicilija i crnomorsko priobalje. Može se reći da je atenska politika oduvijek bila dobrim dijelom usredotočena na pitanja opskrbe žitom, pa su tako i vojni pohodi na Egipat i Siciliju, koji su se završili porazom, bili poduzeti, barem djelomično, iz ekonomskih pobuda, kao što je, u želji da osigura kontrolu nad žitom što je stizalo sa crnomorskih obala, Atena trački Hersonez i ostale svoje posjede smatrala bitnim za svoj opstanak. Natpisi što se tiču kimerijskih vladara Bospora veoma dobro odražavaju prilike u 4.

[67] Pseudo-Ksenofont, *Država Atenjana,* gl. 2.

stoljeću pr. n. e.: Satir, njegov sin Leukon, pa zatim i unuci Spartok i Peresed odobrili su atenskim uvoznicima široke povlastice.[68] God. 354. pr. n. e., na početku svoje govorničke karijere, Demosten je pred jednim atenskim sudom izjavio:

> Mislim da znate da uvozimo više žita nego bilo koja država na svijetu. Pazite sad: isto onoliko žita koliko nam stiže sa svih ostalih tržišta zajedno šalje nam sam Pont. To je i razumljivo. Osim što u toj zemlji (današnji Krim) žita ima u izobilju, njezin vladar Leukon oslobodio je poreza na promet trgovce koji ga uvoze u Atenu, a lađe koje plove ovamo uvijek putem glasnika dobivaju pravo da krcaju prije ostalih... Taj vladar inače ubire tridesetinu od izvoza žita. Količina žita koja nam stiže iz njegove zemlje doseže negdje oko četiristo tisuća medimna (preko dvjesta tisuća hektolitara), što se može provjeriti u knjigama sitofilaka.. Dakle, na trista tisuća medimna daje nam besplatno deset tisuća, i još otprilike tri tisuće na ostatak od sto tisuća. Povrh toga, ni na kraj mu pameti nije da nam ukine tu povlasticu jer je, osnovavši novo trgovište u Teodoziji, koje, kako pričaju pomorci, nimalo ne zaostaje za onim na Bosporu, i tamo naše trgovce oslobodio poreza... Štoviše, prije dvije godine, kad je posvud vladala nestašica i glad, poslao nam je toliko žita da ste, namirivši sve potrebe, na njemu još i zaradili petnaest talenata, koje ste povjerili Kalistenu da ih pametno uloži.[69]

Vidimo da se god. 404. pr. n. e., čak i nakon gubitka političke prevlasti, Atena i dalje zadržala kao prva trgovačka sila. Na tom će je polju tek dobrano poslije razdoblja kojim se bavimo potisnuti Aleksandrija i Rod.

*

* *

O zvanju učitelja i »profesora« govorili smo u prethodnom poglavlju. Kada dođe na red pravosuđe, imat ćemo prilike opisati *logografe,* to jest nešto kao odvjetnika, a kada bude riječi o vjerskom i umjetničkom životu, upoznat

[68] M. N. Tod, *A selection of greek hist. inscriptions,* II, 115 i 167.

[69] Demosten, *Govor protiv Leptina,* 31—33.

ćemo svećenike, vračeve i umjetnike. Od drugih zanimanja, koja se ponegdje zovu »slobodna« (*artes liberales*), smatramo shodnim da se pozabavimo medicinom.

Doduše, Platon kao da medicinu nije smatrao slobodnim zanimanjem.[70] Razlog je tome vjerojatno taj što je u ona vremena bilo mnogo nadriliječnika. Naime, diplome nisu postojale i svatko je za sebe mogao tvrditi da je liječnik. Mnogi su tobožnji vidari »liječili« pomoću čarobnih formula ili tumačeći snove, kao što se naveliko radilo u svetištu Asklepijevom u Epidauru, o čemu će još biti riječi.

No, bilo je i odistinskih liječnika. Ovi su u načelu bili slobodni ljudi, ali znalo se dogoditi da poneki bogataš omogući nekome svom robu da izuči medicinu kako bi se mogao brinuti o gospodarevu zdravlju, a s druge strane i sami liječnici imali su robove koji su im služili kao pomoćnici i tako stjecali stanovitu stručnost.

Medicina, koja se već davno bila razvila u Egiptu, imala je i u Grčkoj dugu tradiciju, barem sve tamo od homerskih vremena.[71] Jonski su se filozofi mnogo bavili medicinskom teorijom, dok smo u prethodnom poglavlju vidjeli da je podosta sofista u 5. stoljeću pr. n. e. naučavalo između ostaloga i liječništvo. Neka vrsta medicinskog učilišta postojala je u Knidu, a možda i u Krotonu, postojbini slavnoga Demokeda, javnoga liječnika u Egini i zatim u Ateni, prije nego što je prešao u službu na otoku Samu i, kasnije, samoga kralja Darija.[72] No, čini se da je kolijevka ne samo empirijske nego i sustavne medicine otok Kos, gdje su Asklepijadi, potomci Asklepijevi, prenosili svoja znanja od oca na sina, ne zazirući ni od toga da u njima poduče i liječničke pripravnike koji nisu spadali u porodicu, u *genos*.

Slavni Hipokrat s otoka Kosa rodio se oko 460. pr. n. e. On je tvorac, ako već ne same medicine, a ono barem metode zasnovane isključivo na opažanju i rasuđivanju, kao i pravoga »medicinskog humanizma«, koji je tako dobro izražen u *Zakletvi*, u spisima *Stara medicina* i *Aforizmi*, koji su sa oko pedeset drugih djela što mu se pripisuju do-

[70] Platon, *Alkibijad*, 131.

[71] U *Ilijadi* ranjenike njeguju Asklepijadi Mahaon i Podalirij, vidi *Ilijada*, XI, stih 514 i *Odiseja*, XVII, stih 384.

[72] Herodot, III, 125—137.

prli do nas pod zajedničkim naslovom *Corpus hippocraticum*. Evo nekoliko ulomaka iz *Zakletve:*

> Neću nikada nikome dati otrova, čak i ako budem zamoljen. Neću nijednoj ženi dati ljekarija od kojih bi mogla pobaciti. Uđem li u nečiju kuću, doći ću samo da pomognem bolesnima, zazirući od namjerno nanesene nepravde ili zla, napose od udvaranja ženama ili dječacima, bili oni roblje ili slobodni žitelji.

Medicinska deontologija bila je već tada na zavidnom stupnju, pa je s razlogom rečeno:

> Kod starih Grka i Rimljana poštivanje čovjekove ličnosti bez obzira na stalež i podrijetlo nije bilo uvriježeno, čak ni na planu moralnog odgoja. Moramo dakle priznati da je u tom pogledu svojim stavom i djelovanjem hipokratski liječnik daleko nadmašivao mentalitet svojih suvremenika.[73]

Pedotribi, o kojima smo govorili u prošlom poglavlju, samom su prirodom svoga posla morali biti pomalo i »vježbališni liječnici«. Trebalo je da su higijeničari i dijetetičari, kako bi atletima mogli propisivati najpovoljniju ishranu, a isto tako i maseri i vidari, jer su morali umjeti pružiti prvu pomoć kod prijeloma, iščašenja i uganuća. Tako je, na primjer, Herodik iz Selimbrije, pošto je dugo bio pedotrib, otišao bez poteškoća u liječnika kada je postao invalid.[74] Postojali su i »sportski liječnici«,[75] kao i vojni, koji su, kao u Ilijadi, pratili vojsku na pohodima da bi liječili ranjenike, što se lijepo vidi, na primjer, u *Anabazi*.[76]

Kod svoga učitelja liječnički su pripravnici stjecali dijagnostičke i prognostičke vještine, kao i umješnost u puštanju krvi, davanju klistira, stavljanju rogova (pronađeni su rogovi od bronce i od rožine) itd. Učili su također

[73] Louis Bourgey, *Observation et expérience chez les médecins de la collection hippocratique* (Pariz, 1953), str. 270. Vidi također u *Lettres d'humanité*, III (1944), str. 33—70, članak Renéa Dumesnila o Hipokratu.

[74] Platon, *Država*, III, 406.

[75] Vidi L. Robert, *Hellenica*, IX, str. 25 i dalje.

[76] Ksenofont, *Anabaza*, III, 4, 30; V, 5, 4; VII, 2, 6.

i neke površinske kirurške zahvate, no poznavanje anatomije bilo im je vrlo manjkavo, jer su moral i vjerski mentalitet zabranjivali seciranje leševa ljudi, pa su se razuđivale jedino životinje.

Javnost je na raspolaganju imala medicinske knjige[77], a mogla je, usprkos nekim suprotnim tvrdnjama, nabavljati ljekovito bilje i ostale ljekarije neposredno kod *farmakopola* ili ljekarnika,[78] kojega je opet opskrbljivao *rizotom* (rezač i sabirač korijenja), jer se branje ljekovitog bilja još od najdrevnijih vremena smatralo bitnim za umijeće liječenja ljudi. No, liječnici su najčešće sami spravljali ljekarije koje su propisivali svojim bolesnicima. Posjedovali su laboratorije, a neki su u vlastitoj kući mogli smjestiti bolesnike koje su htjeli imati stalno na oku. Neki su liječnici putovali poput sofista i nudili usluge od grada do grada.

Karakteristično je postojanje javnih, ili pučkih liječnika *(demósioi iatroí)*, o čemu imamo vjerodostojnih potvrda. Spomenuli smo maločas Demokeda iz Krotona. Jedna brončana pločica iz Idalije na Kipru upoznaje nas s ugovorom sklopljenim polovicom 5. stoljeća pr. n. e. između toga grada i liječnika Onasila s braćom, koji su se obavezali da će za stanovitu paušalnu plaću njegovati vojne ranjenike.[79] U Ateni je javne liječnike birala skupština građana, kojoj su ovi morali predočiti dokaze o svojoj stručnosti.[80] Država ih je plaćala, stavljajući im osim toga na raspolaganje i prostorije za preglede, za operacije i hospitalizaciju bolesnika, a snosila je i troškove za lijekove. Sredstva za zdravstvenu zaštitu namicala su se iz posebnog poreza, *ijatrikona.* Znači da su bolesnici koji nisu bili u stanju platiti privatnog liječnika imali besplatnu liječničku njegu, kao naši zdravstveni osiguranici.

U Grčkoj se rijetko spominju liječnici specijalisti, dok ih je, prema Herodotovim riječima, u Egiptu bilo veoma mnogo. Najbolje potvrđena specijalizacija je okulistika; očni je liječnik pretežno primjenjivao razne kapi za oči. Zubari su umjeli plombirati zube i stavljati zlatne krune. Jedna Aristofanova pošalica ukazuje na to da su postojali i specijalisti za rektum.[81]

I žene su se mogle baviti medicinom, no obično su se ograničavale na poslove njegovateljica, bolničarki i primalja. Sokratova je majka bila babica; u Platonu on naširoko govori o toj struci u vezi sa svojom *majeutikom,* koja je umijeće »porađanja« istine iz učenikova duha.[82] Što se tiče ženskih bolesti, bolesnice se u svojoj čednosti nisu baš često obraćale liječniku, nego su radije tražile pomoć od pripadnica vlastitog spola. Fedrina dadilja, koja se izražava kao prava Euripidova suvremenica, veli svojoj gospodarici:

> Gle, kòliko je ovdje dobrih žénā tih,
> a svaka jedva čeka da ti stiša bol.
> A smije li muškarac zà tvōj očaj znat,
> govòri, pa ću odmah liječnika ti zvat.[83]

No, »vidarice« su, čak i češće nego »vidari«, sigurno uglavnom pribjegavale vradžbinama i »babljim ljekarijama«, što se za primalje vjerojatno ne bi moglo reći.

[77] Platon, *Fedar*, LII.
[78] Aristofan, *Ženska skupština u Tesnoforiju,* stih 504.
[79] C. D. Buck, *The greek dialects* (Chicago, 1955), str. 210—213.
[80] Platon, *Gorgija,* 455 B.

[81] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini,* stihovi 363—364.
[82] Platon, Teetet, 194 a, i dalje.
[83] Euripid, *Hipolit,* stihovi 293—296 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

ŠESTO POGLAVLJE

UREDNOST I ODIJEVANJE

Starogrčki liječnici pridavali su veliku važnost higijeni, tjelesnoj urednosti i vježbanju. Gimnastika se smatrala neophodnom za zdravlje muškaraca, a u Sparti i za žene, kao i za opće dobro zdravstveno i duševno stanje *(eueksía)*. I sam je Sokrat već u poodmaklim godinama gimnasticirao da bi se riješio malo prevelikog trbuha.[1] Djeca su već zarana učila plivati u moru ili u rijekama (koje su, doduše, u Grčkoj rijetke i često presahnjuju). Mali su se Spartanci svakodnevno kupali u Euroti, čak i zimi. Odrasli muškarci činili su isto, no Nausikaja i njezine sluškinje, koje su se, opravši rublje, kupale u rijeci, nisu imale sljedbenica u klasičnom razdoblju, u kojemu su se žene kupale pod vedrim nebom samo na nekim vjerskim svečanostima: vidjevši Frinu kako se kupa prilikom *Eleuzinija* (vjerojatno u Falerskom zaljevu, sudjelujući u zanimljivom obredu *hálade mýstai:* u more, posvećenici!) ili prilikom *Posejdonija*, slikar Apel navodno se nadahnuo za svoju *Afroditu Anadiomenu*.[2]

Pizistrat i njegovi sinovi izgradili su u toku 6. stoljeća pr. n. e. u Ateni monumentalne česme na kojima su žene punile krčage, no gdje se, ukoliko je slavina bila postavljena dovoljno visoko, čovjek mogao oprati pod mlazom kao pod tušem. Dosta posuda sa crnim likovima prikazuje

[1] Ksenofont, *Gozba*, 2.

[2] Atenej, XIII, 590 f; R. Ginouvès, *Balaneutikè Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque.*

takve prizore, no kasnije, na posudama sa crvenim likovima dosta su rijetki. U slučaju da se na česmi nalazila stublina u kojoj se skuplja voda, u njoj je, naravno, kupanje bilo zabranjeno da se ne onečisti. U Ateni 5. stoljeća pr. n. e. ljudi se nisu često kupali na javnim zdencima, jer su se pojavile nove mogućnosti.

To je vrijeme izgradnje palestra i gimnazija, koje su imale vlastite izvore, kade za pranje, pa čak i bazene (*lutrá*). Okrugli bazen delfijskog gimnazija imao je 9,70 m u promjeru i bio dubok dva metra, pa se u njemu moglo plivati. Atleti su se, po svemu sudeći, najprije oprali u umivaonicima ispod same česme, a tek su se zatim zajednički kupali u bazenu.[3] Gimnaziji su bili po mogućnosti smješteni u blizini mora, vodenoga toka ili izvora (delfijski gimnazij nije daleko od vrela Kastalije), kako bi se što lakše napravili kupališni uređaji. U 5. stoljeću sve se više napušta kupanje na otvorenom i prelazi u udobnije kupaonice s dovodom i odvodom tekuće vode kroz olovne cijevi; pronađeni su i posebni protočni uređaji za pranje nogu. U vrijeme kada su se prikazivali Aristofanovi *Oblaci*, tj. god. 423. pr. n. e., u gimnazijima još nisu postojale, barem se tako čini, tople kupke, nego samo u javnim kupalištima, o kojima ćemo uskoro kazati riječ-dvije.[4] Povrh toga, gimnaziji su raspolagali i parnim kupeljima, gdje je ugrijani zrak izazivao obilno znojenje. Gimnazij je sasvim sigurno pridonio tome što su se stari Grci veoma brinuli za održavanje tjelesne čistoće.

Grci klasičnog razdoblja poznavali su također i kupelji za oporavak od napora, u kakvima su uživali već i Homerovi junaci. Kada *(pýelos)* bila je obično glinena, pa ju je prema tome bilo lako razbiti, no mogla je biti isklesana i od kamena ili napravljena od ciglica povezanih žbukom i obmazanih nekim nepropusnim slojem. Olintske kade, kojima je oblik otprilike pačetvorinast, imaju na stražnjoj strani odignuto dno, tako da podsjećaju na naše »sjedeće« kade; nemaju, međutim, nikakav otvor za odvod vode. U takvim kadama nije moglo biti zaronjeno u vodu čitavo tijelo, pa se kupač morao polijevati sam ili ga je iz vrča

[3] Vidi J. Jannoray, *Le gymnase de Delphes* (1953), str. 61 i dalje.

[4] Aristofan, *Oblaci*, stihovi 991, 1045 i dalje.

ili spužvom polijevao neki sluga. Velike i duboke kade u kojima se čovjek mogao posve ispružiti u vodi bile su, kako kažu, svojstvene *Sibaritima.*[5]

Okrugli ili ovalni umivaonici, koritanca i lavorčići, izrađeni od kovine, gline ili drveta, služili su za djelomično umivanje ili kupanje male djece. Noge su se prale u plitkom metalnom lavoru na tri nožice s lavljim pandžama na kraju. No, posuda za pranje kakvu najčešće srećemo u klasično doba jest velik, okrugao i dubok umivaonik na dosta visokom, pri dnu ljevkasto proširenom stalku sa obično jonskom glavicom. Na posudama sa crvenim likovima to je najčešći tip posude za umivanje u kući i u palestri. Ti su umivaonici bili isklesani od kamena ili ponekad načinjeni od pečene gline. Mora da ih se punilo ručno (osim onih koji su se u gimnazijima nalazili ispod slavine), kako ih se zatim i praznilo. Zimi se voda za pranje zagrijavala u kotlu.

Neki su, međutim, a osobito »Spartanci duhom«, smatrali da topla kupelj pogoduje mekoputnosti. Aristofan na jednome mjestu cilja na to kako mnogi Atenjani idu tako daleko u oponašanju Sparte da ne samo što zanemaruju svaku ugodu, nego ne drže ni do tjelesne čistoće.[6]

Javna kupališta postojala su u Ateni već u 6, a osobito su se umnožila u 4. stoljeću pr. n. e. Posjetioci su se u njima služili plitkim kadama sa sjedalom, kakve smo opisali, i bazenima. Kade su obično bile smještene u krug, stražnjim krajem prema zidovima okrugle prostorije; neke su takve prostorije bile uređene kao parne kupelji. Sve prostorije, a ne samo parna kupelj, bile su zagrijavane, isto kao i voda za pranje. U ime vlasnika kupalište je vodio »kupeljski ravnatelj« *(balaneús)*, koji je ubirao sasvim malu ulazninu (dva *halka*, tj. dva novčića od po osminu obola), održavao red i nadzirao rad robova ili »kupeljskih momaka«; ta je osoba često bila slikovita, vrlo glasna, ali i na lošem glasu. Momci su se brinuli za grijanje, polijevali kupače vodom i trljali ih uljem.

U javne se kupke nije išlo samo radi kupanja, nego i zato — barem što se tiče besposlenih dokoličara — da se sretnu prijatelji i znanci i da se s njima popriča. Stroge

[5] Atenej, XII, 519 E.

[6] Aristofan, *Ptice,* stih 1282.

i ozbiljne osobe poput Fokiona nisu zalazile u kupališta,[7] no obični, »mali« ljudi rado su se odmarali uživajući u udobnostima kupališta i ostajali u njima dugo da bi se ogrijali, pogotovo ako zimi nisu kod kuće imali ognja.[8] Reklo bi se da su u nekim kupalištima postojali i posebni odjeljci za žene, no posjećivale su ih vjerojatno samo siromašnije Atenjanke, hetere i robinje. Pripadnice građanskog staleža kupale su se kod kuće u kadi ili, redovitije, iz umivaonika na stalku u gineceju, što je također čest prizor na oslikanim posudama.

Stari Grci nisu znali za sapun. Vidjeli smo u Četvrtom poglavlju da su se atleti u gimnazijima trljali uljem i pijeskom, te da su zatim, prije pranja, kožu čistili strigilom. U kupalištima se upotrebljavao ili nepročišćen natrijev karbonat, kakav se vadio iz zemlje, ili otopina potaše dobivene od drvenog pepela (vjerojatno ista kakva se upotrebljavala i kao lug za pranje rublja: *konía, lítron)*, ili pak neka osobita vrsta gline sa znatnim primjesama sode *(smégma, halestraîon, kimolía ge)*. U Aristofanu se Pravomil vajka:

Al' otkad ja se čistim, kupam, nikad još
Ovako lug mi nije grizo obrve,

a na drugome se mjestu kaže:

Kligen, onaj mali,
Čovjek najgori od sviju banjara na svijetu
Što sapunom mašu
Smjesom òd pepela
I salitre krive
I od kimolske zemlje.[9]

Naime, Kimol, otok u Cikladima, poznat je i danas po jednoj vrsti vapnenca bogatog sodom, zvanoj *kimolej*. Teokritove su *Sirakužanke* u 3. stoljeću pr. n. e., po svemu sudeći, za pranje umjesto sapuna upotrebljavale neku vrstu kreme.[10]

[7] Plutarh, *Fokion,* 4

[8] Aristofan, *Pluto,* stih 535; vidi gore, Prvo poglavlje, str. 23.

[9] Aristofan *Aharnjani,* stihovi 17—19; *Žabe,* stihovi 709—712. (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[10] Teokrit, *Sirakužanke,* stih 30 (u prijevodu prof J. Perića, Zadar, 1909, stoji riječ mĺtlo; *op. prev.).*

Stari su se Grci rado kupali prije večere. Zbog toga običaja izrazi »kupati se« i »ići večerati« bili su gotovo istoznačni. Sokrat je, kao što znamo, više brige posvećivao svome duhu nego tijelu, no kad je bio pozvan na večeru, uvijek se okupao prije nego što bi pošao svome domaćinu:

> Reče mi, dakle, da je sreo Sokrata, i okupana i u sandale obuvena, što je Sokrat retko činio, pa ga je zato zapitao kuda ide kad se onako lepo doterao.
> A Sokrat je odgovorio: Idem na gozbu kod Agatona... Zato sam se ovako lepo doterao, da lep lepu dođem.[11]

U takvim se prilikama išlo i brijaču, kod kojega su Atenjani voljeli provesti stanovito vrijeme da bi malo popričali i doćuli novosti, kao što kaže Lizijin *Bogalj*[12], no držali su mnogo, poput Homerovih dugovlasih Ahejaca, i do urednosti i ljepote svoje kose, brkova i brade, koje su puštali da im rastu ili su ih podšišavali i potkresivali, već kako u kojem razdoblju i kako u kojem društvenom sloju. Brijač je uređivao također i nokte na rukama i nogama.

Grci su tek poslije Aleksandra Velikog počeli potpuno brijati bradu i brkove. U klasičnom razdoblju britva je bila u prvom redu ženska toaletna potrepština, a ne muška, jer su se žene rješavale suvišnih malja paleći ih plamenom svjetiljke[13] ili uz pomoć specijalnih krema, ali i britvom. U Aristofanu jedna žena, koja hoće da je smatraju muškarcem, kaže:

> Prije svega britvu iz kuće
> Ja bacih napolje da òrunjavim sva
> I ništa već na žensko nalik ne budem.

Kada u jednoj drugoj komediji Euripid veli Agatonu: »Sveđ, Agatone, imaš britvu uza se, — posudi nam je sada!«, zapravo cilja na ženske karakteristike pjesnikove. Tražeći od svojih prijateljica da se preobuku u muškarce kako bi pošle preuzeti vlast u Skupštini, Praksigora im nalaže da pokažu lažne brade koje je trebalo da ponesu.[14]

[11] Platon, *Gozba*, II (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).
[12] Vidi citat iz Lizije, *Govor za bogalja*, 20, Prvo poglavlje, str. 15—16.
[13] Vidi Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 12—13.
[14] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 65 i 68—72; *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stihovi 215—218 (prijevod K. Raca; *op. prev.*). Vidi P. Lévèque, *Agathon* (1955), str. 39.

> Nema tome dugo što su stariji (atenski) bogataši poradi udobnosti prestali nositi lanenu donju odjeću i umetanjem zlatnih cvrčaka povezivati kovrljak kose na glavi.[15]

Ne znamo pravo da li se radi o zlatnim iglama u obliku cvrčka (takve nisu pronađene), ili o zlatnim spiralama s kojih se pri hodu čuo zvuk pomalo sličan cvrčanju cvrčka. Promotrimo li glavu »Payne-Rampinova« jahača u Louvreu, moramo se diviti dotjeranosti njegove kovrčave frizure s tankim pletenicama simetrično raspoređenim iza ušiju. Muškarci su se češljali jednako pomno kao i djevice s Partenona.

Ali, poslije Perzijskih ratova u Ateni su gotovo jedino djeca zadržala dugu kosu; kad su dječaci postali efebi, rezali su kosu i posvećivali je bogovima. S druge strane, u Sparti su djecu šišali sasvim kratko, a odrasli su nosili dugačke frizure, koje su u Ateni oponašali kicoši iz staleža vitezova. Teofrastov se tvrdica šišao do kože, kako bi morao što rjeđe ići brijaču.[16] Robovi su uvijek bili ostriženi. Većina slobodnih Atenjana klasičnog razdoblja nosila je dosta kratku kosu, kao na primjer odličnici s partenonskog friza.[17]

Bradu su u arhajsko doba često rezali ogrličasto uzduž donje čeljusti, a u Periklovo su je vrijeme puštali i na obrazima i potkresivali je u zaobljen ili šiljast oblik.

Dok su u arhajsko doba muškarci i žene dotjerivali kosu na gotovo podjednak način, u klasičnom su razdoblju samo Atenjanke zadržale i usavršile komplicirane frizure kakve su njihovi muževi napustili. Raspuštenu kosu nosile su samo prilikom nekih svetkovina. Kratka je kosa u načelu bila pravilo za robinje, no hetere i sviračice bile su izuzetak: sviračica aulosa sa »prijestolja Ludovisi« nosi kosu spletenu u punđu koju pridržava *kekrifal*, vrsta veoma elegantne mrežice ili fine marame što je zatezala kosu od čela prema zatiljku. Slobodne su žene rezale kosu samo povremeno, u znak žalosti. Djevojke su obično nosile oko

[15] Tukidid, *Peloponeski rat* I, 6 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).
[16] Teofrast, *Karakteri*, 10.
[17] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I, slika 69.

glave jednostavne trake da im kosa ne pada na čelo. Dok djevice s Partenona imaju duge pletenice koje padaju niz grudi i leđa, Atenjanke Periklova doba nosile su uvojke i kovrče, koje su na razne načine pridržavale na tjemenu i zatiljku. Arheolozi su pronašli dosta češljeva, među kojima, na primjer, na atenskoj Agori, jedan dvostruki češalj od maslinova drveta sa trideset i jednim tankim zupcem na jednoj strani i dvadeset debljih na drugoj, dok je sredina izrezbarena ovalnim i trokutastim ornamentima.[18] Drugi su češljevi od kosti, bjelokosti, kornjačevine ili mjedi. Neki su tako lijepo ukrašeni da predstavljaju prave male umjetnine.

Kosa se bojila ponajviše u plavo (blond), jer je to bila najcjenjenija boja. Upotrebljavale su se i lažne pletenice, kao i vlasulje.

Spomenuli smo već na koji su način žene uklanjale ili brijale nepoželjne dlake. Služile su se i raznim kremama za uljepšavanje, raznovrsnim miomirisima što su ih kupovale u *miropolionu*, kao i šminkom. Govoreći o svojoj mladoj supruzi Ishomah kaže:

> Dakle, jednom sam je vidio kako se natrla mnogim bjelilom, da bi se činila još bjelja nego je bila, mnogim volujskim jezikom, da bi se činila rumenijom nego u istinu, u visokim cipelama, da bi se činila veća nego je narasla ...[19]

Muž je mladu suprugu izgrdio zbog takva dotjerivanja, no ona je to učinila samo zato da bi mu se što više svidjela, jer je bila poštena žena. Hetere sa svoje strane ne samo da su upotrebljavale bjelilo i rumenilo, nego su još oko očiju i preko obrva povlačile crne ili smeđe crte, a znale su i za grudnjak *(stróf ion)*. Vidimo, dakle, da su ljepotice Periklova doba znale kako se valja dotjerati, a još nismo spomenuli nakit, o kojemu će biti riječi malo kasnije.

[18] Vidi *Bull. de Corr. Hell.*, 80 (1956), str. 237, slika 6.

[19] Ksenofont, *O gospodarstvu*, 10 (prijevod M. Kuzmića; *op. prev.)*.

*
* *

Što se tiče tkanina, Grci su bili nešto naučili o postojanju egzotičnih proizvoda poput svile[20] i pamuka, koji je Herodot nazivao biljna vuna, doslovno »vuna sa drveća«[21], no raspolagali su jedino lanom i runom nekih životinja, osobito kozjom kostreti, od koje su pravili grubu tkaninu *(sákos)* i, naravno, ovčjom vunom.

U prethodnom poglavlju već smo govorili o predenju i tkanju vune, što je bio glavni posao starogrčke žene. Lan se proizvodio na Istoku i u Maloj Aziji, odakle su ga Grci isprva uvozili u sirovom ili obrađenom stanju. Kasnije je ta biljka prilagođena u nekim grčkim krajevima, u Trakiji, u Makedoniji, u Ahaji i na pojedinim otocima, na Kreti, Kipru i Amorgu. Stabljike lana sušile su se na suncu, zatim su se namakale u mlakoj vodi; onda se ponovo osušeni lan tukao maljem na ravnom kamenu kako bi se vlakna odvojila od drvenastih dijelova stabljike, a potom se preo i tkao.

Antička, grčka ili rimska odjeća nije bila krojena i šivana prema obliku tijela kao naša. Sastojala se jednostavno od četvrtasta komada tkanine, kakav je izlazio iz tkalačkog stana i prolazio kroz ruke bojadisara i valjara. Takva je tkanina slobodno obavijala tijelo, a samo ju je u nekim slučajevima pridržavao pojas, poneka kopča ili nekoliko šavova.

> Zbog takva načina odijevanja ljudi su u običnom životu svaki čas izgledali poluobnaženi, onakvi kakve ih vidimo na starovjerskim slikama i kipovima, a da u tome ne nalazimo ništa neprirodno. Robovi, radnici, seljaci i mornari mora da su stalno izlagali pogledima razgaljena ramena i grudi, suncem i vjetrom opaljene ruke i noge, sve potamnjelo i kao patinirano od rédovitoga dodira sa zrakom.[22]

Ta, zbog podneblja i obiklosti podnosiva obnaženost, nimalo nas ne smije čuditi u zemlji gdje su atleti vježbali

[20] Aristotel, *Ispitivanje životinja*, V, 9, 11.

[21] Herodotova istorija III, 106 (prijevod A. Arsenića; *op. prev.*).

[22] L. Heuzey, *Histoire du costume antique*, str. 5.

potpuno goli. Kvintilijan je rekao za togu: *nec strangulat nec fluat;* i doista: antička odjeća nije smjela biti ni suviše uska da ne bi sputavala pokrete, ali ni toliko široka da bi ih ometala.

Muškarci nisu nosili donje rublje; košulju su navlačili na golo tijelo. Prvotni i najjednostavniji tip košulje (koja je često služila ujedno i kao ogrtač) jest *eksomida,* odjevni predmet koji je pokrivao samo jedno rame, a drugo ostavljao obnaženo (*eks* — *ōmos*). Eksomida je bila pretežno radna odjeća robova, slobodnih rukotvoraca i većine vojnika. Bila je kratka, u pasu stegnuta remenom i spojena na ramenu kopčom ili običnim čvorom. Mogla je biti otvorena ili sašivena na desnom bedru. U svakom slučaju, u njoj je čitava desna strana gornjega dijela tijela bila gotovo potpuno gola. Najtraženije eksomide šile su se u Megari.

Košulja ili kratka haljina, *hiton,* razlikovala se, u slučaju kada nije bila duga, od eksomide po tome što je kopčama ili zaponcima bila sastavljena na oba ramena. Kad je u trenutku prije nego što će s isukanim mačem sunuti u očajnički boj, kralj Kleomen u Aleksandriji »razderao košulju na desnom ramenu«, zapravo je od svoga hitona napravio eksomidu.[23] Košulja, koja je bila sapeta pojasom, pravila je oko struka niz nabušenih nabora, koji se zvao *kolpos;* počesto se iznad pojasa nalazio i *zoster,* kožni remen vojničkoga tipa, koji je pravio i drugi kolpos, kao što se vidi na jednom konjaniku koji stoji kraj svoga konja u panatenejskoj povorci na partenonskom frizu.[24]

Kad je čovjek polazio spavati, ostajao je u košulji, koja je dakle bila i noćna i danja, ali je otpasivao remen:

> Ako se nezgodno štogod u kući dogodi kada,
> I bez pâsa susjed će doći, drugi se mnogo ne žure.[25]

[23] Plutarh, *Kleomen,* 37, 2.

[24] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpt. gr. class.,* I, slika 62.

[25] Heziod, *Poslovi i dani,* stih 344 (prijevod A. Bazale i N. Milićevića, *op. prev.*).

[26] Vidi Ch. Dugas i R. Flacelière, *Thésée, images et récits* (De Boccard, 1958), slika 9; vidi i mladoga Troila na jednom drugom Eufronijevom peharu: E. Pottier, *Douris,* str. 89, slika 18.

Djeca su nosila kratke haljetke bez pojasa, kakav ima na sebi mladi Tezej na čuvenom Eufronijevom peharu u Louvreu.[26]

Međutim, duga haljina drevnih Jonjana (koja pada sve do poda) zadržala se i u klasično doba, ali je, čini se, spadala u svečanu ili obrednu odjeću, kakvu su nosili svećenici, *kitaredi* (svirači kitare) i neki natjecatelji na javnim igrama. Delfijski *auriga* (znameniti kip upravljača kola na utrkama) obučen je »u dugu kočijašku halju, tradicionalnu bijelu *ksistu,* koja se odijevala za utrke. Sezala je gotovo do gležanja, padajući u dugim paralelnim naborima sve od pojasa, koji se nosio visoko, ispod želuca... Iznad pojasa haljina je prilično 'nabušena', pogotovo sa strana. Izrez oko vrata joj je i sprijeda i straga u obliku slova V, a na ramenima i nadlakticama završava se šavovima koji tvore niz sitnih nabora. Ovi nabori i vrpce što prolaze ispod pazuha tvore kratke rukave.«[27]

Čak je i kratka košulja imala ponekad duge rukave, koji su se prišivali vjerojatno po uzoru na perzijsku nošnju.[28]

Uobičajeni ogrtač ili plašt starih Grka, *himation,* sastojao se od jednog jedinog komada vunene tkanine, koji se jednostavno prebacivao ili omatao oko tijela bez ikakve kopče. Običan himation od grube tkanine i bez ikakva ukrasa, kakav su nosili filozofi, zvao se *tribon* (»ogrtač za štrapac«), dok se himation od finije vune i često obrubljen trakama u boji, kakav su nosili kicoši, zvao *hlanida.* Uz ogrtač je obično išao i dugačak štap, gornjim dijelom sličan štaki; kad bi čovjek zastao u hodu, oslanjao se o štap, tako da je ovaj podržavao nabor himationa pod pazuhom, što je tako čest stav likova na bareljefima i oslikanim posudama.[29]

Plutarh kaže da spartanski dječaci »od dvanaeste godine više nisu nosili košulje, nego su dobivali jednu kabanicu za čitavu godinu«.[30] Oponašajući Lakedemonjane,[31] ili

[27] F. Chamoux, *L'aurige de Delphes* (1955), str. 51.

[28] Vidi L. Heuzey, *Histoire du costume antique,* str. 80—84.

[29] Vidi na primjer P. Cloché, *Les classes, le métier, la trafic,* slike XXIV B i XXX B.

[30] Plutarh, *Likurg,* 16, 12.

[31] Vidi F. Ollier, *Le mirage spartiate,* I, str. 172—173 i 184—185.

pak zbog siromaštva, i mnogi su Atenjani ogrtač oblačili na golo tijelo. Tako je radio i Sokrat, a po ugledu na njega i većina ostalih filozofa. »Uvijek si bos i bez hitona«[32], rekao mu je Antifon. Uostalom, ogrtač je bio dovoljno širok da pokrije čitavo tijelo; jedino kad bi zapuhao snažan vjetar i odigao ga, vidjelo bi se da ispod njega nema košulje. No, po svemu sudeći, u Ateni je oblačenje ogrtača na golo tijelo ipak bilo izuzetak.

Himation se oblačio tako da se najprije prebacio preko leđa i oba ramena, zatim su se na grudi povukla dva donja ugla tkanine, a nabori su se ispruženom desnom rukom skupili u pregib lijeve ruke ili na lijevo rame, odakle su klinasto padali na leđa. Takav su način stari Grci zvali ogrtanje zdesna (*epidéksia*); naime, desnom bi rukom uhvatili skut ogrtača i potom ga zdesna prebacivali nalijevo. U Aristofanovim *Pticama* Posejdon kaže Tribalu, barbarskome bogu, koji prema tome nije poznavao grčke običaje:

Ti, što je s tobom? Nalijevo zar nosiš plašt?
Na desno rame nećeš li ga premetnuti?
Što, kukavče? Baš pravi si Lespòdija![33]

Atenski strateg Lespodija imao je čireve ili proširene vene na lijevoj nozi, pa je, navodno, namještao skut ogrtača tako da ih prikrije, jer da se ogrtao kao drugi, u hodu bi mu se vidjela lijeva noga (ako je, naime, nosio kratku košulju). U Platonovu *Teetetu* Sokrat se ruga prostacima »koji ne umiju podići plašt na lijevo rame kao što čine slobodni ljudi«.[34]

Stari govornici Solon, Periklo, Temistoklo i Aristid, besjedili su s govornice zaogrnuti u plašt koji im je pokrivao obje ruke, dok je iz nabora izvirivala samo desna šaka, što je onemogućivalo bilo kakvu izražajniju govorničku gestikulaciju. U takvu je stavu i Solonov kip u Salamini, kako veli Eshil, koji ga navodi kao primjer suzdržanoga mira nekadašnjih političara, kako bi što oštrije osudio

[32] Ksenofont, *Spomeni Sokratovi*, I, 6.

[33] Aristofan, *Ptice*, stihovi 1568—1569 (prijevod K. Raca; *op. prev.*); isp, F. Robert, *Rev. Et. Gr.*, 70 (1957), str. XVI—XVII.

[34] Platon, *Teetet*, 175 e.

vatreno razmahivanje rukama po kojemu je bio poznat »divlja zvijer« (*therion*) Demosten.[35] Takvu pozu ima i kopija navodno Sofoklova kipa.[36] Skut himationa mogao se podići do brade ili čak i preko glave, poput kapuljače. Međutim, u Eshinovo i Demostenovo vrijeme govornicima je, dok su se obraćali slušateljstvu, skut ogrtača prolazio ispod desnoga pazuha i ukoso preko grudi do lijevoga ramena, tako da im je desna ruka bila sasvim slobodna »izvan himationa«. U *Ženama u narodnoj skupštini* Praksagora veli svojim drugama:

Valja nam
Dić ruku jednu uvis, nju odgalit svu.[37]

Naime, taj način glasovanja (*heirotonía*) mogao se vršiti samo tako da se razgrnu desna ruka i rame.

Kad bi ponekad ustrebalo osloboditi tijelo za neki fizički posao ili za borbu, himation se presložio po dužini, no u tom ga je slučaju valjalo pričvrstiti o lijevo rame pomoću kopče kao eksomidu ili *hlamidu*. Nakon poraza kod Heroneje čak su i starci pozvani u vojsku da pomognu u obrani od Filipa, koji je bio zaprijetio Ateni:

Starci, kojima su godine iscrple tjelesnu snagu, veli govornik Likurg, hodali su naokolo gradom onako pogrbljeni, »jednom nogom u grobu«, presloživši plašt i prikopčavši ga o ramenu.[38]

Tako su na jednostavan način svoje mirnodopske ogrtače prilagodili za boj.

Hlamida, koja je bila u prvom redu ogrtač vojnika, efeba i konjanika, a vjerojatno je potekla iz Tesalije, pravila se od još deblje i čvršće tkanine nego čak tribon, i uvijek se kopčala na ramenu. Taj je dosta kratki plašt na vjetru lepršao iza trkača ili jahača, pa su umjetnici često znali iskoristiti to lelujanje tkanine za postizanje osobito lije-

[35] Eshin, *Govor protiv Timarha*, 25.

[36] Vidi L. Heuzey, *Histoire du costume antique*, str. 102, slika 53, s čim treba usporediti Demostenov kip, *ibidem*, str. 30, slika 19.

[37] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 266—267 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[38] Likurg, *Govor protiv Leokrata*, 40.

pih efekata, kao na primjer na partenonskom frizu.[39] Zbog toga što je bila otvorena i raspuštena, hlamida nije štitila tijelo kao himation, te se ispod nje morala nositi košulja. Premještanjem kopče oko vrata ili s jednoga ramena na drugo mogla se vrlo lako po potrebi osloboditi i lijeva ruka umjesto desne. Hlamida omotana oko lijeve podlaktice mogla je služiti i kao kakva-takva zamjena za štit; tako je učinio Alkibijad kad se prije smrti probio iz svoje kuće zahvaćene požarom.[40] Grimiznocrvena hlamida kroz čitavu je antiku ostala najuobičajeniji vojnički plašt: vojnici namjesnika Pilata ogrnuli su Isusa Krista, prije nego su ga ovjenčali trnjem, jednom takvom hlamidom, »skrletnom kabanicom« (*Matej*, 27, 28).

U staroj Grčkoj robovi nisu nosili posebnu odjeću; mora da su se oblačili poput naseljenika i Atenjana iz siromašnijih slojeva.

*
* *

U načelu, ženska se odjeća nije razlikovala od muške. Zbog posebna načina podešavanja i nagizdavanja mogla je izgledati sasvim drugačijom, no uvijek se radilo u prvom redu o četvrtastom komadu vunene ili lanene tkanine, kakav izlazi iz razboja, koji se slobodno prilagođivao tijelu pomoću kopča ili šavova. Kažu da su Fokion i njegova žena u svome siromaštvu imali samo jedan ogrtač za izlaske, kojim su se služili naizmjence. Međutim, ženska i muška odjeća razlikovale su se po načinu oblačenja i po boji. U *Ženama u narodnoj skupštini* Praksagora i njezine prijateljice posudile su od muževa ne samo štapove i tešku obuću *(embádes)*, nego i ogrtače, dok je Blepir, koji je zbog toga morao navući ženinu »safranastu donju suknjicu« (*krokotós*), u njoj ispao smiješan.[41]

Najpriprostija ženska odjeća je ona kakvu su nosile mlade Spartanke, koje su atenski pjesnici toliko ismijavali.[42] To je otvoreni *peplos*, koji je služio u isti mah kao haljina i kao ogrtač. Sastojao se od dosta uzanoga, četverokutnog rupca, fibulama pričvršćenog o ramenima; na peplosu nije bilo šavova, a nosio se utegnut pojasom. Pokrivao je u stvari samo jednu polovicu tijela, dok se druga razotkrivala i pri najmanjem pokretu. Plutarh nam govori kako su mlade Lakedemonjanke nosile »onu vrstu haljetka, kojemu su se skutovi, jer nisu bili dolje sašiveni, rastavljali u hodu i otkrivali bedra, zbog čega su se i zvale 'golokuke' (*fainomerís*)«.[43]

Ako je taj otvoreni peplos bio dovoljno dug, mogao je imati i nabrani pregib:

> Kad je žena satkala četvrtast komad tkanine veći od skromnoga peplosa spartanskih djevojaka, morala je, sasvim naravno, prebaciti preko ramena i zakopčati fibulama sve što je bilo dulje od njezina stasa. Jedan dio velike vunene marame bio je gore prebačen preko drugoga svog dijela, dok joj je jedna strana ostajala otvorena. Preko nje se nosila dulja ili kraća gornja odjeća, koja se, međutim, u donjem dijelu sastojala samo od jednoga komada tkanine, bez i jednoga šava. Na isti način, rubovi su joj padali postrance u slapu nabora, koji s čitavoj odjeći pridavali karakterističnu osebujnost.[44]

Žena odjevena u peplos lako je mogla ruku staviti pod nabrani pregib, što je čest stav mnogobrojnih kipića, osobito onih koji su služili kao stalci za ogledala.

Ako je pregib bio dovoljno dug, stražnji je dio mogao biti prebačen preko glave poput koprene ili kapuljice. Ženske figure na nadgrobnim spomenicima obično imaju na taj način zastrte glave.

Kad je pregib s naborima padao niz tijelo, mogao je u struku biti stegnut pojasom, na način kako je odjevena Fidijina *Atena Partenos*, sudeći barem prema brojnim njezinim kopijama koje su se sačuvale do danas.[45] Pojas je pri-

[39] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I, slika 64.

[40] Plutarh, *Alkibijad*, 39.

[41] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 311—332 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[42] Vidi gore, Treće poglavlje str. 64.

[43] Plutarh, *Usporedba Likurga i Nume*, 3, 6—7.

[44] L. Heuzey, *Histoire du costume antique*, str. 156.

[45] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I, slika 46.

državao nabore, ne dopuštajući da se pri hodu desna noga obnaži, i isticao gornji dio tijela, pridajući cijeloj figuri plemenitu naočitost. Kada tkanina nije bila zategnuta preko prsiju, pojasom se mogao postići bogat naborak, koji su stari Grca zvali *kolpos*. Otvoreni peplos nužno je bio asimetričan, dok je zatvoreni obično cilindrična oblika, bio podešen vrlo simetrično. Zatvoreni peplos također je mogao imati pregib i pojas. Takva je vilečanstvena odjeća *ergastinâ* (radnicâ) na partenonskom frizu u Louvreu.[46]

U vrijeme atensko-eginskog rata, kojemu ne znamo točnu godinu, no do kojega je sasvim sigurno došlo prije 485. pr. n. e., Eginjani su odnijeli jednu tako potpunu pobjedu da su izginuli svi Atenjani, osim jednoga, o čemu Herodot veli:

> Kad je stigao u Atinu, on javi kakva se nesreća desila. Kad su za to saznale žene onih koji su učestvovali u pohodu na Eginu, strašno su se naljutile što je od njih tolikih on sam ostao u životu, te ga opkole i počnu ga bosti šiljkovima od kopči sa svojih haljina i svaka ga je pitala gdje joj je muž. I on tako pogine, a Atinjani su smatrali taj postupak žena za veću nesreću od one prve. Pošto nisu znali kako drukčije da kazne ove žene, oni ih prisile da otada nose jonske haljine. Pre toga su Atinjanke nosile dorske haljine, koje su vrlo slične korintskima. Posle toga su nosile lanene haljine da im kopče ne bi bile više potrebne.
>
> Ako hoćemo da govorimo istinu, taj način odevanja i nije bio poreklom jonski, nego je bio karski; stari način odevanja helenskih žena bio je taj za koji mi sada kažemo da je dorski.[47]

Posljednja tvrdnja iz ovoga teksta nije baš sasvim vjerodostojna, kao što ni čitavu tu Herodotovu priču ne moramo uzeti pod gotov groš. Vjerojatno je, međutim, da je atenska moda u pogledu ženskog odijevanja bila rezultat dugotrajna razvoja a ne nekoga dramatičnog događaja poput ovoga o kojemu govori povjesničar. No, u svakom slučaju, moramo se pridržavati njegova razlikovanja peplosa, obično satkanog od vune i pričvršćenog kopčama,

[46] Vidi J. Charbonneaux, *ibidem*, slika 83.

[47] Herodotova istorija V, 87—88 (prijevod M. Arsenića; *op. prev.*).

od šivane lanene košulje odnosno haljine, i složiti se s tim da je ova novijega postanja.

Grci su oduvijek upotrebljavali ovčju vunu da bi se obukli, dok se lan, kao što smo rekli, isprva uvozio iz Jonije, a tek se kasnije udomaćio u nekim krajevima Grčke u užem smislu. Lan se, prema tome, dugo smatrao luksusnom robom, te se njegova upotreba proširila tek malo-pomalo, i to najprije među pomodarkama iz bogatijih slojeva. No, mislim da se s pravom može pretpostaviti da je stari vuneni peplos, pošto su ga ove već bile odbacile, i dalje ostao glavna odjeća seljanki i većine pučanki, o robinjama da i ne govorimo. Kao što su atenski graditelji na partenonskom frizu primijenili usporedo dorski i jonski red, tako su i Atenjanke nosile sad takozvani »dorski« peplos, sad finu lanenu haljinu s naborima, *hiton*, koju su zvale »jonskim«. Na jednom eleuzinskom bareljefu iz sredine 5. stoljeća pr. n. e. Demetra je obučena u strogi peplos, dok nejzina kći Kora nosi elegantnu lanenu haljinu.[48]

Lanena je haljina, kao i peplos, bila pravljena od četverouglastoga komada tkanine, kakav izlazi iz razboja, no dva su postrana ruba tkanine bila prišivena jedan za drugi, dok su gornji rubovi sa svake strane bili spojeni na ramenima i uzduž ruku dvostrukim nizom šavova, ponekad i kopčama, tako da su tvorili neku vrstu širokih rukava. Iznad struka nabirao se dublji ili plići kolpos, već prema dužini tkanine. Lanena se haljina često plisirala priprostim postupkom kakav je utiskivanje nabora noktom, jer ne bismo mogli tvrditi da su stari Grci poznavali glačalo. Ta je dugačka haljina mogla, kao i peplos, imati dvostruk pregib na prsima i leđima.

Preko haljine, koja nije bila tako topla kao peplos, žene su zimi nosile raznovrsne ogrtače: na primjer, običan oveći rubac prebačen ukoso i pričvršćen oko jednoga ramena kopčom, ili okrugli plašt, *enkiklon*, ili peplos kao gornju haljinu, ili, napokon, dug *himation* sličan muškom, no kojemu je skut obično elegantnije padao sprijeda, a ne straga kao na *hlanidi*. Katkad bi se taj ogrtač preslo-

[48] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpture grecque classique*, I, sl. 41.

žio nekoliko puta po duljini i prebacio unatrag preko oba ramena, a sprijeda preko nadlaktica, tako da je, kao na oslikanim posudama, izgledao poput dugačka šala.[49]

U 4. stoljeću pr. n. e. elegantne mlade žene što ih prikazuju figure iz Tanagre zimogrožljivo su se zaogrtale u široke, ukusno nabrane plašteve, koji su im gotovo sasvim pokrivali haljine, a katkad su glavu prekrivale skutom plašta, kao kukuljicom.[50]

Naravno, dok su siromašnije Atenjanke i dalje same tkale svoju odjeću, u nekim su gradovima pojedini obrtnici već uživali glas vrsnih majstora za pravljenje ovoga ili onoga odjevnog predmeta. S otoka Amorga izvozile su se bogate lanene haljine, koje su bile vrlo skupe, dok su se od sicilskog lana mogle praviti mnogo jeftinije.[51] Duge lanene halje iz Korinta (*kalásireis*) također su bile na visokoj cijeni. Vezena odjeća sa Hija, Kipra i iz Mileta tražila se nadaleko. U Pelenu su se pravili glasoviti ogrtači, a otmjene su žene mnogo tražile vrlo fin i kvalitetan lan (*býssos*) koji se tkao u Patrasu.

Sliku o tome kako je žena Euripidova vremena isprobavala novu odjeću najbolje nam daje sam pjesnik kada u *Medeji* glasnik kazuje kako je Glauka, kći korintskoga kralja, kojom se upravo bio oženio Jazon, primila otrovan plašt i vijenac, smrtonosne darove ljubomorne čarobnice koja ih joj je poslala po svojim sinovima:

A ona kada nakit vidje tvoj i plašt,
odoljet nije mogla nego primi dar
i obećā što od njē tražio je muž.
Pa jedva što je s djecom izašao on,
ogrnula je ona vézen onaj plašt
i zlatnim vijencem plavi ovjenčāla pram.
Pred zrcalom poravna vlásī svojih red
i uredi na tijelu plašta nabor svak.
Pa nasmijana sva sa stolca usta tad

[49] Vidi reprodukciju Pasijadove alabastre u L. Heuzey, *Hist. du cost. ant.*, slika V, s obzirom na str. 220.

[50] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpt. gr. class.*, II, slika 104, i E. Pottier, *Diphilos et les modeleurs de terres cuites grecques* (Laurens, 1909), passim.

[51] Platon, *Pismo XIII*, 363 a.

i pošētā po trijemu sitan mjereć hod,
i vidi se da daru raduje se tvom
sva sretna što se može smatrat prekrasnom.[52]

Ovakvo se ponašanje lako dade protumačiti: Glauka je sitno koračala kako bi što bolje odmjerila ljepotu nabora na odjeći pri hodu.

*
* *

Zlatni vijenac kraljevne Glauke spada u bogat ukras kakav su starogrčke žene voljele stavljati na glavu kada su se oblačile za neku svečanost ili kakvo primanje. Rekli smo što se toga tiče da Atenjani iz vremena Perzijskih ratova, noseći u kovrljku kose (*krobýlos*) zlatne »cvrčke«, nisu bili ništa manje gizdavi od svojih žena, ali je muška moda ubrzo postala umjerenija, osim u nekim okolnostima, kao na primjer prigodom vjerskih svetkovina i svečanih gozbi. Mladi kicoši iz bogatih slojeva, dugovlasi Aristofanovi »vitezovi«, nisu baš prezali od takvih ukrasa, a ponekad su nosili i metalne grive oko gležnjeva. Gizdelin poput pjesnika Agatona, koji se navodno odijevao kao žena, sigurno je nosio i nakit, no to je bilo tako izuzetno da je upadao u oči. U klasično doba nakit su u običnim prilikama nosile samo žene, osim prstena pečatnjaka, kojim su se muškarci koristili za utiskivanje pečata (*sfragís*) u glinu ili u vosak na pismima ili dokumentima povjerljiva sadržaja.

Žene su dosta često nosile ogrlice, narukvice, naušnice i grivne na nogama. Teške ogrlice s privjescima iz mikenske i arhajske epohe — poput Harmonijina đerdana kojim je bila podmićena Erifila — rijetko su se nosile u Periklovo doba, kad su ih nadomjestili lančići, o kojima je ponekad visjela poneka amajlija. Narukvice su se nosile oko zapešća, ali i između lakta i ramena, kada je nadlaktica bila obnažena izvan peplosa. To su bile spiralne ili obične kružne grivne od zlata ili srebra, koje su se mogle zatvarati kopčom u obliku figurice. Ta vrsta nakita često je bila oblikovana u sklupčanu zmiju.

[52] Euripid, *Medeja*, stihovi 1156—1166 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

Običaj bušenja rupica kroz ušne resice kako bi se o njih mogle objesiti naušnice proteže se do najdavnijih vremena. Žene Periklova doba nisu u ušima nosile teške i složene ukrase mikenskog zlatarstva, nego uglavnom kružiće od plemenitih kovina ukrašene, na primjer, rozetama. Ponekad su s njih kao amajlije visjele figurice životinja. I, napokon, bila je vrlo raširena moda nošenja grivni oko gležnjeva i listova, koja je, vrlo vjerojatno, imala neke vjerske, odnosno magične *(apotropejske)* značajke.

Naravno, žene su nakit držale u kutijicama, koje su im, kad su se željele okititi, donosile robinje: takav prizor često zatječemo na oslikanim posudama, kao i na nadgrobnim reljefima, na primjer na prekrasnoj Hegesinoj steli.[53]

Od ženskih toaletnih potrepština valja također spomenuti lepezu i suncobran, od velike koristi u tako toploj i sunčanoj zemlji kakva je Grčka.

Starogrčka lepeza (*ripís*) ni u čemu ne nalikuje suvremenoj, sklopivoj lepezi, koja se otvara u polukrug. Bila je to jednostavno tanka daščica ili pločica, obično u obliku srca ili kozlačeva ili palmina lista, s peteljkom kao drškom. Takve su one krute lepeze načinjene po svoj prilici od tankih drvenih daščica što ih prikazuju figurice iz Tanagre.[54] Ponekad je lepeza bila okrugla ili je izgledala kao palmeta. Lepeze su bile obojene zeleno, plavo ili bijelo, a bilo ih je i pozlaćenih.

Što se tiče suncobrana (*skiádion*), kakav se vidi na ponekom bareljefu i na oslikanim posudama iz 5. stoljeća pr. n. e., ovaj je, za uzvrat, dosta nalikovao današnjim suncobranima. Bio je to predmet napravljen od okrugle tkanine nategnute preko stanovitoga broja žbica, koje su jednim krajem pričvršćene za prsten što klizi uzduž drška. Ponekad su mu radi elegancije dubovi bili ukrašeni resama. Suncobran (koji je ujedno mogao služiti i kao kišobran) rijetko je kada prikazan zatvoren. Gotovo uvijek nosi ga rob, slijedeći svoju gospođu i praveći joj sjenu. Mora da su suncobrani imali i vjersku ulogu sličnu onoj kakvu u nekim procesijama igra »nebo«, kao na primjer

[53] Vidi J. Charbonneaux, *La sculpt. gr. class.*, II, slika 57.

[54] Vidi na primjer E. Pottier, *Diphilos et les modeleurs de terres cuites grecques,* slika XII; P. Guillon, *La Béotie antique,* slika XXI.

u panatenejskoj povorci i *Skiroforijama,* u kojima se jedan bijeli suncobran nosio ispred Posejdonova svećenika i Atenine svećenice, no bili su isto tako i predmeti svakodnevne upotrebe, kojima su otmjene gospođe štitile bjelinu svoje puti.

*

* *

Sokrat i, po svoj prilici, mnogi robovi i pučani hodali su atenskim ulicama i stazama predgrađa bosonogi. Likovi koje vidimo na oslikanim vazama obuveni su dosta rijetko, a sigurno je da su kod kuće Atenjani i Atenjanke bili uglavnom bosi. No, pri izlasku počesto su nazuvali sandale i cipele. Pa ipak, Teofrastov se tvrdica obuvao tek poslije podneva!

U pogledu obuće, kao i u pogledu kapa o kojima ćemo uskoro također kazati riječ-dvije, veoma je teško uskladiti mnogobrojne nazive što nam ih daju tekstovi s predmetima predstavljenima na likovnim spomenicima. Mnoge su pretpostavke i dalje veoma nepouzdane. Obuća se često pravila po mjeri; u tom je slučaju postolar obrezivao potplat izravno oko naručiočeva stopala.[55] Sandale su se sastojale jednostavno od plutenog, drvenog ili kožnatog đona, koji su uz nogu pridržavali remenčići oko gležnjeva i nožnih prstiju, dok je gornji dio stopala ostajao nepokriven. *Embada,* obična zatvorena obuća kakvu su nosili putnici, bila je cipela koja se vezala sprijeda, a na gornjem je dijelu bila posuvraćena i gotovo nalikovala na današnju polučizmu. *Endromida* joj je dosta slična, samo nema posuvratka. *Koturna,* lidijskog postanja, koju je, kažu, usavršio za kazališne potrebe Eshil, bila je obuća s debelim potplatom, mnogo prostranija od prethodnih, pa se mogla obuvati i na desnu i na lijevu nogu, odakle i nadimak »Koturna« koji su protivnici nadjenuli političaru Teramenu, optužujući ga da se suviše lako priklanja čas jednoj, a čas drugoj stranci.[56]

Ženska je obuća bila znatno elegantnija i raznovrsnija. Nazivi nekih vrsta, kao na primjer »perzijanke« ili »lakon-

[55] Vidi gore, Peto poglavlje, str. 145.

[56] Ksenofont, *Helenska povijest,* II, 3, 30—31.

ke« dovoljno jasno govore odakle su bile preuzete, no mnogo ih je teže opisati. Znamo da su se žene, kako bi im stas bio viši, služile nekom vrstom potpetice koju su stavljale između noge i dna obuće, budući da po svoj prilici postolari nisu stavljali petu na potplate. Jedan je satirički pjesnik rekao: »Kad je žena premalena, stavlja pluto u cipele«. Koža za žensku obuću bojila se u crno, crveno, bijelo ili žuto. Kao i kod odjeće, obućari iz mnogih gradova pravili su vrlo cijenjene modele, na primjer majstori iz Arga, iz Sikiona i sa Roda. Jedan Herondin mim uvodi nas k nekom postolaru, koji je, kao i većina drugih, ujedno i prodavač obuće. Doduše, taj je komad napisan u 3. stoljeću pr. n. e., no vjerojatno su i otmjene žene iz prethodnog stoljeća već nalazile kod svog obućara širok izbor, pa bi se prizor iz Herondinoga komada bio mogao otprilike na isti način odigrati i pedeset ili sto godina prije. Dvije mušterije ulaze u radnju, a obućar Kerdon odmah se počne truditi da im ugodi; nudi im da sjednu, kori pomoćnike i pokazuje dvjema gospama razne »modele iz svoje kolekcije«, hvaleći im kakvoću. Uzgred saznajemo da je u njegovoj radionici zaposleno trinaest robova, a zatim veli:

Izvolite, pogledajte sve ove razne vrste: evo sikionke, ampračanke, kanarinac-žute, jednobojne, papiga-zelene, špagerice, natikače, papuče, jonjanke, visoke, za ujutro, otvorene, otvoreno crvene, sandale, argivke, grimizne, na dječačku, za hodanje. Recite samo što vam je po volji...

MUŠTERIJA: Kolika je cijena ovom paru što sada držiš? Samo, nemoj da nas grom ošine kad je čujemo.

KERDON: Najbolje je da ih sama pogledaš i da mi kažeš što misliš koliko vrijede. Reci neku cijenu, samo pazi da mi radnici ne ostanu bez kruha...

MUŠTERIJA: No, no, što se buniš unaprijed. Zar mi ne možeš bez okolišanja reći cijenu, pa kolika je da je.

KERDON: Gospo, ovaj par košta jednu minu (dakle, trista drahmi, što je prilična svota). Možeš ih pogledati odozgo i odozdo. Kad bi ih i sama boginja Atena htjela kupiti, ne bih mogao spustiti ni za pola pare.

MUŠTERIJA: Sad mi je jasno zašto ti je dućan prepun lijepe i skupe robe. Dobro je čuvaj, Kerdone.[57]

I cjenkanje se nastavlja u istom šaljivom tonu.

*
* *

Preostaje da kažemo nešto i o kapama. U gradu su muškarci hodali uglavnom gologlavi; na selu i izvan grada pokrivali su glavu. Jedino su stranci na proputovanju nosili gradom neku kapu. U ratu se nosio metalni šljem. Šakači — rekli bismo: boksači — imali su kožne štitnike za glavu. *Pilos* je lijepa visoka kapa ušilj, manje-više stožasta oblika, koja je mogla imati i štitnik kao zaštitu od sunca, pa i razne ukrase. Ta se kapa obično izrađivala od izdržljivog i relativno krutog pusta, kako se ne bi spljoštila. Mogla je biti napravljena i od kože, pa čak i od kovine. Herodot je naziv *pilos* upotrijebio za perzijsku *tijaru*.[58] Ta je kapa mogla poslužiti i kao vojnički šljem.[59]

Riječ *pilidion*, umanjenica prema *pilos*, označivala je u stvari dosta različitu vrstu kape. To je jednostavan vuneni ili pusteni klobučić, koji je isprva služio kao nešto poput noćne kapice, a koji su liječnici ponekad propisivali bolesnicima da im se ne prehladi glava.[60] Takvu istu kapicu, bez ikakva ukrasa i bez štitnika za oči ili oboda, nosili su na selu robovi i ljudi iz puka: seljaci, pastiri, obrtnici, mornari, lađari itd. Njome je glavu pokrivao i bog Hefest, kao zaštitnik rukotvoraca. Atenjanin stanovita društvenog ugleda sramio se pojaviti na ulici sa tako običnim, nedotjeranim pokrivalom za glavu. Doduše, Solon ju je nosio jednom osobitom zgodom, kada je, naime, htio da se pomisli kako mu se poremetio um.[61]

[57] Heronda, *Mimi*, VII, stihovi 56—85 (uz skraćenja).

[58] Herodot, III, 12 (u Arsenićevu prijevodu stoji riječ »šubara«; *op. prev.*).

[59] Vidi na primjer graviranu nadgrobnu stelu u P. Guillon, *La Béotie antique*, slika XXIV.

[60] Platon, *Država*, III, 406.

[61] Vidi R. Flacelière, *Revue des Et. anc.*, 49 (1947), str. 235—247: *Solonova kapica.*

Kineja je bila kožnata kapa (doslovno: »od pseće kože«), oblikom i upotrebom vrlo slična pilidionu.

Pilos je, čak i kad je imao štitnik za oči, slabo štitio od sunčanih zraka. Zbog toga su putnici — kao glasnik bogova Hermo — radije nosili *petaz*, velik pusteni ili slamnati šešir veoma široka oboda i niske »glave«, a remenčićem ili uzicom ispod brade, koja ga je pridržavala kad se zabacio na potiljak ili nosio na leđima. Takav je šešir morao biti pričvršćen na glavi, jer ga je lako mogao odnijeti vjetar, no izvrsno je štitio od sunca i kiše.

Rekli smo da su žene zastirale glavu skutom haljine ili plašta kao kukuljicom. *Kekrifal*, koji smo također već spomenuli, prije je vrsta šala ili marame koja se veže oko kose nego pravo pokrivalo za glavu. No, i žene su mogle nositi okrugao, šiljat šešir široka oboda, *toliju*, u stvari jednu varijantu petaza. Figurice iz Tanagre pokazuju s kakvom su elegancijom otmjene gospe znale nositi tu toliju.

SEDMO POGLAVLJE

PREHRANA — IGRE I ZABAVE

Radni dan, kao i svi skupovi, na primjer sjednice Skupštine i sudovi ili vjerske svečanosti, počinjao je u pravilu po izlasku sunca. Prije nego bi u cik zore izašao iz kuće, Atenjanin bi pojeo zajutrak (*akratismós*), koji se obično sastojao od nekoliko komada ječmenoga ili pšeničnog kruha zamočenih u malo čistoga vina (*ákratos*). Taj je prvi obrok mogao biti i nešto obilniji kad bi mu se dodalo nekoliko maslina ili smokava.

U antičkoj Grčkoj vremenski odjeljci dana — sati — nisu se računali točno. U davnini se doba dana približno određivalo zorom, vremenom kada je najveći promet na tržnici (sredina prijepodneva), podnevom, poslijepodnevom i večeri. Međutim, već od polovice 5. stoljeća pr. n. e. Grci su raspolagali sa dvije naprave za mjerenje vremena: to su sunčani sat ili *gnomon*, koji im je došao s Istoka i *klepsidra* ili »vodena ura«, u kojoj je otjecanje tekućine označivalo vremensko trajanje. Hidraulični sat na principu klepsidre u klasično doba još nije postojao. U praksi, Atenjanima je vrijeme za neki sastanak ili susret pokazivala duža ili kraća sjena što ju je na vodoravnu plohu gnomona bacala igla koju je na Pniksu postavio astronom Meton, ili igla drugih sunčanih satova, od kojih su neki bili i prenosivi. Dužina sjene mjerila se stopama. U *Ženama u narodnoj skupštini* Praksagora veli mužu:

Tvoja sva briga će biti
Kad dô desēt stopa dosegne sjena, na ručak da pomazan ideš.[1]

Jedan ulomak iz komediografa Eubula prikazuje nekog izjelicu:

> Budući pozvan na večeru prijatelju koji ga je zamolio da dođe kada sjena na sunčanoj uri dosegne dvadeset stopa, izmjerio ju je u zoru, čim je sunce granulo i došao u goste kad je sjena bila još dvije stope duža. Čak se i ispričao što je malo zakasnio, jer da je imao obaviti neki posao, i što je došao kad je već svanulo.[2]

Kako su gozbe za uzvanike uvijek bile zakazivane uvečer, to je kao da je bio pozvan u osam navečer, a došao već u osam ujutro. Čak i pošto se proširila upotreba gnomona, stari Grci, po svemu sudeći, nisu brojili sate, kao što su to činili Rimljani počevši od izlaska sunca. Podjeljci dana ostali su, dakle, kod njih sasvim približno i nedovoljno određeni, što mora da se održavalo i na sam životni ritam.

Negdje oko podneva, ili tokom poslijepodneva, Grci su uzimali na brzinu dosta skroman obrok (*áriston*). Neki su predvečer imali užinu (*hespérisma*), dok je daleko najobilniji obrok bio obično u sam smiraj dana, često kad bi se već spustila noć: to je bila večera (*deīpnon*).

*
* *

Što su stari Grci jeli kod kuće u običnim prilikama? Većinom su, a osobito Atenjani, bili veoma umjereni, što je bilo donekle uvjetovano podnebljem i škrtošću tla. Međutim, stanovnike plodne Beotije bio je glas velikih izjelica, te su im se ostali rugali zbog proždrljivosti, kao i zbog neotesanosti i ograničena duha. No, vjerojatno su im tu tobože jedinu sklonost dobrom jelu i piću pripisivali iz predrasuda njihovi zavidni susjedi.[3] Naprotiv, Spartanci su slovili kao još skromniji od Atenjana, no možda je i to mišljenje tek posljedak obrnutoga privida.

Homer je već ljude zvao »hljebojedima«. I zaista, žitarice su, osobito pšenica i ječam koje su, kao sto smo rekli, Atenjani pretežno morali uvoziti, bile osnovne prehrambene namirnice. Opisujući zdrav i jednostavan život, Platon u *Državi* kaže:

> Hraniće se spremajući sebi kašu od ječma i brašno od pšenice, i to će onda mesiti i peći, a zatim će najlepše hlebove i kolače stavljati na rogozinu i čisto lišće...[4]

Ječmeno brašno umiješeno u pogačice je *maza*, osnovna svakodnevna hrana. Prema jednom Solonovom propisu, pšenični kruh (*ártos*) u obliku okruglih hljebova smio se jesti samo na blagdane. No sigurno je da se u Periklovo vrijeme kod pekara moglo svakoga dana kupiti i pšeničnoga kruha i ječmenih pogača (dok je nekada obitelj sama pekla kruh), ali je maza bila jeftinija, te su se siromašniji slojevi vjerojatno u obične dane zadovoljavali samo njome.

Svaka netekuća hrana koja se zalagala uz kruh zvala se *opson* (prismok): povrće, luk, masline, meso, riba, voće i poslastice. Povrće je bilo rijetko i u gradovima prilično skupo, osim boba i leće, koji su se priređivali uglavnom kao kaša (*étnos*). To je bilo krepko i hranjivo jelo, u kojemu je, kako veli Aristofan, uživao veliki proždrljivac Heraklo.[5] Mnogo se jeo češnjak, a također i sir i luk, naročito u vojsci, gdje se sladokuscima takva hrana činila jednoličnom i prostom.[6] U Atici je maslina, barem prije Peloponeskog rata, veoma dobro uspijevala, pa je osim za pravljenje ulja služila vrlo mnogo i kao hrana.

Meso je bilo skupo, osim svinjetine (odojak je stajao tri drahme[7]), te ga je gradska sirotinja jela tek u rijetkim prilikama, prigodom prinošenja žrtava, budući da su sve vjerske svetkovine djelomično podsjećale na ono što se zbiva u klaonicama i mesnicama i završavale općim žde-

[1] Aristofan, *Žene u narodnoj skupštini*, stihovi 651—652 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[2] Eubul, Kockovo izdanje fragmenata iz komediografa, 119; kod Ateneja, 1, 8 b—c.

[3] Vidi P. Guillon, *La Béotie antique* (1948), str. 79—92.

[4] Platon, *Država*, II, 372 (prijevod A. Vilhara; *op. prev.*).

[5] Aristofan, *Žabe*, stihovi 62—63.

[6] Aristofan, *Mir*, stihovi 529 i 1127—1129.

[7] Aristofan, *Mir*, stih 374.

rancijama. Međutim, na selu su imućniji zemljoposjednici mogli često jesti živad, svinjetinu, kozletinu i ovčetinu, da i ne govorimo o divljači iz lova.

Većina se Atenjana iz grada mnogo više hranila ribom nego mesom. Već je samo po sebi u tom pogledu značajno što se riječ *opson*, za koju smo već rekli da je označivala sve što se jelo uz kruh, dakle prismok, malo-pomalo počela odnositi u prvom redu na ribu, tako da riječ koja u modernom grčkom jeziku znači »riba« potječe od nje.

Pored kruha, riba je po svoj prilici bila glavna hrana gradskoga življa. Svako poskupljenje falerskih sardela i inćuna zabrinjavalo je pučke slojeve, koji su strahovali da bi mogli ostati bez najomiljenije i najuobičajenije hrane. Ribarnica je bila najposjećenije i najslikovitije mjesto na Agori. Neke osobito ukusne i tražene vrste ribe bile su preskupe za siromašne građane, kao na primjer glasovite jegulje iz Kopajskog jezera. Naime, Atenjani su podjednako voljeli slatkovodnu ribu kao i morsku, a od ove su osobito cijenili tunjevinu. Rado su jeli i školjkaše, kao i lignje i sipe, kojih je bilo mnogo uz eubejsku obalu i koje su predstavljale tako važan izvor prihoda za ribare iz Eretrije da je ovaj grad kao svoj posebni znak na novcu što ga je kovao imao lignju.[8] Trgovci usoljenim namirnicama (*tárihos*) prodavali su usoljenu ili dimljenu ribu i sušeno meso.

Obrok se mogao završavati nekim poslasticama (*tragémata*): svježim ili suhim voćem, osobito smokvama, orasima, grožđem, ili medenjacima.

Jela su spravljale obično ukućanke, ponajviše robinje. Međutim, u 4. stoljeću pr. n. e. pojavljuju se i kuhari i slastičari od zanata, od kojih su neki sastavljali i »kuharice«. Platon kaže da su »pekar Tearion i Mitek koji je napisao knjigu o sicilijanskoj kuvarskoj veštini, i vinski trgovac Sarambo,... izvrsni negovatelji tela, jer jedan peče izvrstan hleb, drugi se stara o jelima, a treći o vinu«.[9]

Većina jela uzimala se prstima, jer se nije znalo za vilice. Plosnata pogačica od ječma ili pšenice mogla je poslužiti i kao tanjur, no upotrebljavale su se i plitice i zdjele

[8] Vidi R. Flacelière, *Revue des Ét. anc.*, 50 (1948), str. 211—217: *Temistoklo, Eretrijci i lignja.*

[9] Platon, *Gorgija*, 518 B (prijevod A. Vilhara; *op. prev.*).

od drveta, gline ili kovine, dok su se kašasta jela grabila žlicama nalik na današnje, sa ponekad lijepo izrezbarenim drškama. Za rezanje mesa u upotrebi je, naravno, bio nož.

Spartanci su na svojim skupnim objedima, *sisitijama*, najradije jeli glasovitu crnu juhu, vrstu dosta začinjene čorbe od svinjetine, krvi, octa i soli. Plutarh nam pripovijeda kako je, da bi probao to jelo, »jedan kralj sa Ponta Euksina kupio spartanskog kuhara i naredio mu da skuha crnu juhu. Kako mu se nije svidjela, kuhar reče: Kralju, ova se juha kusa tek pošto se čovjek okupa u Euroti.«[10] Ova nam priča potvrđuje da je čak i u Sparti, gdje, kao što smo rekli, pranje nije bilo toliko omiljeno, postojao običaj kupanja prije večere.

Jedno polutekuće jelo zvalo se *kikeon* (u naših prevodilaca: »čistilo«; *op. prev.*): to je bio obredni napitak pri eleuzinskim misterijama, no rado su ga pili i starogrčki seljaci. Radilo se o ječmenoj prekrupi razmućenoj u vodi, i začinjenoj raznim aromatičnim biljem, kakvo su majčina dušica i metvica; ta se skromna hrana, međutim, smatrala i ljekovitom:

> U Aristofanovom *Miru* Hermo savjetuje Berku, koji se boji da će mu biti zlo ako se prenajede voća, neka prije popije kikeona s metvicom. Radi se sasvim očito o seljačkom napitku, jer ga u istoj komediji zbor hvali kao seoski specijalitet. Među blagodatima mira nalazi se i kikeon začinjen majčinom dušicom, kojim se ratar pri povratku kući osvježuje od ljetne žege. Jedan odlomak iz Teofrastovih *Karaktera* ukazuje na to da je kikeon zbilja pučko piće i da ga otmjen svijet prezire. Njegov »neotesanac« popije kikeona prije nego što pođe u Skupštinu, gdje svojim susjedima koje smeta njegov zadah tumači da ništa ne miriše ugodnije od majčine dušice.[11]

Piće se pilo iz čaša kakav je lakedemonski *koton*, vjerojatno drven ili metalan, za koji nam Plutarh veli da je bio osobito pogodan za upotrebu u vojsci:

> Iznutra je bio premazan smolom, tako da se nije vidjela prljavština koju su vojnici bili primorani piti, a

[10] Plutarh, *Likurg*, 12, 13.

[11] A. Delatte, *Le cycéon* (1955), str. 27, gdje se navode Aristofan, *Mir*, stihovi 712 i 1169, i Teofrast, *Karakteri*, 4.

koja bi im se inače zgadila. Osim toga, rubovi te čaše zadržavali su mulj, pa je voda dospijevala u usta čistija.[12]

U Ateni se pak kod kuće ponajviše pilo iz glinenih pehara.

Najuobičajenije piće bila je svakako voda, a sladokusci su joj znali cijeniti ukus i svježinu. Pilo se također i mlijeko, osobito kozje, kao i neka vrsta medovine, rastopljenoga meda u vodi. No vinova loza davala je piće nad pićima, »Dionizov dar«. Na selima se poslije berbe kušao mošt. Proizvodnja vina prilično se razlikovala od današnje. Dugo vrenje u kacama nije se primjenjivalo sustavno, pa se dragocjena tekućina lako kvarila. Da bi se tome doskočilo, vinu se dodavala zasoljena voda ili neki drugi sastojci, što donekle podsjeća na postupak kojim se u današnjoj Grčkoj dobiva smolom začinjeno vino ili rakija (mastika), iako stari Grci, barem koliko znamo, nisu stavljali smolu u vino. Dodavali su često aromatičnog bilja poput majčine dušice, metvice i cimeta, a koji put i meda. Pravili su isto tako i kuhano vino. Svaka vinogradarska pokrajina proizvodila je vino po vlastitim postupcima.

Vino namijenjeno domaćoj upotrebi nalijevalo se u mješine od kozje ili svinjske kože, dok je vino za izvoz bilo sipano u velike glinene ćupove (*píthoi*), koji su služili kao burad, a kasnije u isto tako glinene amfore, kojima su unutarnje stijenke bile premazane smolom. Ručke tih amfora nosile su pečat trgovca ili nekih lokalnih predstavnika vlasti, što je bilo nešto kao zaštitni znak i jamstvo za kvalitetu. Osobito su bila čuvena vina s otoka Hija, Lezba, Tasa i Roda. Izvoz i uvoz vina bili su, naročito na Tasu, podložni strogim zakonskim propisima, koji su kažnjavali svaku zloupotrebu i sačinjavali, kako se čini, pravi sistem zaštitnih mjera.[13]

Čisto vino (*ákratos*) pilo se relativno rijetko. Prije svakog obroka priređivala se u velikom vrču zvanom *krater* slabija ili jača mješavina vina i vode. Već u *Ilijadi*, kada u svome šatoru prima Agamemnonovo poslanstvo, Ahilej naređuje Patroklu:

[12] Plutarh, *Likurg*, 9, 8.

[13] Vidi *Inscr. gr.*, XII, dod. 347, I, i J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos* (1954), str. 37—45.

Veći postavi vrč, Menètijev sine, i jȁčēg
Smȉješāj vina i mètni isprȅd svakōg čašu.[14]

U klasično doba vino se također razblaživalo vodom, jače ili slabije, već prema okolnostima. Sluge su iz kratera zahvaćale piće dugom metalnom ili glinenom zaimačom zakrivljena drška, ili posudom za natakanje (*oinohóe*), i tako punili čaše za stolom. Vino je pri vjerskim obredima služilo i za žrtve ljevanice u čast bogova, no štovanje nekih božanstava isključivalo je vino, te im se žrtva prinosila mlijekom.

*
* *

Dok je kod Spartanaca zajedničko blagovanje bilo redovito, i svi su se ostali Grci veoma voljeli proveseliti na gozbama prilikom obiteljskih ili državnih svečanosti, kao i u svakoj prigodi koju je valjalo proslaviti, kakvi su razni uspjesi, osobito na atletskim i pjesničkim natjecanjima, odlasci i dolasci prijatelja itd. Gozbe (*sympósia*) su čak urodile posebnom književnom vrstom, kao što potvrđuju, između ostalih, Platonova i Ksenofontova *Gozba* i, mnogo kasnije, Plutarhovi *Gozbeni razgovori*, te Atenejeva *Gozba sofista*.

Riječ *simpozion*, koju prevodimo kao »gozba«, znači doslovce »skupna pijanka«. Da bismo je dobro shvatili, valja znati da se svako gošćenje, svako zajedničko blagovanje vjerske bratovštine ili kakve druge družbe, *tijaza*, odvijalo u dva dijela: najprije se utaživala glad, a potom se (no taj dio, iako je dolazio drugi po redu, nije bio manje važan, dapače, dao je ime simpozionu, a i trajao je mnogo duže od prvoga) prelazilo na piće, u prvom redu na vino, što je bilo popraćeno raznovrsnim zabavama, zavisno o vremenu i mjestu — razgovorima, doskočicama, slušanju glazbe, gledanju plesova itd. Ne bismo smjeli pomisliti da se u prvom dijelu nije posluživalo piće, ni u drugom jestvine: znamo, naprotiv, da su uzvanici mogli i uz jelo biti posluženi pićem, a da su za samoga simpoziona, kako bi mogli

[14] Homer, *Ilijada*, IX, stihovi 202—203 (prijevod T. Maretića; *op. prev.*).

više piti, griskali razne »zakuske« (*tragémata*): svježe ili suho voće, kolače, prženi slanutak i slično.[15]

Kao u slučaju spartanskih sisitija, i u Ateni se radilo o muškim gozbama, što veoma jasno ističe obilježje grčkoga društva koje smo naznačili već u Četvrtom poglavlju u vezi s odgojem i pederastijom: slobodnim je ženama bio strogo zabranjen pristup na društvene domjenke, kao i na sve političke skupove. Doduše, u povodu nekih vjerskih svetkovina priređivale su se gozbe koje su bile isključivo ženske kao, na primjer, u Ateni za vrijeme *Tezmoforija*. U Platonovoj *Gozbi* Diotima iz Mantineje ne nalazi se među uzvanicima: Sokrat samo prepričava što je navodno od nje čuo, a što je, unatoč književnoj fikciji, zapravo izraz njegovih vlastitih, odnosno vjerojatnije samih Platonovih misli.[16] U Periklovo doba žene su se pojavljivale na gozbama samo da bi poslužile muškarce i da bi ih, osobito u drugom dijelu, zabavljale kao sviračice, plesačice i hetere.

Prijatelji ili članovi neke družbe, *heterije*, ponekad su se sastajali uzastopce čas kod jednoga, čas kod drugoga, donoseći svaki svoj udio (*éranos*) u hrani i piću. No, gostilo se ponajčešće na račun nekoga dovoljno imućnog uzvanika, koji je bio u stanju sam snositi sve troškove. Po svemu sudeći, gozbe su se često i improvizirale: čovjek bi na Agori ili na ulici sreo prijatelje i pozvao ih na večeru; ponekad je neki uzvanik na svoju ruku doveo i nekoga svog prijatelja, kojega domaćin nije pozvao. Muktaši, koje su toliko ismijavali satirični pjesnici, oduvijek su tražili načina da se negdje besplatno dobro najedu i napiju.

Stigavši u kuću domaćinovu, gost se izuo, robovi su mu oprali noge, a zatim je ušao u blagovaonicu. Uzvanicima je glava nerijetko bila ovjenčana lišćem i cvijećem, a preko grudi im je bio ovješen cvjetni vijenac (*hypóthymis*).[17] Obično su jeli ležeći, odnosno noge ispruživši na počivaljci, dok su uspravljeni ili lagano zabačeni gornji dio tijela oslanjali o jastučiće, kao što se vidi na mnogim oslikanim posudama i bareljefima s prizorima gozbe. Naravno, broj i raspored počivaljki nije bio uvijek jednak: obično su se na jednom ležaju znala ispružiti po dva, a ponekad i po tri gosta. Pitanje prvenstva i etikete u razmještaju uzvanika postavljalo se kao i danas. Počasna su mjesta bila najbliža domaćinu, koji je mogao svakome gostu pokazati njegovo mjesto, što međutim nije uvijek činio. Stolovi su bili maleni i prenosivi; na svakoga je gosta, odnosno na svaku počivaljku mogao doći po jedan stolić. Pojedini su stolići bili kvadratni ili pravokutni, drugi su pak bili okrugli tronošci. Na njih su robovi stavljali zdjele i plitice sa već pripremljenim porcijama.

Čim su se gosti smjestili, poslužitelji su im donosili vrč s vodom (*hérnips*) i mali umivaonik za pranje ruku, što je bilo utoliko korisnije što se potom jelo prstima. Večera je često počinjala *propomom*, što bismo vrlo rado preveli kao »aperitiv«: radilo se o čaši začinjena vina, koja je kolala od gosta do gosta prije nego bi se prihvatili jela.[18] Na stolovima nije bilo ubrusa. Prsti i lice brisali su se lopticama od sredine kruha, koje su se zatim zajedno s kostima i drugim otpacima bacale domaćinovim psima što su se vrzmali između počivaljki i stolova, kao što je dosta često prikazano na spomenicima.

Neki gosti, koji su bili pozvani samo na simpozion u pravom smislu, mogli su pristići i poslije večere. Pijanka je započinjala uobičajenom žrtvom ljevanicom bogovima, u prvom redu Dionizu, »dobrome bogu«, koji je ljudima podario vino. Ljevanica se prinosila tako da se najprije otpilo malo vina, a zatim se prolilo nekoliko kapi zazivajući ime božje. Zatim se otpjevala zahvalnica Dionizu. Onda je ždrijebom biran »stoloravnatelj« (*symposiarhos*), kojemu je glavna zadaća bila da određuje količine vina i vode koje treba izmiješati u krateru i da odlučuje o tome koliko čaša mora iskapiti svaki uzvanik. Vladao je običaj da se pije uzastopce u zdravlje svakog od prisutnih. Tko se ne bi podvrgao stoloravnatelju, morao je za kaznu, na primjer, plesati sasvim gol, ili triput obići dvoranu noseći na rukama sviračicu aulosa, bez koje se gozba gotovo nije ni mogla zamisliti. Sve je obično završavalo u općem

[15] Vidi Aristofan, *Mir*, stih 1136

[16] Platon, *Gozba*, 201 d—c.

[17] Plutarh, *Gozbeni razgovori*, III, 1 (647) E).

[18] Atenej, II, 66 c—d.

pijanstvu: slikarije na posudama često prikazuju žene kako podupiru i s mukom odvode kući vinopije u jadnom stanju.

*
* *

U Platonovoj *Gozbi* najprije vidimo Sokrata kako »okupan i u sandale obuven, što je... retko činio«, ide pjesniku Agatonu, koji ga je zajedno s nekolicinom prijatelja pozvao da zajednički proslave pobjedu što ju je bio odnio svojom prvom tragedijom. Sokrat sreće prijatelja Aristodema, koji nije pozvan na gozbu. Kako se Sokrat putem zadržao razmišljajući o nekom pitanju koje mu je upravo palo na um, Aristodem dolazi Agatonu prvi. Ovaj ga odmah pozove da se pridruži gostima i pošalje slugu da potraži Sokrata, a zatim zamoli Aristodema da se smjesti na ležaju gdje se već nalazio liječnik Eriksimah, dok mu jedan rob prinese što je potrebno za pranje ruku. Agaton zatim naloži slugama da posluže i ne čekajući Sokrata, koji se pojavio tek nešto kasnije.

> Posle toga..., kad je Sokrat legao uza sto i ručao, a s njim i ostali, prineli su žrtvu i otpevali pesmu bogu i učinili sve ostalo što iziskuje običaj, pa onda prešli na piće.[19]

No, kako su gosti već dan prije dobrano pili, »svi su se saglasili u tome da vreme u ovome društvu ne provedu u opijanju, nego da piju onako kako se kome svidi«, bez ikakve obaveze, to jest da *simpozijarh* nikome ne određuje koliko čaša vina ima popiti. Zatim Eriksimah dade ovakav prijedlog: »Oslobodimo se sviračice koja je baš ušla — neka svira sama sebi ili, ako želi, ženama u kući — a mi provedimo današnji dan u razgovoru jedni s drugima.«[20] Nato Fedar predloži da svaki od prisutnih održi govor u slavu ljubavi.

Zatim čitamo što izlažu Fedar, Pauzanija, Eriksimah (kojemu je pjesnik Aristofan prepustio svoj red, jer ga je uhvatila ljuta štucavica, nato mu liječnik nabroji razne

[19] Platon, *Gozba*, 176 a (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).
[20] Id. *ibidem*, 176 d—177 c.

načine kako da se čovjeku prestane štucati), pa Aristofan (kad mu je napokon prošla štucavica), a zatim, nakon malog prekida i nevezana razgovora, i ono što govori Agaton, pa na kraju i sam Sokrat, koji po svom običaju najprije vodi dijalog s Agatonom, a nakon toga iznosi svoje, odnosno bolje reći Platonove misli o tom predmetu, pripisujući ih svećenici Diotimi.

Tek što je Sokrat završio svoje izlaganje, »iznenada udari neko halkom na kapiju, i zaori se silna graja kao od vesela društva, i ču se svirka sviračice«.

Agaton je naložio robovima da pogledaju što je to:

> I malo docnije čuli su u dvorištu glas Alkibijadov; on je bio veoma pijan i dizao graju; pitao je gdje je Agaton i zahtevao da ga vode Agatonu. Sviračica, koja ga je uzela pod ruku, i još neki od pratilaca poveli su ga k njima: i on se zaustavio na vratima, ovenčan nekim gustim vencem od bršljana i ljubičica, i sa celom kitom trakova na glavi, i rekao: Ljudi, dobra vam sreća! Čoveka koji se žestoko napio hoćete li da primite u društvo, da s vama pije, ili da odemo kad samo Agatona ovenčamo, radi čega smo i došli?[21]

Alkibijad je pozvan da uđe i da se smjesti na domaćinovu počivaljku između Agatona i Sokrata, kojega isprva nije prepoznao. Agaton naredi slugama da ga izuju.

Tada Alkibijad zaželi da se još pije i nametljivošću pijana čovjeka sam sebe proglasi simpozijarhom. Zatraži da mu se donese velik pehar vina, ili *psikter*, to jest posuda za rashlađivanje pića, za koju sam autor veli da sadrži osam *kotila*, odnosno više od dvije litre i četvrt.[22] Zatim iskapi pun pehar i primora Sokrata da popije istu količinu vina. Nakon toga, budući zamoljen da i sam uzme riječ, održi znameniti hvalospjev Sokratu: *in vino veritas.*[23] Tada Sokrat zaželi izreći pohvalu Agatonu te ga zamoli da promijeni položaj na ležaju, kako bi opet bio uza nj.

[21] Id. *ibidem*, 212 c—e.
[22] Vidi o ovom pasusu i o raznim vrstama psiktera G. Daux, *Revue des Ét. gr.*, 55 (1942), str. 268—269.
[23] Vidi zanimljiv članak P. Boyancé, *Platon et le vin*, u *Lettres d'humanité, Supplément au Bulletin de l'Ass. G. Budé*, X (1951), str. 3—19.

Ali najedared bane na vrata cela gomila veselih noćnika, i kako su ih slučajno našli otvorena, jer je neko izišao, udare pravce ka gostima i posedaju. Nastala je silna graja na sve strane, i već su bili prinuđeni da bez ikakva reda silno vino piju.[24]

Neki uzvanici tada pođu kućama, dok drugi pozadrijemaše. U razgovoru i pri piću još su ostali jedino Agaton, Aristofan i Sokrat. Zatim je i prvu dvojicu savladao san. Sokrat, koji je mogao podnijeti velike količine pića bez nekih posljedica, i sam je konačno »ustao i otišao, i on, Aristodem, kao obično, pošao je za njim. Onaj je došao u Likejon, okupao se, pa je zatim ostali deo dana provodio kao i inače, i pošto ga je tako proveo, tek uveče kod kuće legao je da počiva.« Tako se završava Platonova *Gozba*.

*
* *

Ksenofontova počinje, nakon kratkog uvoda ovako: »Bila je na Velike Panateneje trka na konjima, a Kalija Hiponikov bijaše tada ljubavnik mladog Autolika i pošto je ovaj bio dobitnik u pankratiju povede ga sobom na gledanje. Kada je trka na konjima svršila, s Autolikom i ocem njegovim pođe u svoju kuću u Pireju, a išao je s njim i Nikerat. Ugledavši gdje idu zajedno Sokrat i Kritobul i Hermogen i Antisten i Harmida«, pozove ih da te večeri dođu k njemu, gdje će biti Autolik sa svojim ocem, sigurno zato da proslave pobjedu njegova mladog *eromena*.

Autolik, koji svojom ljepotom privlači sve poglede, smjestio se u gozbenoj dvorani uz oca. Uzvanici večeraju u tišini, kadli netko pokuca na vrata. Ulazi lakrdijaš Filip u pratnji jednoga roba i moli da ih posluže večerom. Kalija ga pozove da im se pridruži: »A ti se nasloni, jer ovi su ovdje siti zbilje, pa su smijeha valjda gladniji.« Ali Filipove lakrdije u početku ne nasmijavaju goste. Nato on prestane jesti, zastre glavu, baci se na počivaljku i napravi se kao da plače, zbog čega se smili prisutnim uzvanicima, koji ga nutkaju neka jede dalje i obećavaju da će se smijati njegovim šalama.[25]

[24] Platon, *Gozba*, 223 b (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

[25] Ksenofont, *Gozba*, gl. I.

»Kad su se digli stolovi i kad su izlili žrtve i otpjevali pean«, to jest kad je počeo simpozion u pravom smislu, pojavi se »neki Sirakužanin«, vodeći zabavljačku družinu u kojoj je troje mladih ljudi: vrsna sviračica aulosa, plesačica-artistica i veoma lijep mladić, kitarist i plesač. Vrlo je vjerojatno da je bogati Kalija unaprijed naručio Sirakužanina i njegovu družinu da pruže razonodu i veselje (*kōmos*) njegovim gostima. Ksenofont nam to daje naslutiti govoreći da je taj »impresario« doveo svoje plesače i glazbenike kako bi zaradio novaca.

Ovi najprije održe mali koncert na kitari i aulosu. Kalija predloži da se donesu miomirisi, ali se tome usprotivi Sokrat, tvrdeći da su mirisi isključivo za žene. (U dvoranama za gozbe, kao i u gineceju, postojale su one visoke kadionice — *thymiatéria* — koje su služile i pri religioznim obredima. Uostalom, Grci su gotovo u svakoj prigodi rado upotrebljavali miomirise.)[26] Nakon toga plesačica uz glazbu aulosa žonglira sa dvanaest obruča, a zatim izvodi opasne akrobacije na »okrugloj ploči, uokolo načičkanoj noževima«. Svaka njezina točka izaziva živahne komentare među gledaocima. Potom dođe red na mladoga plesača, što navede Sokrata da održi zabavan govor u pohvalu plesa, odnosno ritmičke gimnastike, kojom bi se i sam želio baviti da svoj preveliki trbuh svede na razumniju mjeru. Poslije te točke lakrdijaš Filip groteskno oponaša dvoje plesača. Na Sokratov prijedlog svi odluče da piju umjereno, a ne da se opijaju, a onda, pošto je mladić optjevao jednu pjesmu prateći se na kitari, filozof povede ovakav razgovor: svatko od prisutnih mora reći koju vrlinu ili koju umjetnost najviše cijeni, trudeći se da dokaže opravdanost svoga stava. Taj je razgovor pun duhovitih dosjetki koje uzvanici dobacuju jedni drugima pomalo zbrda-zdola. Poslije dolazi do duhovitog natječaja u ljepoti između Sokrata i Kritobula.

Nešto kasnije, neki predlože da se igraju »nalaženja nalika«, to jest pantomimske igre »portreta«, ali se drugi s tim ne slože, te Sokrat pomiri suprotne stavove tako što

[26] Takve kadionice vide se često na oslikanim posudama isp. na primjer M. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle*, slika I, i 1 i II, 2. O stanovitoj upotrebi mirisa, vidi Aristofan, *Lisistrata*, stihovi 938—947.

je sam poveo pjesmu. Plesačica se počne spremati za akrobatsku točku na lončarskom kolu, ali Sokrat zamoli Sirakužanina da prikaže nešto manje opasno i uzbudljivo. Dok impresario i artisti u pokrajnjoj prostoriji obavljaju pripreme, uzvanici razgovaraju o ljubavi, koja je, zapravo, osnovni motiv toga Ksenofontovog djela, kao i Platonove *Gozbe*. Poslije takve razmjene misli odu mladi Autolik i njegov otac, a Sirakužaninova družina počne prikazivati neku vrstu pantomime, u kojoj plesačica igra Arijadnu, a plesač Dioniza, sve uz glazbu aulosa. Ta ljupka predstava uskoro postane prilično lascivna:

> Kada je Dioniz ustajući sobom digao Arijadnu, bilo je vidjeti prilikâ kako se njih dvoje ljube i miluju. A oni videći gdje se zaista Dioniz lijep momak i Arijadna ustima ljube, svi razdraženo gledahu... Jer su nalik bili ne onakvima koji su naučili prilike, nego onakvima kojima je dopušteno da rade što su davno željeli. Napokon društvo, vidjevši kako su se ogrlili i kao u postelju da idu, oni, koji su bili neoženjeni, zakunu se da će se ženiti, a oženjeni, poskakavši na konje, odjašu k svojim ženama, da i oni onako urade. Sokrat i drugi, koji su ostali bili, pođu za Likonom i njegovim sinom, da se s Kalijom prošeću.
> Ovakav je bio završetak tadašnjoj pijanci.[27]

*
* *

Ksenofontova *Gozba*, iako je također književna transpozicija stvarnosti, kao da odslikava vjernije nego Platonova uobičajena obilježja tih veselih posijela. Vidimo kako i sam Sokrat vodi pjesmu. Naime, stari su Grci upravo na gozbama i vjerskim ili obiteljskim proslavama imali prilike primijeniti ono što im je u mladosti dao muzički odgoj:

> Na gozbama je pjesma bila prirodan oblik razonode. Svi su prisutni redom malo posvirali na liri. Ponekad bi jedan za drugim, držeći u ruci mirtovu ili lovorovu grančicu, recitirali stihove, koje bi susjed na počivaljci popraćao zvucima lire ili aulosa. U tome su zdušno sudjelovali i mladi i stari, pa je pravi užitak vidjeti na oslikanim vazama kako se ta dobroćudna i nerijetko oćelavjela gospoda, kojima su godine malo popunile stas ali im nisu oduzele robusnu eleganciju, osvježuju u predahu između dvije pjesme. Ti obrazovani ljubitelji dobre kapljice govorili su Simonidove stihove u slavu eginskog atleta Krija, ili »Pij, pij, danas je sretan dan«, i »Ne, nisi umro, lijepi Harmodije«, pa zatim Kratinove hvalospjeve »Dora s doušničkim sandalama«, i »Majstori umnih hvalospjeva« kao i poneki ulomak iz Eshila i Euripida, ili po koju strofu iz Alkeja i Sapfe. Stihovi popularnih pjesnika poput Teognida, Anakreonta i Kidije Hermionjanina također su često odjekivali na tim improviziranim koncertima, koji su znali potrajati do sitnih sati.[28]

[27] Ksenofont, *Gozba*, gl. VII—IX (prijevod F. Petračića; *op. prev.*).

Naravno, na gozbama se moglo uživati i u pravim artističkim nastupima, kakve je priredio Ksenofontov Sirakužanin, no trebalo je da domaćin bude dovoljno imućan kako bi mogao pozvati neku zabavljačku družinu. U većini slučajeva se razveseljavalo jeftinije vlastitim sredstvima. Pored glazbe i popjevaka, zabavljalo se ugodnim razgovorom (obično, po svoj prilici, sličnijim nevezanom ćaskanju u Ksenofontovoj *Gozbi*, nego mudrom razglabanju u Platonovoj), ili društvenim igrama kakve su zagonetke i pitalice, šarade i portreti (ovu igru nalazimo u Ksenofontu) u kojima su uživali Atenjani profinjena duha, ili pak igrama umješnosti, od kojih je, rekli bismo, najomiljenija bila igra *kotab*.

Kazali smo da je svaki simpozion započinjao prinošenjem žrtve ljevanice, prije svega Dionizu. Svatko je najprije otpio malo čista vina, a onda prosuo nekoliko kapi zazivajući božje ime. Za vrijeme pijanke uzvanici su se zabavljali tako što su, umjesto da ljevanicu prosipaju po tlu, nastojali pićem koje je preostalo na dnu čaše pogoditi određeni cilj. Pri toj, drugačijoj ljevanici nije se zazivalo ime božje, nego se izgovaralo ime neke voljene osobe. Ako je vino palo u tanjur ili u posudu koju je uzvanik ciljao, ovaj je u tom pogotku vidio povoljno znamenje za uspjeh svojih ljubavnih nastojanja. Žene su se na svojim posebnim gozbama, kao i hetere pozvane na muške provode, također

[28] P. Girard, *L'éducation athénienne*, str. 182.

zabavljale tim »erotskim« kotabom: na jednoj Eufronijevoj vazi neka žena, ispruživši se potpuno obnažena na počivaljci, drži u desnoj ruci pehar govoreći: »Bacam za tebe, Leagre«. Teramen je, navodno, u samrtni čas parodirao tu igru: Na smrt ga je bio osudio Kritija, jedan od tridesetorice tirana. »Kad je ispio otrov, pripovijeda se da je kao u kotabu bacio iz čaše posljednju kap uz riječi: U zdravlje lijepoga Kritije.«[29]

Kotab je bio tako obljubljen da se iz prvotnog oblika, kakav smo upravo opisali, razvio u nekoliko varijanata. Posuda koja je služila kao meta mogla je biti napunjena vodom, na kojoj su plutali glineni tanjurići; zadatak je bio da se vinom spretno pogode i potope ti maleni čamčići; pobjednik je bio onaj tko je uspio poslati na dno posude najveći broj tanjurića.

Na kraju, netko se dosjetio da na vrh uskoga metalnog stalka postavi malu pliticu. Igrač je morao ostatkom vina iz čaše srušiti pliticu, a čini se da je osobito cijenjen bio pogodak pri kojemu bi plitica u padu zahvatila neku vrstu izvrnute zdjelice ili čašice pričvršćene o gornju polovicu stalka.

Tom su se dionizijskom igrom (jer su se uz nju, naravno, ispijale mnoge čaše vina) stari Grci zabavljali u prvom redu na gozbama, ali i na javnim mjestima gdje su se okupljali u slobodno vrijeme, osobito u kupalištu. Pobjednik u kotabu dobivao bi kao nagradu jaja, jabuke, kolače, sandale, poneku ogrlicu, vrpce, čašu, loptu, ili jednostavno poljubac osobe koja mu se sviđa. Čini se da je u dosuđivanju pobjede osim vještine u gađanju cilja uzimana u obzir i otmjenost kretnje kojom je igrač bacao vino iz čaše.

*

* *

U Četvrtom poglavlju rekli smo nešto o igračkama i igrama samo sasvim malene djece, a gotovo ništa o zabavama starije djece i odraslih. Ovi se nisu ništa manje voljeli igrati.

[29] Ksenofont, *Helenska povijest*, II, 3, 56.

Osnovne dječje i mladenačke igre otprilike su jednake u svih naroda i u svim razdobljima, pa je tako i većina današnjih igara bila već poznata u istom ili barem sličnom obliku i u staroj Grčkoj. Atenska i, uopće, sva helenska djeca igrala su se loptom, koturom, zvrkom i kolicima, a znala su se poigrati i »školice«; ljuljala su se na ljuljački i igrala se »trule kobile«, odnosno »preskakanja jarca«, kao i *efedrizma*, igre pri kojoj su jedno drugo nosila na leđima. Znala su se i špekulati, i to uglavnom orasima, a primjenjivala su pri tom razna pravila:

> Jedno se sastojalo u tome da se na tri oraha, vjerojatno spretno poslagana u piramidu, baci četvrti... Pobjednik je pokupio sva četiri oraha. U igri poznatoj pod nazivom *homila* ili *delta*, nacrtao bi se na tlu krug ili trokut, u kome je morao ostati bačeni orah. Lako je pretpostaviti da je onaj koji je to postigao imao kao pobjednik pravo uzeti sve orahe izvan te mete. U posljednjoj varijanti igrači su umjesto u lik nacrtan na zemlji ciljali u jamicu ili u neku posudicu, a dobitak je bio kao u prethodnoj.[30]

Djeca su se igrala i krhotinama glinenog posuđa ili kamečcima, koje su bacala što bliže crti na tlu.[31]

Stari su Grci poznavali i igračku koju mi zovemo *jojo:* to su dva kotačića spojena cilindričnom osovinicom, oko koje je namotana uzica. Privezavši uzicu o prst desne ruke igrač namatajući i odmatajući vješto podiže i spušta kotačiće. Možda se efeb iz Antikire zabavljao upravo tom igračkom.[32] Jojo je mogao biti drven ili metalan, a u muzejima se nalaze i jojoi od gline. Znamo već da su mladi Grci obaju spolova, kad bi se zamomčili ili zadjevojčili, običavali nekim božanstvima prinijeti na dar svoje dječje igračke ili zavjetne predmete takva oblika.

[30] F. Chapouthier, *Syria* 31 (1954), str. 199, prema Ovidijevoj elegiji *Nux;* no ta igra orasima potvrđena je i u grčko klasično doba, a F. Chapouthier navodi jednu atičku vazu s kraja 5. stoljeća pr. n. e. (slika 16, str. 200), na kojoj mu se čini da prepoznaje kako se tri dječaka zabavljaju tom igrom.

[31] Vidi Jean Taillardat, *Rev. Et. anc.*, 58 (1956), str. 91: ta se igra zvala *ostrakinda.*

[32] Vidi A. Gardner, *Jour. Hell. St.*, 43 (1923), str. 142—143, i Ch. Picard, *La vie privée dans la Crèce classique*, slika LVIII.

Djeca i efebi zabavljali su se vježbajući balansiranje: na jednom peharu u Louvreu vidi se mladić kako na odignutoj lijevoj nozi drži vazu koja se sužava prema dnu.[33] *Askolijazam* je bilo natjecanje pri kojemu su mladići nastojali što dulje održavati ravnotežu na nauljenoj mješini vina. Pobjednik bi za nagradu dobio mješinu zajedno s njezinim sadržajem. Ova se igra priređivala najčešće na selu, prilikom nekih vjerskih svečanosti u čast Dionizovu.[34] Održavale su se i utrke na štakama, odnosno hoduljama.

Igre loptom, kojom su se već u *Odiseji* zabavljale Nausikaja i njezine drúge, nisu bile isključivo za djecu, a bilo ih je raznih vrsta, kao i danas. Jedan bareljef iz Keramika pokazuje kako sasvim goli momčići igraju neku igru loptom, gurajući je zakrivljenim palicama, što umnogome podsjeća na današnji hokej.[35] I odrasli su se loptali u gimnaziju, gdje je postojao u tu svrhu posebno uređeni teren. Uostalom, teško je reći što je igra, a što vježba pod pedotribovim nadzorom, s obzirom na to što se sve odvijalo na čistom zraku i bilo od koristi za razvijanje i razgibavanje tijela.

U Grčkoj se i mlado i staro rado zabavljalo s domaćim životinjama, ponekad i veoma okrutno. Jedan arhajski bareljef prikazuje dva efeba kako sjede licem u lice; jedan na uzici drži psa, a drugi mačku, koji su sasvim očigledno zapodjeli ljuti megdan. Iza svakog mladića po jedan čovjek, oslonivši se o štap, sa zanimanjem prati borbu: to su po svoj prilici »navijači«, odnosno kladioci.[36] Doduše, za razliku od pasa, u staroj Grčkoj bilo je malo mačaka. U borbama životinja obično su se sučeljavala dva pijetla, nahranjena češnjakom i lukom kako bi im ratobornost bila što ljuća. Grci su im na čaponjke pričvršćivali mjedene ostruge da bi im udarci bili što opasniji i krvaviji. Pri tim su se borbama, koje su prikazane na priličnom broju oslikanih posuda, gledaoci kladili, a dobar, posebno uzgojen pernati borac prodavao se uz veoma visoku cijenu. U Ateni je čak gradska uprava svake godine priređivala borbe pijetlova u kazalištu.

[33] Vidi Ch. Picard, *ibidem*, slika LIX.

[34] H. Jeanmaire, *Dionysos*, str. 42.

[35] Vidi Ch. Picard, *La vie privée dans la Grèce classique*, slika XLVII.

[36] Vidi Ch. Picard, *La sculpture antique*, I, str. 397, slika 119.

Hazardnih je igara također bilo raznih vrsta, od igre »pismo-glava« s brončanim novčićima *(halkinda)*, ili »par-nepar« s koščicama ili zrnima boba, do raznovrsnih igara kockama *(kýboi)*. Platonov nam *Lizid* pokazuje kako u jednoj palestri na dan posvećen Hermu, zaštitniku gimnazija, djeca, »pošto prinesu žrtvu, igraju par-nepar sa mnogo koščica koje vade iz košarica, dok druga djeca gledaju stojeći oko njih«.[37]

Kockalo se obično sa tri glinene kocke, kojima su strane bile obilježene slovima s brojčanom vrijednošću (A = 1, B = 2 itd.), ili manje-više skraćenim nazivima prvih šest brojeva. Jedinica se zvala *kub*.[38] Najbolji ishod, »Afrodita«, bile su tri šestice[39] a najgori »pas«, tri jedinice.

Igra »pet crta« igrala se udvoje, tako da su protivnici po crtama kao pione pomicali kamenčiće, prema tome kako bi pala kocka.[40] Stari su Grci poznavali i neku igru sličnu našem »čovječe, ne ljuti se«. Što se tiče *peteje*, ta je igra više nalikovala na triktrak ili na damu, a potjecala je iz davnina: već Homerovi junaci i Penelopini prosci »bacajuć kocke srce vesele«.[41]

Atenjani koji su posjećivali Agoru i ostala javna mjesta, osobito gimnazije, mogli su se svakoga dana prepustiti razbibrigama, pa su se i odrasli Atenjani vrlo rado zabavljali tjelesnim vježbama. Najčešće su znali uživati bazajući po ulicama i trgovima, zalazeći u brijačnice i različite radionice i trgovine; pri tom su razmjenjivali novosti i naširoko pričali s poznanicima; takve prilike za susrete tražio je osobito Sokrat. Na Agori su nastupali i pelivani, žongleri, mimi, mađioničari, plesači i lakrdijaši svakakvoga kova. U Ateni je sigurno bilo i lutkara, a postojalo je i jedno kazalište sjena, preteča istočnjačkih »karađoza«. Vjerojatno je Platon mislio na njega kada je zamislio svoj

[37] Platon, *Lizid*, 206 e.

[38] Vidi P. Wuilleumier, *Istros*, I (1934), str. 14—18: *Dé à jouer de Tarente.*

[39] Eshil, *Agamemnon*, stihovi 32—33.

[40] Vidi Jean Taillardat, *Rev. Ét. anc.*, 58 (1956), str. 193.

[41] Vidi na primjer *Odiseju*, I, stih 107. O sumnjivoj »naumahiji«, vidi H. van Effenterre, *Corr Hell.*, 79 (1955), str. 541—548.

znameniti mit o pećini gdje se u dnu odražavaju sjene. U Odeonu su se često održavale glazbene priredbe, osobito na blagdane.

U Tukikidu Periklo, držeći pohvalni govor vojnicima poginulim u boju, koji je ujedno i hvalospjev čitavoj državi, veli o njezinim zakonima i običajima:

> Doista i najviše smo odmora nakon napora priredili duhu koristeći se brojnim igrama i žrtvama kroz čitavu godinu te krasno uređenim svojim kućama, kojih svakodnevno veselje razgoni tugu.[42]

Državne svetkovine upoznat ćemo malo kasnije, kad budemo govorili o vjerskom životu.

*
* *

Lov i ribolov bili su kao i danas pravo zanimanje za jedne, a obična razonoda za druge. U spisu *O lovstvu* Ksenofont smatra lov potrebnim i važnim dijelom odgoja mladića, jer se njima vježba tijelo i navikava na opasnosti, što je dobra priprema za ratnički poziv, no takve su ideje bile uvreženije u Lakedemonu nego u Atici, a Ksenofont ih je zastupao zato što se divio Sparti, koja je poduzimala čak i lov na helote, to jest na ljude.[43] Međutim, mnogi su se imućniji Atenjani bavili lovom kao sportom, iako je Atika u pogledu divljači bila jedna od najoskudnijih grčkih pokrajina.

U mikensko i arhajsko doba u grčkim gorama i šumama bilo je mnogo zvjeradi, osobito lavova, pa je lov na krupnu divljač ostavio dubokog traga u helenskoj mitologiji, u kojoj postoje tolika božanstva lova i toliki polubogovi slavni lovci što ih je pobožno nabrojio Ksenofont na početku djela *O lovstvu*. U klasičnom razdoblju, iako je vjerojatno još bilo preostalo nešto zvijeri, a osobito vukova (kojih nije sasvim nestalo ni danas), lovile su se pretežno divlje svinje, jeleni i nebrojeni zečevi i ptice: jarebice, prepelice, ševe i drozdovi. Aristofanova komedija *Ptice* nabraja mnogo pernatih vrsta, koje međutim nije baš lako identificirati.

[42] Tukidid, *Peloponeski rat* II, 38 (prijevod S. Telara; *op prev.*).

[43] Vidi E. Delebecque, *Essai sur la vie de Xénophon*, str. 173—181.

U Periklovo vrijeme najstarija je lovačka tehnika po svoj prilici bila lov pomoću zamke. Za hvatanje ptica i sitne četveronožne divljači pravile su se zamke sa smršaljkom, s omčom i na oprugu.[44] Treba dodati i jame za hvatanje žive krupne divljači, koje Ksenofont opisuje kao duboke rupe strmih strana prekrivene granjem da se ne bi vidjele. U sredini je bilo uz kolac privezano janje, koje je trebalo beketom namamiti zvijer; kada bi ova prišla, granje bi pod njezinom težinom popustilo i ona bi pala u jamu; da bi je izvadili, lovci su spuštali u jamu otvoren kavez u kojemu se nalazio komad mesa; čim bi zvijer ušla u kavez, lovci su ga zatvarali i izvukli napolje.

Ptice su se ubijale strijelama ili kamenjem iz praćke. Ostalo lovačko oružje sastojalo se od koplja, sjekire, kijače, bodeža i palice, koja se upotrebljavala obično u lovu na zečeve.

> Stari nisu posjedovali snažno i precizno dalekometno oružje, a jahanjem su se bavili tek iznimno. Zbog toga su lovci divljač morali nagoniti u stupice i u mreže i onda je umlaćivati. U tom je pogledu poučan Ksenofontov spis *O lovstvu*. U lovu na zeca, lovac uz pomoć psa nastoji plijen nagnati prema mrežama koje nadzire čuvar (arkýoros). Uhvaćenoga zeca ubit će potom ili sam lovac, ili čuvar, a možda će ga izvući iz mreže i živog. Razlikovale su se tri vrste mreža: 1. *arkis*, malena i gusta mreža ispletena od trostruke niti, duga otprilike 1,5, a visoka skoro 1 metar; *enodion*, čvršća mreža, ispletena od dvanaestostruke niti, mnogo duža od prve (4 do 9 metara), koja se razapinjala preko putova i na mjestima gdje se spajaju staze; *diktion*, mreža ispletena od šesnaestostruke niti, dugačka od 20 do 50 metara, upotrebljavala se za hvatanje svakovrsne divljači i za opkoljavanje većega prostora; račve na koje se razapinjala bile su više od metra.[45]

Lovački psi, koji nisu bili potrebni za lov zamkama ili stupicama, imali su važnu ulogu u lovu sa mrežama, te je njihova primjena bila toliko česta da i sama riječ koja u grčkom jeziku označuje lovca: *kynegétes*, u stvari znači

[44] Vidi P. Cloché, *Les classes, les métiers, le trafic*, str. 24, slika 9 i XIV, slika 5.

[45] P. Chantraine, *Études sur le vocabulaire grec* (1956), str. 64.

»vodič pasa«.[46] U spomenutom Ksenofontovom spisu mnogo je prostora posvećeno uzgoju i dresiranju lovačkih pasa. Neke lakedemonske rase bile su veoma cijenjene zbog brzine i dobrih lovačkih osobina. Na oslikanim posudama iz klasičnog razdoblja prikazani su lovački psi malenih zašiljenih ušiju i izdužene njuške.

Na jednoj posudi s crnim likovima vidimo lovca, koji na glavi nosi pustenu kapicu *(pilídion)*, a spretno se može kretati u kratkoj, visoko opasanoj *(eúzonos)* halji, kako na ramenu nosi lovački štap *(lagobólon)*, o kojemu vise zec i lisica; uza nj je pas, najvjerojatnije one lakonske pasmine, za koju Aristotel kaže da je mješavina psa i lisice.[47]

*
* *

Ribarstvo je bilo zvanje čak i češće nego lov, a rekli smo da su stari Grci, osobito Atenjani, obično jeli mnogo ribe. Ksenofontu sigurno ne bi palo na um da napiše neko djelo o ribolovu, kao što je napisao o lovu, jer su Grci ribarstvo mnogo manje cijenili. Razmatrajući u *Zakonima* odgojnu vrijednost jednoga i drugoga, Platon upućuje mladim ljudima ovakvu želju:

> Dragi, ne obuzela vas nikada nikakva želja ni težnja za lovom na moru niti za lovom pomoću udice niti uopće za lovom vodenih životinja, niti se koliko budni, toliko za vrijeme spavanja bavili lovom pomoću vrša, pri čemu nije potreban nikakav napor![48]

Plutarh je pošao i dalje kada kaže, izražavajući mišljenje koje se već bilo ustalilo u klasično doba, da u ribarenju nema ništa časno, da je nedolično slobodna čovjeka, jer traži više lukavstva a manje snage, i da nije pogodno za zdrav tjelesni razvoj kao lov.[49] Trebalo je pričekati da tek u 2. stoljeću naše ere Opijanovo djelo *Haleutika* bude prva grčka rasprava posvećena ribolovu. Međutim, zahvaljujući književnim aluzijama i likovnim spomenicima ipak poznajemo tehniku starogrčkog ribolova, koja je veoma slična današnjoj i nije se razvila kao tehnika lova.

[46] Vidi P. Chantraine, *ibidem*, str. 84.

[47] P. Cloché *Les classes, les métiers, le trafic*, slika XV; isp. Aristotel, *Fizika*, VIII, 28. Vidi također, P. Cloché, *ibidem*, slika XVI.

[48] Platon, *Zakoni*, 7, 23 (prijevod V. Gortana; *op. prev.*).

[49] Plutarh, *De sollertia animalium*, 9.

Riba se hvatala na udicu, odnosno pecala, kako veli Platon, kao i danas najčešće pomoću trščanog štapa i povraza od lana ili konjske strune, na koji je bio privezan pluteni plovak, komadić olova i na kraju udica. Za lov na male ribe kao mèka stavljale su se gliste i kukci, a za velike — male ribice. Grci su upotrebljavali i umjetne mamce, na primjer »mušice« napravljene od vlakanaca crvene vune. Ribe su se hvatale i samo povrazom, bez štapa.

Jedan pehar iz 5. stoljeća pr. n. e. prikazuje dječaka kako čuči na stijeni što se nadvila nad more i u desnoj ruci drži povraz, a u lijevoj košaru za ribe; u bistroj vodi umjetnik je nacrtao ribe, hobotnicu i vršu.[50]

Vrša je vrsta pletene košare, ponekad široke i okrugle, a ponekad izdužene i sužene na krajevima. Princip joj je isti kao i danas: oštri šiljci branili su da riba koja u nju uđe ne izađe napolje.

Mreže za ribolov, kao i lovne mreže, bile su veoma raznolike. Razlikovala su se kao i danas dva osnovna tipa: mreže metnice u obliku lijevka oteščanog olovnim utezima, koje su se bacale raširene i zatim prilikom povlačenja zatvarale, i dugačke, četverouglaste povlačne mreže, koje su ribari držali za krajeve i povlačili kroz vodu tjerajući ribu prema određenom mjestu, pri čemu je moglo sudjelovati više barki.

Zatvorena mreža »tunjara« kombinacija je vrše i mreže; to je mreža stajačica, unutar koje su uz pomoć kolaca razapete zamke; ribe se u nju tjeraju kroz nešto poput labirinta, sve dok se na kraju ne skupe u takozvanoj »komori smrti«, koja se onda izvlači na površinu.

Osi i harpun upotrebljavali su se za lov na morske sisavce, ali i na ribe srednje veličine, osobito tune. Tunolov je zahtijevao dobru organizaciju i dosta ljudi. Promatrači su s tunolovki pratili približavanje jata tuna i javljali ribarima, a ovi su onda ribu tjerali u mreže, po svoj prilici kao što rade i današnji grčki ribari, koji »u tu svrhu di-

[50] P. Cloché *Les classes, les métiers, le trafic*, slika XVII, 7.

žu buku defovima, tuku kamenjem privezanim za uzice po površini vode, pljuskaju po njoj nogama ili štapom udaraju o dasku«.[51] Zatim su se barke okupljale, ribari su mrežama podizali tune do površine i onda ih gađali ostima ili mlatili čakljama.

Za lov na sabljane ribari su mrežu bacali u more i zatim oba kraja privlačili obali, tako da je oblikovala velik polukrug; kad se taj polukrug dovoljno suzio, ribari su ulazili u vodu i umlaćivali ribu harpunima.

I na kraju, stari su Grci lovili ribu i pomoću baklje, »na sviću«, što Opijan opisuje ovako:

> Dok se neke ribe najbolje hvataju u cik zore, druge se moraju loviti noću. Čim se spusti mračak, ribari zapale baklju i upravljajući laganom barkom donose crnu smrt ribama, koje se ništa ne sluteći raduju smolastome plamenu bora, pa skaču oko čamca da vide tu kobnu svjetlost u noći i tako se izlažu neumoljivim ostima.[52]

Tako se lovi još i danas, naročito uz obale otoka Lezba.[53]

*
* *

Mnoge igre koje smo naveli bile su popraćene izražajnom mimikom, odnosno gestikulacijom, a rekli smo da su stari Grci cijenili eleganciju kretnji ruku, bilo da se radi o zaogrtanju odjeće ili bacanju ostatka vina iz čaše pri igri kotaba.[54]

I danas mediteranski narodi, a nadasve Grci, popraćuju, a ne rijetko i nadomještaju riječi živahnim kretnjama; kažemo da »govore rukama«, ali i držanjem glave, pa i čitava tijela. Je li nekada bilo isto tako?

Grci Periklova doba kazivali su »ne« glavom kao i današnji, zabacujući je unazad i podižući bradu (*ananeúo*), a ne odmahujući zdesna nalijevo i slijeva nadesno. Pri susretu su se pozdravljali uzdignutom desnom rukom, no nisu izmjenjivali poljupce kako su kasnije običavali Rimljani. Rukovali su se uglavnom samo pri nekim prigodama vjerskog značaja i to u znak svečane zakletve[55]; na nadgrobnim stelama može se vidjeti kako pokojnik izmjenjuje stisak ruke s preživjelom rodbinom.

U kazalištu i u Skupštini odobravanje su iskazivali pljeskom (*krótos*) i klicanjem, a prosvjed zvižducima i vikom.[56] No čini se da su za vrijeme Periklove uprave takve bučne manifestacije (*thórybos*) bile rijetke i da su postale češće tek poslije njegove smrti. U svakom slučaju, znamo da su u Solonova vremena govornici besjedili bez ijednog pokreta, »rukom pod ogrtačem«, dok su u Demostenovo i Eshinovo doba rado gestama potkrepljivali žestinu svojih riječi.[57] Moglo bi se pomisliti da se u toj promjeni govorničkog držanja odražavala i odgovarajuća promjena u općem ponašanju slušateljstva, koje je postajalo sve nemirnije i bučnije. Aristofan, koji se divio suzdržanosti i dostojanstvenosti nekadašnjih Atenjana, zgraža se nad poprostačenjem svojih suvremenika.

Neke su kretnje u svakidašnjem životu imale simbolično značenje. Radost se izražavala pucketanjem prstima na visoko uzdignutoj ruci, kao što čini po svoj prilici maratonski efeb. Da bi se nekome narugalo ili ga se ismijalo, nije mu se pokazivao »dugi nos«, nego se u nj upro ispruženi srednji prst, dok su drugi prsti ostali stisnuti u pest. Naime, »srednji prst bio je kod starih Grka, kao i kod Rimljana, *infamis digitus*. Pokazati ga nekome bio je, dakle, prostački gest, kakav je donekle kod nas *pokazati figu*«.[58]

Mnoge su kretnje bile uvjetovane vjerskim pobudama ili praznovjerjem. Stari su Grci odvraćali pogled od svakog prizora koji ih je mogao, kao što su vjerovali, okaljati svojom grešnošću, i pljuvali da bi osujetili neki loš predznak, ili neku riječ ili susret koji su smatrali zlogu-

[51] Louis Robert, *Hellenica*, X, str. 272.

[52] Opijan, *Hal.*, IV, 640—646; vidi F. Vian, *Revue de Philologie*, 28 (1954), str. 50—51.

[53] Vidi Stratis Mirivilis, *Notre-Dame la Sirène* (roman preveden sa grčkoga, R. Laffont, 1957).

[54] Vidi gore, str. 166 i 194.

[55] Vidi Carl Sittl, *Die Gebärden der Griechen und Römer* (Leipzig, 1890), str. 78—81.

[56] Vidi Platon, *Zakoni*.

[57] Vidi gore, str. 167.

[58] P. Mazon, izdavač Aristofana, *Mir*, bilj. uz stih 549 (u Račevom prijevodu stoji »kazati prstom na nekoga«; *op. prev.*).

kim: Teofrastov praznovjerac »kad vidi luda ili padavičava čovjeka, upanji se od straha i pljune u nabor haljine svoje«.[59] Kad je Grk plakao, patio ili, još opravdanije, osjećao da mu se bliži smrtni čas, zastirao je lice skutom odjeće, kao da se srami, odnosno da bližnje poštedi zlokobna prizora.[60]

Žalost za pokojnikom izražavala se na način koji bi nam se danas učinio pretjeranim:

> Žene jecaju i jadikuju; svi plaču, busaju se u grudi, čupaju kosu i grebu obraze; deru odjeću na sebi i posipaju glavu pepelom. Živi izazivaju više sažaljenja od pokojnika, jer se često valjaju po tlu i udaraju glavom o zemlju, dok mrtvac, pristojno i lijepo obučen, sav okružen vijencima mirno počiva na povišenom odru, okićenom kao za neku svečanu povorku.[61]

Ovaj Lukijanov opis nastao je nekoliko stoljeća poslije klasičnog razdoblja, ali mnogi tekstovi i likovni spomenici potvrđuju da su Periklovi suvremenici davali gotovo isto toliko maha strastvenim izrazima tuge.[62]

[59] Teofrast, *Karakteri,* 16 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

[60] Vidi opis posljednjih dana Sokratovih u Platon, *Fedon,* LXVI.

[61] Lukijan, *O koroti,* 12.

[62] Vidi gore, Treće poglavlje, str. 89.

OSMO POGLAVLJE

VJERSKI ŽIVOT — KAZALIŠTE

Starim se Grcima često pridaju racionalističke značajke, što je opravdano utoliko ukoliko u njima gledamo tvorce znanosti i filozofije i ukoliko znamo da su mnogi starogrčki filozofi podvrgli vjersku tradiciju svojih sunarodnjaka oštroj i bespoštednoj kritici.[1] Međutim, kao i svi narodi Starog vijeka, grčki je narod u cjelini bio prožet osjećajem za sveto[2], tako dobro izraženim predhelenskom riječju *thámbos:* strepnja, strahopoštovanje pred svakom silom ili nadnaravnim bićem što se tobože krije u prirodi ili u čovjekovoj okolini.[3] Naime, starovjeki je čovjek smatrao da je svijet napučen nižim i višim, dobrim i zlim božanstvima, što je, nakon animističke faze, pridalo starogrčkoj vjeri dosta brzo politeistička obilježja. U ta vremena,

> nebeski kad je rod
> Hodio zemljom svud, dišući njezin zrak,[4]

[1] Vidi staru knjigu P. Decharme, *La critique des traditions religieuses chez les Grecs,* koja sve do danas nije izgubila ništa od svoje zanimljivosti i vrijednosti.

[2] To je iznova pokazao nedavno E. R. Dodds, *The Greeks and the irrational* (Sather classical lectures, knj. 25, Univ. of California Press, 1951).

[3] A. J. Festugière dao je dobru analizu *thambosa* u *Histoire générale des religions, Grèce-Rome* (A. Quillet, 1944), str. 41—42.

[4] A. de Musset, početak *Rolle.*

ljudi su vjerovali u postojanje bezbrojnih, sasvim bliskih i gotovo opipljivih božanstava, o kojima ovisi sreća ili nesreća smrtnika na ovome svijetu, a nakon smrti i u zagrobnome Hadovom carstvu. Čitav im se život upravljao prema učestalosti vjerskih svetkovina obitelji, dema, file i države, kao i prema brižljivu održavanju obreda naslijeđenih od predaka *(tà pátria)*.

Doduše, već je u 6. stoljeću pr. n. e. u Grčkoj među filozofima bilo nezavisnih, ateističkih mislilaca, koji su isprva bili usamljeni, ali su polovicom 5. stoljeća, u vrijeme sofista, postali znatno brojniji. Ta epoha pomalo podsjeća na evropsko 18. stoljeće, na »prosvjetiteljsko doba« i protuvjerske pokrete.[5] Umovi poput Perikla ili Tukidida svakako su izvršavali tradicionalne vjerske obrede, ali po svoj prilici nisu suviše vjerovali u njihovu djelotvornost, a još manje u praznovjerja i proročanstva. Kad je god. 429. pr. n. e. Periklo ležao oboljevši od kuge, »jednom prijatelju koji je bio došao da ga obiđe pokazao je neku amajliju koju su mu žene obesile oko vrata. Time je prijatelju hteo reći kako mu je teško kad i takve budalaštine mora da trpi«.[6] No, ljudi koji su mnogo bliži »prosječnom Atenjaninu«, kao na primjer vojskovođa Nikija ili pisac Ksenofont, bili su prožeti dubokom vjerom koja se graničila s praznovjerjem. Čak su i filozofi poput Sokrata i njegova učenika Platona, koji je oštro osuđivao Homerovu mitologiju, sigurno vjerovali u postojanje natprirodnih sila[7], a ipak je Sokrat morao popiti otrov zbog bezbožništva!

Mnogi su filozofi, kao kasnije platoničar Plutarh, bili negdje na pola puta između naivne pobožnosti i nevjerice, između praznovjerja i ateizma, koje su smatrali podjednakim zabludama. Tek je u 3. stoljeću pr. n. e. Epikurova škola okupila mnogobrojne nevjernike; doduše, ovi nisu bili bezbožnici, ali su bogovi koje su oni priznavali bili daleko od ovozemaljskog svijeta i nisu hajali za čovjeka, zbog čega su epikurejci bili u stvari ravnodušni prema religiji, a često su se i otvoreno suprotstavljali tradicionalnoj pobožnosti.[8]

Starovjeka je država, kao što bismo danas rekli, bila »totalitarna«. Bilo je nemoguće lučiti svjetovno od duhovnoga: svećenici bez »poziva« bili su visoki državni činovnici. Zato je i bilo logično što se držalo da filozofi koji otvoreno zastupaju ateizam ili neku sumnjivu vjeru, krše državne zakone i »društveni ugovor«. Čovjek nije mogao biti dobar Atenjanin ako nije vjerovao u svemoć boginje Atene, zaštitnice države, i u njezina oca Zeusa. Zbog toga je u 5. i 4. stoljeću pr. n. e. nekolicini filozofa suđeno zbog bezbožništva. Najznamenitije takvo suđenje održano je Sokratu, koji je god. 399. bio optužen »što ne vjeruje u bogove u koje vjeruje država, a uvodi druga nova demonska bića; a kriv je što i odmladinu kvari« (Platon, *Sokratova obrana i smrt* u prijevodu B. Klaića, op. prev.) i osuđen na smrt. Prije njega na temelju iste optužbe suđeno je Anaksagori iz Klazomene, Periklovu učitelju, Protagori iz Abdere i Dijagori s otoka Mela, strancima koji su, međutim, imali znatnog utjecaja u Ateni.[9] Ni dramski pjesnici Eshil i Euripid nisu bili pošteđeni od takvih progona, ali su komediografi, što nam se može činiti upravo čudno nedosljednim, uživali daleko veću slobodu: Aristofan se u *Pticama* nekažnjeno usudio pozvati Demetru neka učini da nikne ma i jedan klas žita kad su ptice pozobale zrnje, a u *Žabama* prikazati Dioniza — boga kazališta, kojemu je bila posvećena svaka tragična ili komična predstava — kao protuhu i hvastavca; naime u tim lakrdijama ništa nije uzimano ozbiljno.

Najstariji rituali grčke vjere — koja je bila bez dogmi i bez ikakvih svetih knjiga — po svoj su prilici pastirski i poljodjelski obredi za plodnost stada i polja:

> Zamislimo starogrčkog seljaka. Poput težaka u sva vremena i on je ustajao rano, prije zore. U jutarnjem polumraku tražio je pogledom zvijezde na nebu... Pozdravljao je izlazak sunca šaljući mu poljubac rukom, kao što je pozdravljao prvu lastu i prvoga kopca... Priželjkivao je kišu, a ponekad i zahlađenje, više nego sunce. Pog-

[5] O sofistima vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 123—126.

[6] Plutarh, *Periklo* (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*), prema Teofrastovoj *Etici.*

[7] Vidi V. Goldschmidt, *La religion de Platon* (Presses Univ. de France, 1949).

[8] Isp. A. J. Festugière, *Épicure et ses dieux.*

[9] Vidi E. Derenne, *Les procès d'impiété intentés aux philosophes à Athènes au Ve et au IVe siècle avant Jésus-Christ* (Liège, 1930).

ledavao je na okolne vrhove, poneki put utonule u oblake, jer je gore na planinskim vrhuncima stolovao Zeus, koji je sakupljao oblake, bacao munje i udjeljivao kišu. Bio je to silan bog... Grmljavina je bila znak njegove moći i prisutnosti, katkad i gnjeva.[10]

I sam jezik potvrđuje utjecaj religije: stari Grci nisu govorili: »pada kiša« ili »grmi«, nego »Zeus kiši« ili »Zeus grmi«.

U Grčkoj ima malo vode, pa se zato veoma cijeni. Zbog toga su vodeni tokovi bili sveti. Vojska nije nikada pregazila rijeku, a da joj najprije nije prinijela žrtvu, jer je i rijeka bila božanstvo. Heziod je nalagao da se nikad ne smije prijeći preko rijeke prije nego joj se izmoli molitva i prije nego se ruke operu njezinom vodom. *Nimfe*, što znači naprosto »djevojke«, nastavale su planine, hladovite pećine, gajeve, livade i izvore. Morske nimfe zvale su se *nerejide*, a znamo da je Tetida, majka Ahilejeva, pripadala njihovu kolu. Ta su božanstva bila dobra, no mogla su postati i opasna kad bi ih netko uvrijedio ili makar i zanemario. Duševno poremećen čovjek zvao se *nimfolept*, to jest »od nimfa zaluđen«. Na isti način, kad bi netko naglo umro, smatralo se da su ga pogodile nevidljive strijele Apolonove ili Artemidine.

Bogoslužje se sastojalo uglavnom od molitava, prinošenja žrtava i očišćenja. Molitva se obično izricala stojeći, ruku ispruženih prema nebu kada je bila upućena nebesnicima, a spuštenih prema tlu kada se obraćala Hadu i drugim podzemnim božanstvima. Čovjek je moleći zazivao ime boga ili božice, podsjećao ih na pobožna djela koja je izvršio i izricao predmet svoje molbe, kao što u Prvom pjevanju *Ilijade* čini svećenik Hrizo, utječući se svome bogu Apolonu:

Čuj, srebrnòlukī bože, što Hrisu i presvetu Kilu
Štitiš, koji si moćni gospòdār Teneda, čuj me,
Smintije! Ako ti hram sagrádih ikada mio,
Ili ako ti ikad od bíkōvā pretila stegna
I od koza sažègoh, izvrši ovu mi želju:
Tvojim strèlama moje napláti Danajcem suze.[11]

[10] Martin P. Nilsson, *La religion populaire dans la Grèce antique* (Plon, 1954), str. 6—7.
[11] Homer, *Ilijada*, I, stihovi 37—42 (prijevod T. Maretića; *op. prev.*)

Kad se molitelj obraćao bozima, obično se radilo o nekoj vrsti pogodbe, jer je žrtvu prinosio da bi za uzvrat dobio neko dobročinstvo ili pomoć protiv neprijatelja. U službenim molitvama grad Atena moli bogove, u prvom redu Zeusa i Atenu, »za dobro i spas atenskih građana, njihovih žena i djece, kao i čitave zemlje i njezinih saveznika«.

Žrtve kojima su se obično popraćale molitve sastojale su se uglavnom od ljevanica, vina ili mlijeka, od slastica ili žrtvenih kolača *(pélanos)* prinesenih na žrtvenik, odnosno od povrća i prvih polodova berbe. No najvažnije su žrtve bile krvne. U najstarija vremena vjerovalo se da bogovi traže ljudsku krv, a žrtvovanje Ifigenije legendarno je sjećanje na to prinošenje ljudskih žrtava; međutim, već mnogo prije klasičnog razdoblja posvuda su se za žrtvu klale samo životinje: ovnovi, ovce, volovi, krave, jarci, koze i svinje. Bikovi su se prinosili na žrtvu u prvom redu Posejdonu, krave Ateni, koze Artemidi i Afroditi; Asklepije je zahtijevao pijetlove ili kokoši, a drugi bogovi golubove, pse ili pak konje. Potvrdu za *hekatombe* — doslovno »stovolovke«, žrtvovanja po stotinu volova — i za prinošenje trostruke žrtve, bika, ovna i nerasta *(suovetaurilia)*, Posejdonu nalazimo već u Homeru.[12] Žrtveni primjerci uvijek su morali biti *teléoi*, to jest zdravi i besprijekorni. Vodilo se računa i o njihovu spolu kao i o boji dlake: božicama su se žrtvovale obično ženke, nebesnicima bijele ili svijetle životinje, a božanstvima podzemlja crne ili tamne.

Žrtveni obred obično se odvijao u zoru. Žrtvenik je bio okićen cvijećem i lisnatim vijencima. U bijelo odjeveni svećenici i svi prisutni imali su ovjenčane glave. I sama je žrtva bila okićena vjenčićima i vunenim trakama, a rogovi su joj ponekad bili pozlaćeni. Najprije su se žrtva i svi prisutni poškropili lustralnom vodom (za očišćenje) iz naročite posude, zvane *hernips*. Na žrtveniku je bila zapaljena vatra u koju je svećenik bacio pregršt ječmenoga zrnja i pramen dlaka odrezanih sa glave žrtvene životinje. Pošto je izgovorio molitvu, povukao je glavu žrtve nagore i jednim joj potezom noža prerezao grkljan, upravivši mlaz krvi na žrtvenik. U većini slučajeva bogu u čast spaljivao se tek djelić životinje, to jest komad od stegna i malo pretiline, koja je dok je gorjela svojim vonjem *(knise)* bila

[12] O *suovetaurilijama* vidi *Odiseja*, XI, stihovi 130—131.

tako ugodna Homerovim Olimpljanima[13], dok se meso žrtve raskomadalo i podijelilo svećenicima i vjernicima, koji su ga mogli ispeći i pojesti na licu mjesta ili ga odnijeti kući. Međutim, pri nekim žrtvama paljenicama što su se prinosile bogovima podzemlja ili pokojnicima, spaljivala se čitava životinja: to je takozvani *holokaust*. Žrtvovanju je često prisustvovao i kakav gatar; on je promatrao još toplu iznutricu životinje, prije svega jetra, i iz nje proricao odnosno tumačio volju bogova. Starogrčka paljenica bila je, uglavnom, kolinje s gozbom.

Holokaust je prinošen kao žrtva za pojedinačno ili skupno očišćenje. Poput svih starovjekih naroda, i Grci su strepili od okaljanosti u vjerskom smislu, okaljanosti čitavog ljudskog bića s tijelom i dušom, koja nije obuhvaćala nama bliži pojam moralnoga zgrešenja, to jest »grijeha«. Bilo je nečisto u prvom redu sve što se ticalo rođenja i smrti, nečist je bio i svaki ubojica, čak i ako je ubio u samoobrani. Likovima bogova i žrtvenim obredima čovjek je smio pristupiti jedino u stanju ritualne očišćenosti, inače ga je, u njegovu strahu božjem *(thámbos)*, čekala osveta i srdžba nebesnička. Svaka je žrtva i svaka sjednica atenskih političkih skupova počinjala, kao što smo vidjeli, obredima očišćenja, lustracijom. Svaka kuća u kojoj je netko umro morala je biti očišćena zajedno sa svim ukućanima, kao Odisejev dom poslije pokolja prosaca. U tu se svrhu obično uzimala morska voda, a ako se prinosila žrtva, najčešće bi se zaklala svinja, čija je krv služila za lustraciju. Delfijski bog Apolon Pitijski, koji je prema priči očistio Oresta pošto je ovaj ubio majku, smatrao se glavnim iskupiteljem grijeha: i on se sam morao očistiti pošto je ubio zmaja Pitona. Svaka je bezbožna riječ odmah morala biti okajana, pa makar i ispljuvkom, koji je mogao poslužiti kao neki vid očišćenja.[14]

Štovanje mrtvih igralo je, kao što je pokazao Fustel de Coulenges u *Antičkoj državi*, značajnu ulogu u životu preživjelih. Kult pokojnika počinjao se održavati trećeg dana

[13] Crkveni oci će se čuditi što su se »bogovi, koji su uživali u nektaru i ambroziji, oduševljavali vonjem spaljenih kostiju« (Teodor iz Kira, VII, 15).

[14] Vidi Louis Moulinier, *Le pur et l'impur dans la pensée des Grecs, d'Homère à Aristote* (Klincksieck, 1952), *passim*, a što se tiče ispljuvka za očišćenje, isp. str. 74.

poslije pogreba.[15] Na godišnjice smrti obitelj je dolazila na grob i prinosila pokojniku žrtve ljevanice i paljenice, nakon kojih bi uslijedio žalobni objed. Žrtveno vino ili mlijeko, kao i darovi u hrani, soli, kolačima i voću, prinošeni su u posudama s probušenim dnom, kako bi jelo i piće mogli dospjeti do pokojnika, koji tobože i dalje živi pod zemljom radujući se darovima, poput sjena što ih spominje Odisej u Jedanaestom pjevanju *Odiseje*, koje se bacaju na crnu krv zaklanih životinja kako bi, pijući je, malo povratile snagu... U kući se kraj domaćeg žrtvenika čuvala pokojnikova slika: prema jednom natpisu iz 2. stoljeća pr. n. e. vidimo da je tu sliku valjalo ovjenčati lovorom dvaput mjesečno, za svakog mlađaka i na svaki sedmi dan u mjesecu.[16] Vjerojatno se takav ili sličan obred obavljao i u klasično doba.

*
* *

U Ateni, gdje, kao što smo vidjeli, Periklo držeći u Tukididu nadgrobni govor poginulima za domovinu ubraja u privlačne strane grada »brojne igre i žrtve kroz čitavu godinu«[17], vjersko-državne svetkovine bile su osobito mnogobrojne i veličanstvene. Sve su rasplamsavale u isti mah pobožnost i domoljublje, vjeru u bogove i nacionalni ponos. Jedino je rat mogao poremetiti redoslijed ili barem potamniti sjaj tih povremenih skupova, i zato nam Aristofan prikazuje u komediji *Mir* kako se Božica mira, u trenutku kada su je atički seljaci s teškom mukom izvadili iz ponora gdje je ležala pod hrpom kamenja, pojavljuje u pratnji Berbe, božice žetve, i Slave, božice predstava i svetkovina. Mir je za Periklove sugrađane u prvom redu značio blagostanje i užitak u velikim svečanostima ili *panegirijama;* već pomišljamo na zahtjev rimskoga plebsa: *panem et circenses*, iako je Slava zaštitnica plemenitijih zabava nego što su cirkuske igre.

Većina je tih svetkovina bila popraćena igrama natjecateljskog karaktera (*agōna*), najčešće boračkim i atletskim

[15] Vidi gore, Treće poglavlje, str. 91.

[16] Acte d'affranchissement delphique, *Griech. Dial. Inscr.*, *Delphi*, 1807; vidi L. Lerat, *Revue de Philologie*, 1943, str. 82.

[17] Vidi gore, Sedmo poglavlje, str. 198.

takmičenjima o kojima smo govorili u vezi s odgojem,[18] ali i pjesničkim i glazbenim, ili dramskim i komediografskim natjecanjima, pa čak i natječajima ljepote u pogledu držanja i lika, bilo među ženama, bilo među muškarcima!

Pogledajmo sada najvažnije datume atenskoga vjerskog kalendara i opišimo ukratko svaku od tih svetkovina.[19] Za vrijeme Peloponeskog rata uvedena je reforma kalendara, kako bi se poklonili lunarni mjeseci i solarna godina, što je unekoliko poremetilo ustaljeni redoslijed blagdana, pa se zbog toga Aristofan u *Oblacima* šaljivo izruguje Atenjanima prijekornim riječima što im preko Zbora upućuje Mjesec:

> I inače, dobrotvor je, kaže, a vi dane mu
> Ne brojite dobro, nego pravi darmar gradite.
> Zato, kaže, groze mu se bozi svagda, svaki put
> Kad se prevare, bez ručka kući vrate sa slave,
> I čast dužna po računu dana ih ne dopadne;
> Kad vam žrtvovat je, mučila su i sud poso vaš.
> Često puta opet mi vam bozi zapostimo post,
> Smrt il' našeg Mèmnona il' Sarpedóna žalimo,
> A vi žrtvujete, smijete se.[20]

Službena, građanska i vjerska godina počinjala je u srpnju, u mjesecu *hekatombeonu,* koji se isprva zvao *kronion,* jer se 12. dana toga mjeseca u sklopu završnih svečanosti, slavio Kron, otac Zeusov, i njegova žena Kibela (Reja), majka bogova. O *Kronijama,* kao u Rimu o *Saturnalijama,* okupili bi se gospodari i robovi na bučnoj gozbi u krilu obitelji, no ta je svetkovina imala i značaj državnog i nacionalnog praznika. Šesnaestog istog mjeseca slavile su se *Sinekije,* koje su podsjećale na *sinekizam* (ujedinjenje) što ga je bio proveo Tezej, utemeljujući atičko jedinstvo i atensku moć. Potkraj hekatombeona padale su *Panateneje,* velik nacionalni praznik u čast božice Atene, zaštitnice države i grada.

Taj je praznik trajao dva dana, no svake četvrte godine slavljen je osobito sjajno i trajao najmanje četiri dana. Na boračkim natjecanjima, među kojima su najznatnije

[18] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 114—119.

[19] Najvažnije djelo je L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin, 1932).

[20] Aristofan, *Oblaci,* stihovi 615—622 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

bile utrke s bakljama, *lampadedromije*[21], pobjednici su kao nagradu dobivali ulje svetih Ateninih maslina u takozvanim »panatenejskim« amforama, koje su s jedne strane bile ukrašene likom Atene *Promahos* (Prvoborkinje) što stoji između dva stupa, a s druge strane prikazom samoga natjecanja (na primjer utrke) na kojemu je nagrada zaslužena. Zatim se odvijao velik obredni ophod (uklesan u mramor partenonskog friza), koji je pošavši iz Keramika prolazio središtem Atene svečano noseći na Akropolu peplos koji su svake godine vezle izabrane djevojke, a kojim je na kraju trebalo zaogrnuti Atenin kip. Svećenici i svi državni staleži, među kojima i predstavnici naseljenika, stupali su u savršenom redu u kratnji efeba na konjima. Stigavši na Akropolu, najprije su pred drevnim hramom Atene *Polias* (Zaštitnice države) prinijeli na žrtvu četiri vola i četiri ovna, a zatim su na velikom žrtveniku ispred Partenona zaklali toliko goveda koliko je bilo potrebno da se nahrani cijeli grad, te je zacijelo upravo ta *hekatomba i* dala novo ime mjesecu *hekatombeonu.*

U *boedromionu* (rujnu) slavile su se *Eleuzinske misterije,* o kojima ćemo nešto pobliže reći kasnije, i *Boedromije,* svetkovina u čast Apolona *Boedromije,* to jest »Pomagača u boju«. Na taj se blagdan prinosila žrtva i organizirala povorka.

Svečanostima je najviše obilovao mjesec *pianopsion* (listopad). Sedmoga dana toga mjeseca slavile su se u čast Apolonovu *Pianopsije,* svetkovina sjetve s prestarim i veoma zanimljivim obredima: bogu se prinosilo na dar jelo od graha *(pýanos)* i drugoga povrća, a zatim se u povorci kao talisman plodnosti nosila maslinova grančica okićena vunicom i plodovima *(eiresióne),* dok je radosni dječački zbor pjevao:

> Na grani vise smokve, svježe pečen hljeb,
> pun lončić slatkog meda, finog ulja sud
> i pehar čistog vina za okrepu i san.[22]

Sličan je ophod išao i prilikom *Oshoforija* u čast Dionizovu: povorka golobradih mladića nosila je pod vodstvom

[21] Čini se da je ta utrka bila vrlo omiljena i da se priređivala i na Hefestovim, Prometejevim i Panovim svetkovinama.

[22] Plutarh, *Život Tezejev,* 22.

dječaka *amfitala*[23] grančice loze s grozdovima. Prinošenje žrtve i prosipanje ljevanice obavljalo se uz obredno pocikivanje: *eleleu iju iju.* Zatim su mladići plesali i utrkivali se.[24]

Jedanaesti, dvanaesti i trinaesti dan pianopsiona svetkovale su se *Tezmoforije* u čast Demetre *Tezmoforos,* koja je bila zaštitnica sjetve i ženske plodnosti. Toj su svečanosti prisustvovale samo udate Atenjanke, dok muškarci uopće nisu imali pristupa.[25] Žene su se spremale za nju nekoliko se dana odričući svakog spolnog odnosa.[26] Prvoga dana, zvanog *anod* (uzlazak), iskapani su i iznošeni na svjetlo dana ostaci posvećenih predmeta (odojaka, tjestanih figura spolnih udova i zmija) što su bili zakopani četiri mjeseca prije; taj obred poljodjelskih vradžbina sličan je onome što su ga u čast boginje Atene vršile djevojčice zvane *arefore.* Drugoga dana, koji se zvao *nesteja* (post), žene nisu uzimale nikakvu hranu. Trećega dana, nazvanog *kaligeneja* (ljeporodni), darivale su Demetri svakovrsne plodine, kao i kaše i sireve, zatim su jedna drugoj dobacivale opscene pošalice, igrajući se figuricama u obliku ženskog spolovila, jele koštice nara i šibale se zelenim grančicama — što su bili, navodno, obredi u svrhu povećanja plodnosti.

Apaturije, svetkovine fratrija, također su trajale tri dana. U prva dva dana prinosile su se žrtve i priređivale gozbe. Trećega dana, zvanog *kureotis,* glavari obitelji predstavljali su članovima fratrije zakonitu djecu rođenu u toku godine, kako bi ova mogla biti zavedena u knjige. Pri tom je svaki žrtvovao ovcu ili kozu na žrtveniku Zeusa *Fratrijskog* ili Atene *Fratrijske.*

Na kraju, 30. pianopsiona, Atena *Ergane* (Radnica), zaštitnica rukotvoraca, i Hefest, bog kovača, primali su za *Halkeje* poklonstvo obrađivača mjedi *(halkéis)* kovača, kotlara i drugih obrtničkih staleža.[27] Rukotvorci su, po ugledu na poljodjelce koji su žrtvovali prve plodove svoje ljetine, rado prinosili na dar neku vlastitu izrađevinu, neko malo »remek-djelo«, napravljeno posebno za božicu. Među pronađenim zavjetnim darovima Ateni Ergane nalaze se, na primjer, i pokloni nekog Bakija, o kojemu s njegova epitafa znamo da je bio lončar i da je odnio prvu nagradu na nekom obrtničkom natjecanju: »Bakije je prinio (ovaj zavjetni dar) kao prvinu Ateni Ergane, pošto su ga ovjenčali drugovi iz tijaza.«[28]

U mjesecu *posejdeonu* (prosincu) svetkovina *Haloje* (od *hálos* — gumno ili žito) održavala se zato da se zaštiti sjeme koje klija pod zemljom, kao što je svrha Tezmoforija bila da pospješi sjetvu. Tom se prilikom žrtvovalo Demetri, njezinoj kćeri Kori i Posejdonu, koji je i dao ime tome mjesecu, a koji je bio bog zemlje i podzemlja *(gaiéohos)* prije nego što je zagospodario morem. Muškarci nisu imali pristupa Halojama, osim nekih odličnika koji su nadzirali odvijanje obreda; s druge strane, u njima su mogle sudjelovati i hetere, iako im je kao i muškarcima bilo zabranjeno da prisustvuju Tezmoforijama. Obredi su se, po svemu sudeći, vrtjeli oko muškoga spolnog uda, falosa. Jedna posuda što se čuva u Londonu prikazuje ženu kako praškom iz nekakve kutije posipa glinene falose pobodene u zemlju u rasporedu zrna na žitnom klasu.[29]

Falos je imao važnu ulogu i prigodom Dionizovih svetkovina, koje su se odvijale (barem najstarije) u zimskim mjesecima. Za *Seoskih Dionizija* u mjesecu posejdeonu povorka je iza djevojke »košaronoše« *(kanefóros)* svečano nosila velik falos.[30] Jedna atenska odredba iz 445. pr. n. e. nalaže da kolonija Breja u Trakiji mora poslati u Atenu »za Velike Panateneje jednu kravu i jednu bojnu opremu,

[23] To jest, dječaci kojima su oba roditelja živa: vidi gore, Treće poglavlje, str. 58.

[24] Usprkos rezervama izraženim u H. Jeanmaire, *Dionysos,* str. 486, meni se čini dosta vjerojatnim da su se *Ostroforije* svetkovale u čast borbe.

[25] Vidi Aristofanovu komediju s naslovom *Ženska skupština u Tesmoforiju.*

[26] Vidi Teodor iz Kira, *Terapeutika,* XII, 73.

[27] Vidi M. Delcourt, *Héphaïstos ou la légende du magicien,* str. 195—200.

[28] Ch. Michel, *Recueil d'Inscr. gr,* 1597 (posveta) i 1820 (epitaf). *Tijaz* je vjersko udruženje u kojemu su se mogli okupljati ljudi istoga zvanja.

[29] Vidi reprodukciju takve *pelike,* London, u navedenom djelu L. Deubner, *Att. Feste,* slika 3, 3.

[30] Vidi Aristofan, *Aharnjani,* stihovi 247—262.

[31] M. N. Tod, *A selection of greek hist. inscr.,* I, 44, 1, 11—13.

a za Dionizije jedan falos«.[31] Za te su se svetkovine održavale pučke zabave, kakve vidimo i danas po seoskim proštenjima. Seoski su momci pokušavali održati ravnotežu na napuhanim i nauljenim mješinama *(askoliasmós)*[32], a raspojasani i bučni *komi* (od kojih su se razvili »komični« zborovi) hodali su u velikim skupinama po seoskim putovima i uličicama plešući, pjevajući i dobacujući raskalašene i nepristojne dosjetke svima koje bi uz put sretali. U 5. stoljeću pr. n. najbogatiji demi pridodali su tim razonodama i kazališne predstave.

U *gamelionu* (siječnju), mjesecu vjenčanja *(gámos)*, slavile su se *Gamelije* ili *Teogamije*, u čast Zeusova i Herina braka, kao i još jedna Dionizova svetkovina, *Leneje.* Nije se radilo, kao što neki misle, o svečanosti u čast vinske preše *(lenós)*, što bi bilo čudno nekoliko mjeseci nakon berbe, nego o orgijastičkoj svetkovini *leneja*, što je drugo ime za *menade* ili *bakantice*, žene opsjednute bakantskom mahnitošću. Ove su na svetom prostoru *Lenejona* izvodile raspojasane i divlje plesove.[33] Kako je Dioniz bio zaštitnik ditiramba i kazališta, ta je svetkovina obuhvaćala i kazališne predstave: nekoliko je Aristofanovih komedija, među kojima *Aharnjani*, *Vitezovi* i *Ose*, igrano samo na Lenejama, jedino pred Atenjanima, dok su za Velikih Dionizija u kazališta polazili i mnogi izaslanici savezničkih gradova. Zato je u *Aharnjanima* Aristofan iskoristio priliku što u gledalištu nema saveznika i veoma slobodna napao Kleona, na kojega je veoma rado ciljao:

Ta sami sad smo i Leneje slave se,
Još nema stranaca nit danak nose nam
Nit iz gradova saveznici stigli su.
Sad sami smo i dobro ovijani baš, —
Jer tuđi svijet zovémo pljevom građana.[34]

Jedna druga svetkovina u čast boga vina Dioniza slavila se u *antesterionu* (veljači): *Antesterije* su se održavale, kao i Demetrine Tezmoforije i Pianopsije, 11. 12. i 13. u mjesecu. Prvoga dana tog trodnevnog praznika, zvanog *pitoigija* (otvaranje ćupova), otvarali su se glineni ćupovi *(píthoi)* s vinom od jesenje berbe. Toga ili slijedećeg dana, zvanog *hoes* (»vrč za nalijevanje vina« isp. *hoefore*), održavalo se takmičenje ispičutura: na dati znak trubom natjecali su se u brzom ispijanju vina iz lonca. Pobjednik je dobivao vijenac od lišća i mješinu vina. Pronađeno je dosta takvih lonaca; često su oslikani likovima male djece koja se igraju igračkama i vijencima, jer se u okviru Antesterija održavala i jedna dječja svečanost.[35] Drugoga se dana organizirao ophod, koji je pratio Dioniza smještenog u kolima lađastog oblika; čini se da su učesnici povorke nosili maske, pa bismo taj veseli običaj mogli usporediti s našim pokladama; ulogu boga vjerojatno je igrao arhont kralj, s obzirom na to što se *basilina*, to jest kraljica, odnosno žena arhontova, morala sjediniti s njim u *hijerogamiju.* No, treći dan svetkovine, zvan »lonci« *(hýtroi)*, bio je sasvim drugačijeg karaktera: bio je posvećen mrtvima ili umirućima. U glinenim loncima pripremalo se povrće i kaše od raznoga zrnja, *panspermije*, koje je trebalo pojesti prije mraka, a glavna je žrtva prinošena Hermu *Psihopompu*, pratiocu duša u podzemni svijet. Na kraju toga trećeg dana odvraćao se zao udes bajajući: »bježite, Kere (boginje smrti), prošle su Antesterije!«[36]

Antesterion je bio i mjesec *Hloja*, proslave Demetre *Hloe*, i *Dijazija*, najveće atenske svetkovine u čast Zeusa.

U toku mjeseca *elafeboliona* (ožujka), koji je označivao svršetak zime i početak proljeća, prinosile su se žrtve zahvalnice Ateni — *Proharisterije* — a iznad svega slavile su se gradske *Velike Dionizije*, što je poslije Leneja predstavljalo drugu kazališnu »sezonu«, koja je privlačila mnogo stranaca, jer su s dolaskom ljepših dana već brodovi ponovno plovili Egejskim morem. Ta je svetkovina, s kojom su se po sjaju mogle mjeriti jedino Velike Panateneje, trajala pet dana: 9. elafoboliona izvođeni su ditirambi, 10. komedije, a od 11. do 13. dramske trilogije, svaka s jednim satiričnim komadom na kraju. Vratit ćemo se na njih u vezi s kazalištem.

[32] Vidi gore, Sedmo poglavlje, str. 196.

[33] Vidi H. Jeanmaire, *Dionysos*, str. 48—56.

[34] Aristofan, *Aharnjani*, stihovi 504—508 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[35] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 99.

[36] Vidi H. Jeanmaire, *Dionysos*, str. 48—56.

Šesnaestog dana mjeseca *munihiona* (travnja) održavale su se *Munihije* s povorkom u čast Artemide, u kojoj su se nosili kolači okruženi gorućim bakljama.

U *targelionu* su se slavile *Targelije* u čast Artemidina brata Apolona, iskupitelja grijeha. Prvoga dana svetkovine, 6. u mjesecu, grad je bio očišćen obredom koji dosta podsjeća na židovski ritual s jarcem otpuštenja. Dva su čovjeka *(fármakoi)* trčala ulicama grada, dok su ih ljudi udarali smokvinim grančicama i stabljikama morskog luka (*skílla*), istjerujući iz grada zajedno s njima grijehe (*míasma)*, koje su ovi tobože nosili u sebi. Sutradan, 7. u mjesecu, Apolonu se na žrtvu prinosio *targel*, to jest hljeb ili kaša od žita, dar u prvim plodinama nastupajuće žetve. *Plinterije*, to jest svetkovina Atenine kupelji, održavale su se 25. toga mjeseca. Tada se stari drveni kip *(ksóanon)* božice Atene Polias nosio u luku Faler, gdje se zaranjao u more zajedno s peplosom: boginji su se nakon toga prinosili žrtveni kolači i suhe smokve. Naravno, kako se radilo o idolopokloničkom kultu, držalo se da je kip boginja sama. Ta je kupelj vrijedila kao očišćenje cijeloga grada, što ga je trebalo učiniti dostojnim božanske naklonosti prilikom žetve.

Napokon, u posljednjem mjesecu atenskog kalendara, *skiroforionu* (lipnju), održavale su se *Skiroforije*, svetkovina sa još nedovoljno objašnjenim obredima, prilikom koje se po svoj prilici prinosila zajednička žrtva Demetri, njezinoj kćeri Kori, Ateni i Posejdonu; zatim *Dipolije* ili *Bufonije*, kada se Zeusu žrtvovao oraći vol, i *Aretoforije*, svečanost u čast boginje Atene, za koje su djevojčice zvane *arefore* vršile obrede dosta slične ritualu prvoga dana Tezmoforija.

Čitalac će primijetiti da smo nabrojili deset mjeseci atenske godine. Preostaju još *matageitnon* (kolovoz) i *maimakterion* (studeni), u kojima je također sigurno bilo vjerskih ceremonija, no u dokumentima ima veoma malo spomena o blagdanima u tim mjesecima, to jest o *Metageitnijama* i *Maimakterijama.* Rekli smo sasvim dovoljno da možemo vidjeti kako Tukidid nije nimalo pretjerao kad je kroz navodne Periklove riječi tvrdio da se u Ateni svetkovalo kroz cijelu godinu. A pri tom smo još zanemarili svetkovine u čast nekih nižih bogova poput Asklepija, ili polubogova, na primjer Tezeja, kao i strana bogoštovlja

koja su donijeli naseljenici, poput *Bendideja* što su se od 5. stoljeća pr. n. e. slavile u Pireju u čast tračke boginje Bendide.

*
* *

U vezi sa Seoskim Dionizijama, Lenejama i Gradskim Dionizijama spomenuli smo kazališne predstave. Uz stadion, teatar je najkarakterističnija monumentalna građevina svakoga malo većeg starogrčkog grada, a znamo da su u Atici, osim kazališta smještenog na obronku Akropole u svetištu Dioniza Eleutereja, i u mnogim drugim demima, u prvom redu u Pireju, Kolitu, Salamini, Eleuzini, Toriku i Ramnuntu postojala kazališta u kojima su se prikazivale predstave za vrijeme Seoskih Dionizija.

Kazalište smo smjestili u poglavlje posvećeno vjerskom životu zato što se svaka dramska predstava održavala u nekom Dionizovom svetištu u povodu svetkovina njemu u čast i pod predsjedavanjem njegova svećenika, te što su je, kao i gimničke igre koje su popraćale druge svetkovine, priređivali u formi natjecanja najviši državni službenici.

Znamo da su starogrčka kazališta bila smještena na otvorenom, obično na obronku nekog brežuljka, sa stepeničastim, polukružnim gledalištem, *teatronom*, oko okrugle *orhestre*, po kojoj se kretao zbor oko Dionizova žrtvenika ispred *proskeniona;* u dnu pozornice, iza *proskeniona*, nalazila se *skena* (prvotno običan šator gdje su se preodijevali *koreuti* i glumci). Dionizovo kazalište u Ateni u svom današnjem stanju potječe iz rimskog doba, dok je veličanstveni teatar svetišta u Epidauru u Argolidi bolje sačuvao izgled kakav je imao u klasičnom razdoblju.[37] U svim tim kazalištima akustika je bila izvanredna.[38]

U Ateni su prije Leneja i prije Velikih Dionizija najviši državni službenici — arhont eponim i arhont kralj — dugo unaprijed brižljivo pripremali predstave. Najprije su određivali *korege*, to jest imućne građane koje je država zadužila da o svome trošku opreme zborove za tragedije i

[37] Vidi J. i G. Roux *Grèce* (Arthaud, 1957), slike uz str. 74—75 i 104—105.

[38] Vidi E. Canac, *L'acoustique des théâtres antiques*, u *La Revue scientifique*, svibanj 1951, str. 151—169.

komedije, u prvom slučaju po petnaest, a u drugom po dvadeset i četiri koreuta. Pjesnici koji su željeli sudjelovati u natjecanju — a učešće su mogli uzeti i stranci, to jest neatenski Grci — uputili bi arhontu »molbu za dodjelu zbora«, a ovaj je izabirao među njima po vlastitu ukusu, ali je zatim morao narodu obrazložiti svoj izbor. Pjesnik je bio ujedno i redatelj svoga djela, a morao je sam uvježbavati i zbor. Međutim, u tome mu je mogao pomagati *korodidaskal* (učitelj zbora), jer je to bila teška zadaća koja je zahtijevala mnogostruke sposobnosti: naime, zbor je pjevao i plesao uz svirku aulosa, tako da su starogrčke drame i komedije bile s formalnog stajališta slične današnjim operama ili operetama. Zatim je arhont izabirao glavnoga glumca ili *protagonista*, kojemu su bili podložni glumci drugoga ili trećeg reda, *deuteragonisti* i *tritagonisti*. U tragedijama i komedijama nijednu ulogu nikada nije igrala žena; u svim ženskim ulogama nastupali su muškarci, zbog čega nas ne bi trebalo začuditi to što su svi glumci nosili maske.

Pošto je bio sastavljen popis korega, pjesnika i protagonista, valjalo ih je složiti, to jest svakome pjesniku dodijeliti po jednoga korega i protagonista. U tu bi se svrhu održao narodni skup, na kojemu su imena određenih korega bila stavljena u žaru, nakon čega je ždrijeb odlučivao red kojim je svaki od njih birao svoga pjesnika. Tako je god. 472. pr. n. e. mladi Periklo kao koreg izabrao Eshila, koji je te godine prikazivao trilogiju u koju spadaju *Perzijanci*. Ždrijeb je također određivao koji će protagonist biti dodijeljen kojem pjesniku. Kasnije je svaki protagonist morao tumačiti redom po jednu tragediju svakog pjesnika, kako bi autori imali izjednačenije izglede na uspjeh.

Na kraju svih tih predradnji dolazilo je *proagon*, javno predstavljanje pjesnika i glumačkih družina, što se odigravalo pokraj teatra u *Odeonu*, natkrivenoj zgradi namijenjenoj u prvom redu glazbenim priredbama. Tom je prilikom svaki autor s povišene pozornice objavljivao svoje ime, naslove i sadržaje komada, kao i imena glumaca. Ta je ceremonija bila, dakle, nešto poput plakatiranja.

Kao i svi skupovi, tako su i kazališne izvedbe počinjale rano izjutra, odmah nakon izlaska sunca. To je, međutim, bilo nužno ukoliko se prije zalaska sunca htjelo odigrati

četiri do pet kazališnih komada s plesom i pjevanjem, uz ipak kakvu-takvu stanku između predstava (svaka se tragedija i svaka komedija igrala bez prekida, odnosno pauze). Naime, takva je bila dnevna kazališna »porcija« na koju su gledaoci imali pravo u toku četiri dana za vrijeme dionizijskih svetkovina. Nakon prvoga dana, obilježenog dionizijskom povorkom, drugi je dan bio posvećen lirskom natjecanju u pjevanju ditiramba, a trećega se dana igralo tri, a kasnije i pet komedija. Tri slijedeća dana bila su posvećena izvođenju tragedija, tako što se svakoga od ta tri dana igrao samo po jedan od ona tri autora koje je bio izabrao arhont, odnosno po jedna *tetralogija* što se sastojala od *trilogije*, to jest triju tragedija, i jedne satirične igre na kraju.

Atenjani koji su pratili cijele Velike Dionizije vidjeli su, dakle, ako izostavimo ditirambe, petnaest do sedamnaest kazališnih komada u četiri dana, odnosno saslušali oko dvadeset tisuća što govorenih, što pjevanih stihova! Možemo se, svakako, diviti takvome »kapacitetu slušanja«, no valja imati na umu da su stari Grci stekli naviku dugotrajnog i netremičnog usredotočenja pažnje slušajući, na primjera na Panatenejama, beskrajne homerske spjevove.

Iako nisu smjele glumiti, žene su svakako mogle posjećivati kazalište.[39] Ulaznica je koštala dva obola (trećinu drahme), no siromašnim je građanima država davala pomoć za posjet predstavama (*theoriká*). Sjedala u prvom redu bila su namijenjena svećenicima, kao i onim Atenjanima i strancima koji su uživali povlasticu *proedrije*, to jest pravo na počasna mjesta. Buleuti, efebi i naseljenici imali su svaki svoj dio gledališta; žene su, po svemu sudeći, sjedile na najvišim tribinama. Isto je tako i svakoj fili bio dodijeljen poseban dio teatrona. Unatoč takvom razmještaju, zaposjedanje sjedala nije baš uvijek išlo bez nereda i tučnjave, pa su u takvim slučajevima morali zavoditi red kazališni redari, *rabdusi* (»batinaši«). Vjerujemo da su na tako dugotrajne predstave, ma kako inače bili skromni u pogledu hrane, Atenjani nosili jelo i piće. Ponekad su darežljivi korezi dijelili prisutnom narodu ko-

[39] Vidi gore, Treće poglavlje, str. 79.

lače i vino. Predstave mora da su se, dakle, odvijale u atmosferi pučkoga veselja.

Imale su, međutim, vjersko obilježje, jer su otpočinjale obrednim očišćenjem krivlju žrtvovanoga praseta i jer im je iz sredine prvoga reda, s posebnog sjedala nasuprot žrtveniku nasred pozornice, predsjedavao Dionizov svećenik.

Nakon prinošenja žrtve, određivalo se ždrijebom kojim će se redom izvoditi djela prijavljenih natjecatelja. Početak svake predstave najavljivao je zvuk glasnikove trube. Usprkos religioznim značajkama priredbe, gledaoci su bučno izražavali svoje osjećaje: pljeskali su ili zviždali i toptali nogama.[40] Prema stanovitim tvrdnjama, neki su pjesnici znali unajmiti i plaćene pljeskače! Mogli bismo se čuditi krajnjoj bestidnosti starogrčkih komedija kad ne bismo znali za osobitosti Dionizova kulta: *Dionizije* su započinjale ophodom u kojemu se kao kakav barjak nosio falos; za sam *komos* (noćno veselje ili obilazak gradom uz glazbu i ples), od kojega se i razvila komedija, oduvijek je bilo karakteristično raspojasano, čak i razulareno veselje.

Natjecanje se završavalo dodjeljivanjem nagrade. Popis sudaca bio je utvrđen već prije svečanosti, a prilikom otvorenja natjecanja ždrijebom se iz njega izvlačilo deset imena. Tih je deset sudaca sjedilo na posebno određenim mjestima u gledalištu. Glasovali su poslije predstava, no iznova je ždrijeb odlučivao o samo pet glasova koji su se uzimali u obzir za konačan ishod. Glasovanje je teklo ovako: u jednoj se žari nalazilo svih deset glasačkih pločica, na kojima su suci dali svoj glas, dok je druga žara sadržavala pet crnih i pet bijelih kocaka; iz prve se žare vukao po jedan glas, a iz druge po jedna kocka. Uzimao se u obzir samo onaj glas koji je bio izvučen istovremeno kad i bijela kocka. Te su mjere opreza, dakako, imale svrhu da onemoguće eventualne mahinacije od strane autora i korega. U slijedećem poglavlju naići ćemo u vezi s pravosuđem na još zamršenije takve postupke. Međutim, gledalište je ponekad nastojalo »vršiti pritisak« na suce, što se opet znalo izroditi u nerede, pri kojima su redari imali pune

[40] Vidi gore, Sedmo poglavlje, str. 202.

ruke posla. Platon s aristokratskim prezirom kazališno gledateljstvo naziva *teatrokracijom*.[41]

U svakoj disciplini natjecanja, to jest u tragediji i u komediji, dodjeljivale su se po tri nagrade: pjesniku, koregu i protagonistu, a sastojale su se naprosto od lovorova vijenca. Čini se da su jedino pobjednici u ditirampskom natjecanju dobivali kao nagradu po jedan tronožac. Međutim, moramo od tih priznanja lučiti novčane nagrade, koje su, po svoj prilici zavisno o postignutom uspjehu, dobivali autori i protagonisti. Prvonagrađeni korezi znali su koji put podići spomenik Dionizu, kako bi ovjekovječili svoju pobjedu i slavu koju su njome stekli; sačuvan je takav spomenik Lizikratov.[42]

Dva dana poslije svetkovine narod se okupljao u kazalištu da bi preispitao kako je arhont koji je organizirao natjecanje obavio svoj zadatak: tom bi mu prilikom izglasavao pohvalu ili ukor.

*
* *

Koregija, o kojoj smo upravo govorili u vezi s kazalištem, bila je jedna *liturgija*, to jest javna dužnost, ali u isti mah i vrsta dodatne, vrlo znatne porezne obaveze za najbogatije građane. No, bilo je posrijedi i pitanje časti, jer se prvonagrađeni koreg ponekad rado bacao i u nov trošak, kako bi svojim sugrađanima ostavio dostojan spomen na predstavu kojom je, djelomično zahvaljujući njemu, »njegov« pjesnik odnio pobjedu.

Ostali bogati građani bili su određivani za druge liturgije: za *trijerarhiju* (održavanje i zapovjedništvo nad ratnom lađom troveslarkom, *trijerom*); za *gimnazijarhiju* (priređivanje gimničkih igara i opskrbu uljem za atletske potrebe); za *hestijazu* (troškove javnog objeda za članove neke file) itd. Građani zaduženi tim obavezama smatrali su se svetim i nepovredivim službenicima, a onoga koji bi ih uvrijedio — kao Midiju, koji je usred kazališta opalio pljusku Demostenu dok je ovaj bio koreg — očekivala je stroga kazna. Ako su bili širokogrudni i odani javnoj dobrobiti, narod ih je zvao *euergetima*, to jest dobrotvo-

[41] Platon, *Zakoni*, III, 15.

[42] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 112—113.

rima. No, dok su neki atenski bogataši, zaslužujući naziv euergeta veoma teška srca, trošili novac samo zato što im je to nalagala obaveza, drugi su u tome vidjeli dobrodošlu priliku da za sebe i svoje zadobiju stvarnu naklonost puka. Ne smijemo pri tom zaboraviti ni *filotimiju*, ljubav prema slavi i počastima, koja je bila duboko usađen i raširen osjećaj u Ateni Periklova doba, kada je bilo mnogo primjera nesebičnog i zaista dragovoljnog *euergetizma*.

Kimon, sin Miltijadov, od svoga je imetka i plijena od ratnih pohoda zdušno pomagao svojim sugrađanima: maknuo je ograde sa svojih posjeda kako bi naseljenici i siromašniji Atenjani mogli dolaziti da beru voće, a svakoga je dana dao poslužiti u svome domu jednostavan no hranjiv obrok velikom broju sirotinje — rekli bismo da je držao »pučku kuhinju«.

Na taj je način svoju kuću pretvorio u »opću gostionicu«, kako veli Plutarh, misleći na Pritanej, gdje su se zajednički besplatno hranili osobito zaslužni građani. Kimon je čak nalagao mladim bogatašima iz svoje pratnje da razmjenjuju odjeću s onemoćalim i bijedno odjevenim Atenjanima koje susreću i da ubogarima na javnim mjestim udjeljuju milostinju.[43]

Međutim, velikodušnost se osobito sjajno mogla iskazati prilikom svetkovina i natjecanja. Nikija se proslavio raskošnim sjajem kad je jednom prilikom vodio atensko svečano poslanstvo na Del: kažu da je iz Atene ponio složiv most, sav prekrasno urešen pozlatom, slikarijama, vijencima i tapiserijama, da bi spojio otoke Reneju i Del za vrijeme trajanja svetkovine.[44]

Na isti su se način na četiri velike panhelenske svetkovine, u Olimpiji, u Delfima (*Pitije*), na Istmu i u Nemeji, gdje su se održavala natjecanja koja je opjevao Pindar slaveći pobjednike na njima, bogati i častoljubivi Grci nadmetali međusobno tko će više istaknuti sebe i svoju domovinu neumjerenom rastrošnošću, koja ih je često znala otjerati u propast. Alkibijad je svojim sudjelovanjem na Olimpijskim igrama god. 416. pr. n. e. zabliještio čitavu Grčku: ne samo da je kao vlasnik velikog broja sjajnih trkaćih konja mogao u utrci imati istovremeno

[43] Plutarh, *Kimon*, 10. Vidi gore, Prvo poglavlje, str. 33.
[44] Plutarh, *Nikija*, 3.

devet zaprega pod svojim imenom i tako osvojiti prvo, drugo i četvrto mjesto, nego je još dao podići i ogroman šator, u kojemu je nakon prinošenja žrtve priredio veličanstvenu gozbu za more hodočasnika.[45] Zavidnici su, doduše, govorkali da su atenski »saveznici« Efez, Hij i Lezbo, morali Alkibijadu besplatno nabaviti šator, žrtvene životinje i vino, pa čak i da jedna zaprega koja se natjecala za njega zapravo i nije bila njegova.[46]

Zeusovo svetište u Olimpiji, nedaleko od obala rijeke Alfeja, bilo je svake četvrte godine zborište, *panegirija*, Grka iz svih država. Važnost te svetkovine, koja se održavala svake pete (*penteterís*), to jest svake četiri godine (kao i Velike Panateneje), bila je tako velika da se jedina pouzdana kronologija u čitavoj Grčkoj temeljila na olimpijadskoj eri, koja je počinjala god. 776. pr. n. e. Tako se, na primjer, datum bitke kod Salamine (480. pr. n. e.) računao kao prva godina 75. olimpijade (74 x 4 = 296, a 776 — 296 = 480). Na olimpijskim svetkovinama mogli su učestvovati čak i robovi i barbari, ali ne i udate žene. Olimpijske su igre za Grke značile potvrdu njihova suštinskog jedinstva, unatoč političkoj rascjepkanosti. Oko Zeusova svetišta održavao se pravi sajam s atrakcijama za svačiji ukus, a ne samo sa sportskim natjecanjima. Tom su prigodom sofisti i mnogi pisci javno čitali svoja najnovija djela. Tako su, od najznamenitijih, činili Herodot, Gorgija, Lizija i Izokrat. Ovaj posljednji, doduše, nije sam čitao svoj govor kojemu je dao naslov *Panegirik*, jer ga je bio sastavio za jednu drugu olimpijsku svečanost, za *Panegirije*.

Svetkovina je trajala sedam dana. Prvoga su se dana prinosile žrtve paljenice na Zeusov žrtvenik i na šest dvostrukih žrtvenika koje je, kako se vjerovalo, bio podigao Heraklo, te ljevanice na grob Zeusova unuka, a sina Tantalova, Pelopa, po kojemu je nazvan Peloponez, a zatim su se obavljale pripreme za igre. Pet slijedećih dana odr-

[45] O namjeni skene vidi L. Robert, *Le sanctuaire de Sinuri*, str. 50, i *Hellenica*, X, str. 287, gdje se upozorava na sličnost s turskim *čardakom;* u arapskim zemljama, osobito u Egiptu, prilikom svadbi i drugih događaja podižu se veliki platneni šatori u kojima se ugošćuju uzvanici.
[46] Isp. Andokid, IV, 29—30; Izokrat, *O zaprezi*, *passim*. Vidi također J. Hatzfeld, *Alcibiade*, str. 130—131 i 139—140.

žavala su se atletska nadmetanja, deset za odrasle i tri za djecu. Odrasli muškarci takmičili su se u četiri utrke: na *stadij*, na *diaul*, odnosno dva stadija, zatim u *dolihu* (duga utrka, vjerojatno na šest stadija) i u utrci pod oružjem, potom u rvanju, šakanju, *pankratiji* i *pentatlonu*, atletskom petoboju.[47] Napokon, na hipodromu su se održavale utrke četveroprega, na kojima je god. 416. trijumfirao Alkibijad, te jahačke utrke. Djeca su se natjecala u trci na jedan stadij, u rvanju i šakanju. Sva su se natjecanja odvijala pod nadzorom *helanodika* (helenskih sudaca). Sedmi, odnosno posljednji dan, bio je obilježen svečanim ophodom i gozbom. Imena pobjednika — *olimpionika* — objavljivao je glasnik, navodeći im očevo ime i postojbinu. Za nagradu dobivali su tek maslinov vijenac, no slava im je bila ogromna i protezala se i na njihovu porodicu, kao i na čitavu domovinu. Atena je svoje građane koji su se vraćali kao olimpijski pobjednici nagrađivala »hranom u Pritaneju«[48], a nije se uzalud govorilo da su građani jednoga grada, kako bi na dotad neviđen način dočekali svog olimpionika, otišli čak dotle da su razorili dio gradskih bedema kako bi ga uveli na vrata kroz koja još nitko prije njega nije prošao!

*
* *

Jesu li kult države i klanjanje svehelenskim žrtvenicima dovoljno ispunjavali vjerske potrebe starogrčkog naroda? Atenjanin je, svakako, mogao gorljivo obožavati boginju Atenu, kao što Hipolit u istoimenoj Euripidovoj tragediji gotovo mističnom pobožnošću vjeruje u Artemidu, no Hipolit je, osim toga, bio i *orfik*. Javno bogoštovlje sa često veličanstvenim obredima imalo je u sebi, međutim, uvijek nešto pomalo hladno i bezlično: svodilo se na molbe bogovima za opće blagostanje grada ili čak i cijele Grčke, no malo se ticalo osobne sreće čovjekove na ovome ili na onom svijetu; i samo štovanje mrtvih sastojalo se tek u brizi oko »hranjenja sjena«, ne dajući nikakvo jamstvo za sreću — ili nesreću — na drugom svijetu.

[47] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 115.

[48] Platon, *Obrana Sokratova*, 36 d.

No zato su kultovi s »misterijama« obećavali vjernicima blaženu besmrtnost, i to jedino pod uvjetom da se upute u njih i da redovito vrše obrede, bez obzira na čestit ili grešan život. Svrha im je, dakle, bila čovjekov osobni spas. Značenje grčke riječi *misterion*, kao i evropeizam izveden iz nje, obuhvaća pojam tajne koju poznaje samo stanovit broj posvećenih, dok su srodni pojmovi *mistika* i *misticizam* više nego klica iz koje su se razvile misterijske sljedbe. Neke su od njih državi bile nepoćudne, ali je Atena priznavala i štitila eleuzinske misterije, koje su uživale poseban položaj i imale kroz čitavu antiku izuzetnu važnost.

Rekli smo da su se Velike eleuzinske misterije slavile u mjesecu boedromionu (rujnu) u čast Demetre i njezine kćeri Kore.[49] Te su boginje bdjele nad usjevima i nad pokojnicima, koji poput sjemenki počivaju u zemlji. Po svemu sudeći, na ove su misterije djelovali orfički i bakantski utjecaji. Sačuvana homerska *Himna Demetri* pjeva o tome kako je Had ugrabio Koru i kako je očajna majka posvuda tražila svoj kćer; kad je stigla u Eleuzinu, gdje je bila ljubazno primljena, Demetra je podarila besmrtnost mladome Demofontu i zatim osnovala svoj misterijski kult.

Evo što se kaže u posljednjim stihovima *Himne*, nekoj vrsti »blaženstva« iz Isusova govora na gori:

> Blažen onaj čovjek koji je spoznao tajne. Ali onoga tko nije upućen u svete obrede čeka drugačija sudbina kada, umrijevši, bude boravio u vlazi i tami.

Atički dem Eleuzina udaljen je dvadeset i dva kilometra od Atene. Iz njega su se u Atenu 14. boedromiona veoma svečano u košari nosile »svete stvari«, odnosno »svetinje« (*hierá*), koje su zatim bile pohranjene u *Eleuzionu*. Sutradan, 15. boedromiona, skupili su se kod Šarene stoe (*Poikíle*) svi koji su željeli da se upute u misterije: to je bilo dopušteno svima, čak i robovima i barbarima, osim neočišćenim ubojicama i onima koji su govorili »nerazumljivo«, vjerojatno onima koji u nepoznavanju grčkoga jezika nisu bili u stanju izgovarati obredne formule kako

[49] Vidi gore, str. 213.

valja. *Misti* su 16. boedromiona odlazili u luku Faler, gdje su obavljali dosta čudan obred očišćenja: svećenici bi naredili »u more, posvećenici«, našto bi svi potrčali da se okupaju, vukući za sobom po jedno prase, koje je nakon toga trebalo prinijeti na žrtvu.[50] Zatim, 19. istog mjeseca, velika svečana povorka vraćala je mistični koš natrag u Eleuzinu uz pjesme i poklike »*Jahos! Jahos*-. U Eleuzini su se, napokon, poslije jednodnevnog posta, od 21. do 23. odvijale noćne ceremonije posvećenja.

No, što se zbivalo tih dviju noći moralo je ostati tajna, a onoga tko bi otkrio što je vidio i čuo čekala je smrtna kazna. Tajna se tako dobro čuvala da nam tek neki vrlo kasni tekstovi, ponajprije spisi crkvenih otaca, daju donekle naslutiti u čemu se sastojalo uvođenje u misterije. Prilikom arheoloških iskapanja pronađeni su ostaci ogromnog hrama, *telesteriona,* u kojemu su se odvijali obredi: radi se o golemoj četverokutnoj dvorani sa stranama od po pedeset metara i sa šest redova stupovlja, kojima se i danas vide osnovice; djelomično u stijenu uklesani redovi stepeničastih sjedala pružali su mjesta za oko tri tisuće osoba.

U toku prve noći stjecao se niži stupanj upućenosti. Misti su prekinuli post — kao Demetra u homerskoj *Himni* — popivši *kikeon,* ritualni napitak od vode, prekrupe i metvice.[51] Zatim su im otkriveni i dati u ruke sveti predmeti iz koša. Pretpostavlja se da se radilo u prvom redu o figurama muških i ženskih spolnih organa. Mist je morao izgovoriti ove obredne riječi: »Postio sam, pio sam kikeona, uzeo sam stvar iz košare i obavio čin, stavio sam je u korpicu, a korpicu natrag u košaru«. Pjevale su se i svete pjesme, koje mora da su vodili svećenici iz roda *Eumolpida* (to jest »Dobrih pojaca«).

U toku druge noći prošlogodišnji misti postajali su *epopti* (to jest: »osvjedočeni«) i tako stjecali najviši stupanj posvećenja. Dvorana telesteriona bila je u potpunom mraku, a misti su se morali po njoj kretati u atmosferi tjeskobe i strave, kakvu su stvarale sumorne pjesme. Zatim su baklje — karakteristični atributi Demetrini i Korini,

[50] Vidi gore u vezi sa Frininom kupkom, Šesto poglavlje, str. 156.
[51] Vidi A. Delatte, *Le cycéon, breuvage rituel des mystères d'Éleusis* (Les Belles Lettres, 1955) i gore, Sedmo poglavlje, str. 183.

simboli objave — naglo obasjale središte prostorije. Mistima se tada ukazao prizor »velike i predivne tajne požnjetoga klasa«, a vjerojatno su pri tom mogli gledati i pravu liturgijsku dramu, *hijerogamiju.* Jedan značajan odlomak iz Temistija, koji se krivo pripisivao Plutarhu, kaže:

> U trenutku smrti duša se osjeća kao oni koji se upravo posvećuju u Velike misterije... U potpunoj tami bezglavo hrlimo tjeskobnim stranputicama i beskonačnim stepeništima. Na kraju dršćemo od jeze i straha, a užas nas oblijeva ledenim znojem. Ali, tada nam pred očima zasja čudesna svjetlost. Stupamo na neokaljana mjesta, na livade gdje pjesme odjekuju i gdje se kolo vodi. Svete riječi i božanske pojave pobuđuju u nama bogobojaznost. Posvećen i savršen tada čovjek, oslobođen more i nesputana koraka, ovjenčavši glavu, slavi Misterije. Živi među čistim i svetim ljudima, gledajući kako se na zemlji neposvećena čeljad valja i gazi u kalu i tmini, u strahu od smrti ne tragajući za izlazom iz zala, umjesto da se nadahnu vjerom u zagrobnu sreću.[52]

I *dionizijske* su misterije, po svemu sudeći, kao i Demetrine obećavale sreću na onom svijetu; njihovi su se vjernici okupljali u tijaze, kamo su primani uz ceremonije posvećenja, a vršili su obred *omofagije,* jedući sirovo meso zaklane životinje.

Gotovo je nemoguće znati u čemu su se u klasično doba sastojale *orfičke* misterije, to jest vjerski pokret potekao navodno od tračkoga pjevača Orfeja, vrača Dionizovog, koji je opčaravao pjesmom, a prije nego što su ga rastrgle bijesne menade bio je sišao u podzemni svijet. Orfičku je vjeru širilo i mnogo obmanjivača, koje je izvrgao ruglu Platon,[53] i koji su, kao što je govorio, obećavali bogatašima da će ih uz dobru plaću nekim vradžbinama osloboditi svih zala i da će nauditi njihovim dušmanima. No i sam se Platon ponegdje nadahnjivao orfičkim idejama, što dokazuje da ih je donekle cijenio, iako je možda prezirao njihove širitelje. Međutim, s razlogom se moglo tvrditi da »u klasično doba orfizam nije bio doktrina, a gotovo ni

[52] Vidi Martin P. Nilsson, *Les croyances religieuses d la Grèce antique* (Payot, 1955), str. 179.
[53] Platon, *Država,* II.

vjera,... nego knjige o kojima ne znamo skoro ništa«.[54] Ipak se može sa stanovitom sigurnošću reći da je već u 5. stoljeću pr. n. e. bilo skupina ljudi koji su se odavali, ako već ne orfičkoj vjeri u pravom smislu riječi, a onda barem »orfičkom životu«; od njih su potekli teolozi i moralisti snažnoga mističnog pokreta vezanog uz »orgastičkog« boga Dioniza.

Orfička teogonija i mit o Dionizu-Zagreju i o Titanima prilično su zanimljivi. Orfici su tvrdili da je zbog veoma starog zgrešenja, koje podsjeća na kršćanski istočni grijeh (kada su Titani ubili mladoga Zagreja, praoca ljudskog roda), čovječja duša zatvorena u tijelu kao u tamnici ili u grobnici (*sōma*, »tijelo« = *sēma*, »nadgrobni spomenik, grob«) i da mora proći kroz čitav jedan ciklus uzastopnih utjelovljenja ili reinkarnacija. No, pred onima koje je prosvijetlila Orfejeva objava pruža se put spasa.

Orfik je morao voditi isposnički život pun odricanja i samozataje. Bio je vegetarijanac, jer je vjerovao u seljenje duša, što mu je nalagalo i poštivanje svih živih bića. Dušu je trebalo da oslobodi svega tjelesnog i materijalnog, kako bi se mogla odvojiti od zemlje i uzdići se do božanskih boravišta (što je, u stvari, zaključak Platonova *Fedona*). Amajlije na zlatnim listićima, koje su pronađene u Južnoj Italiji i na Kreti sadrže riječi što ih je posvećenik morao uputiti bogovima podzemlja (no nije sasvim dokazano da se doista radi o orfičkim predmetima):

> Dolazim iz družbe čistih, prečista vladarko podzemnoga svijeta. Vjerovah da spadam u blažene, ali me zla zadesi kob. Otrgoh se kolu muka i patnji, hitrim korakom hrleći žuđenome vijencu i utekoh se krilu kraljice podzemlja.

Boginja odgovara:

> O blaženi sretniče! Od čovjeka bogom si postao!

A posvećenik na kraju izgovara tajanstvenu formulu:

> Jarence, u mlijeko upadoh.[55]

[54] L. Moulinier, *Orphée et l'Orphisme à l'époque classique* (Les Belles Lettres, 1955), str. 115—116.

[55] Ch. Michel, *Recueil d'insriptions grecques*, br. 1330.

*
* *

U službenoj vjeri bogovima se molilo i prinosile su im se žrtve za opće dobro države; u misterijskim kultovima vjernici su tražili obećanja za sreću u zagrobnom životu. No, ljudi su u staroj Grčkoj, kao i posvuda u antici, priželjkivali i više: željeli su znati što su bogovi odredili za sadašnjost i za budućnost, i kakvi ih događaji očekuju. Pri tome su se utjecali gatanju.

Latinska riječ *divinacija* (gatanje, vračanje, proricanje) sama po sebi ukazuje na značajno mjesto koje je proricanje imalo u starovjekim religijama, jer se postanjem temelji na svemu što je *divinum*, to jest božansko, te je proricanje možda najznačjnija crta grčke i rimske vjere. U grčkom se vrač zove *mántis*, a proricanje *mantiké:* ta riječ označuje u prvom redu intuitivno, nadahnuto proricanje, jer je po svoj prilici istog postanja kao i *manía* (ludilo, zanos) i *mainás* (menada). Međutim, stari su Grci poznavali i induktivno ili umjetno (*eutehnón, tehnikón*) proricanje, pri kojemu je gatar na temelju promatranja raznih pojava koje su se smatrale sigurnim znamenjem (*semeīa*) pogađao božju volju.

Predznaci su mogli biti raznovrsni: čuda, jer se svaki neobičan ili čudesan prizor, svako rođenje životinjske ili ljudske nakaze[56] smatralo lošim znamenjem; atmosferske pojave — kiša ili grom — bile su Zeusovo znamenje (*diosemeía*); svaki nenadani susret izjutra pri izlasku iz kuće tumačio se kao dobar ili kao loš znak; svaka iznenadna riječ, svaki neočekivani šum ili krik bio je *kledon*, zvukovni znak, koji se mogao tumačiti ovako ili onako; i napokon fiziološke pojave: svaki je nehotičan pokret pri napadaju padavice, ili obično zujanje u ušima ili pak kihanje moglo imati posebno značenje, jer je bilo izvan moći čovjekove volje. Kad je Telemah kihnuo, njegova majka Penelopa smatrala je to povoljnim znamenjem[57], a u *Anabazi*, kad je nakon Ksenofontova govora jednoga vojnika

[56] Vidi Plutarh, *Periklo*, 6, gdje državnikovi prijatelji vrač Lampon i filozof Anaksagora na različit način tumače što je neka ovca s Periklovog imanja ojagnjila jednorogog ovna.

[57] Homer, *Odiseja*, XVII, stihovi 541—546.

spopalo kihanje, zbilo se ovo: »Dok je on to govorio, kihne netko; a vojnici čuvši to svi se jednodušno pomole bogu.«[58]

U Dodoni, Zeusovom svetištu u Epiru, koje je vjerojatno najstarije proročište u Grčkoj, Seli (stari Dodonjani) proricali su budućnost po šumu vjetra u krošnjama hrastova (Zeusovog drveća) ili po zvuku metalnih kotlića koji su se, obješeni jedan uz drugi, sudarali na vjetru. Međutim, najčešće se proricalo iz živih ili zaklanih životinja. Božja se volja osobito dobro mogla prepoznati u letu i pjevu ptica, kao što obrazlaže Plutarh:

> U umijeću predskazivanja budućnosti najstariji je i najznamenitiji onaj dio koji se zove pticoznanstvo, to jest gatanje iz ptičjega leta. Zbog svoje brzine, razboritosti i nepogrešivosti leta, ptice zapažaju sve što im podražuje čula, i zato su poput oruđa u službi božanstva. Ono im nalaže kako da se kreću i određuje im pjev i glasanje. Ponekad ih drži da lebde u zraku, ponekad ih pak obrušava svom žestinom da odvrate ljude od nekog djela ili nauma, ili da ih, naprotiv, potaknu da ga izvrše. Zbog toga Euripid ptice i zove glasnicima bogova.[59]

Zeusova ptica orao bila je povoljan znak ako se pojavio zdesna, a nepovoljan, kad ga je tko ugledao slijeva. *Ornitomantija* (gatanje iz ptičjeg leta) se od homerskih vremena bila toliko ustalila da grčke riječi kojima je značenje »ptica« (*órnis, oionós*) znače istovremeno i »znamenje«.

Govoreći o prinošenju žrtava, spomenuli smo već *hijeroskopiju,* gatalačku metodu po svoj prilici preuzetu iz Etrurije, koja se sastojala u ispitivanju utrobe životinje, koja je bila zaklana kako bi se iz nje mogla pročitati božja volja. Tri su stvari bile najvažnije pri promatranju jetara: izgled režnjeva, žučni mjeruh i vena vratarnica. U Euripidovoj *Elektri* Orest pomaže Egistu, prije nego će ga ubiti, pri žrtvi koja kobnim znamenjem predskazuje skoro umorstvo:

> I eno utrobe! Egisto uzme drob
> I gleda. Jetra nijesu jedra, cijela sva,

[58] Ksenofont, *Anabaza,* III, 2, 9 (prijevod S. Senca; *op. prev.*).
[59] Plutarh, *De sollertia animalium,* 22.

> A grane, žile i klijet žuči nablizu —
> Sve motriocu tešku kaže nesreću.
> I namršti se. Gospodar njega zapita:
> »Što klonu duhom?« »Strančе, zasjede me strah
> Izvana. Najljući je dušman, protivnik
> Na svijetu domu mom sin Agamemnonov«.[60]

Ako je nedostajao jedan režanj jetre, bio je to najsigurniji predznak što se može naći u životinjskoj utrobi: takvo je znamenje najavilo prijeku smrt Kimonu, Agesilaju i Aleksandru Velikom.[61]

Međutim, sam naziv *mantiké,* pod kojim su Grci podrazumijevali sve vrste predskazivanja budućnosti, jasno ukazuje na to da je za njih najvrednije gatanje bilo ono nadahnuto, ekstatično proricanje, putem kojega je čovjek dobivao neposrednu božju poruku.

Oniromantija, proricanje iz snova, nalazi se na pola puta između induktivnog i intuitivnog proricanja. Vjerovanje po kojemu su snovi božanske objave veoma je staro i još se nije posve izgubilo: nemaju li i danas razne »sanjarice« veoma dobru prođu? U Homera su snovi koje šalju bogovi veoma česti, a nalazimo ih i u starogrčkoj tragediji, odakle ih je preuzelo, među ostalima, i francusko dramsko pjesništvo 17. stoljeća. No, *onirokritika* (tumačenje snova) složeno je umijeće, jer su mnogi snovi varljivi.

Epidaursko svetište u Argolidi, koje je cvjetalo osobito u 4. stoljeću pr. n. e., bilo je znamenito po čudesnim ozdravljenjima. Tamo su hodočasnici uvečer lijegali u sveti trijem-spavaonicu (*ábaton koimetérion*) i spavali. Preko noći bi ozdravili, većinom pošto bi im se u snu pokazao bog liječništva Asklepije, sin Apolonov, kako im prilazi i rukom dodiruje i liječi oboljelo mjesto na tijelu ili im »propisuje« neki lijek, koji bi počinjali uzimati odmah sutradan. Na zanimljivim stelama iz Epidaura sačuvani su »zapisnici« o mnogim »čudesima« te vrste: jednoj se poluslijepoj ženi vratio zdrav vid, neko je nijemo dijete odjed-

[60] Euripid, *Elektra,* stihovi 826—833 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).
[61] Važnost jetara za proricanje dovela je do dvije bitne posljedice: zbog nje se veoma razvilo anatomsko poznavanje tog organa, a utjecala je neposredno na Platonovu i Aristotelovu teoriju u vezi s proricanjem, kao i općenito na njihovu fiziološku doktrinu.

nom progovorilo, nekom je čovjeku kao rukom odnesen nestao čir itd.[62]

Čovjek se u snu nalazi u besvjesnom stanju, koje pogoduje dodiru s božanstvima. I u predsmrtnom se času pojavljuje proročansko nadahnuće, koje sakriveno tinja u svakom čovjeku: u *Ilijadi* Patroklo i Hektor na samrti proriču kako će i na koji način uskoro skončati oni koji su ih ubili, a da pri tom nisu vračevi poput Kalhanta ili Helena.[63]

Ali, i općepriznati proroci i proročice mogu također u stanju ekstaze (*ékstasis*) ili »entuzijazma«, to jest, u grčkom smislu riječi, »božanske nadahnutosti«, objaviti volju Zeusovu, koju im prenosi većinom Apolon, bog proricanja i, kako smo rekli, očišćenja od grijeha.

U 2. stoljeću n. e. nepovjerljivi je Lukijan u jednom ironičnom i zabavnom odlomku nabrojao glavna Apolonova svetišta i proročišta; govori Zeus:

> Apolon je preopterećen poslom koji je sam izabrao, jer ga neprestano salijeću gnjavatori moleći ga za proroštva. Sad mora biti u Delfima, odmah potom u Kolofonu, odakle juri u Ksant, pa zatim u Klar, onda na Del ili Branhidima u Didimu. Jednom riječju, gdje god ga neka proročica, napivši se svete vode i prožvakavši lovorova lišća, sva uzdrhtala na svome tronošcu zamoli da se pojavi, mora istoga trena biti u stanju sročiti proročanstvo, inače bi mogao izgubiti sav stečeni ugled.[64]

Proročku moć koju nadahnjuje neposredno Apolon susrećemo u slučaju Trojanke Kasandre, čiji nam vidovnjački zanos prikazuje Eshil u *Agamemnonu.* Takav je slučaj i s raznim Sibilama, a vjerojatno i s gatarima zvanim *Bakhidi.* I napokon, to je slučaj s delfijskom Pitijom.

Panhelensko svetište Apolona Pitijskog u Delfima u Fokidi, središnjoj grčkoj pokrajini, bilo je znamenito po igrama pod nazivom *Pitije,* koje su se slavile svake četiri godine kao i Olimpijske igre, po *amfiktioniji* (savezu) okolnih plemena, koja je znala odigrati značajnu, ponekad i kobnu ulogu u povijesti starogrčkih država, ali osobito po najčuvenijem i daleko najposjećenijem proročištu u klasičnom razdoblju. Kažu da je Pitija, obična delfijska seljanka kreposna i uzorita vladanja, koja je za vrijeme prorokovanja morala živjeti poput djevice, jednostavno zrnima boba ždrebala odgovore na postavljena pitanja (koja su, dakle, uvijek morala biti sročena tako da se na njih može odgovoriti jednostavno se »da« ili sa »ne«). Naravno, takva vrsta gatarskog ždrebanja bila je u staroj Grčkoj veoma raširen postupak za spoznavanje božje volje, a sigurno je da se u klasično doba *kleromantija* zaista primjenjivala i u Delfima, no gradovi i pojedinci dolazili su u Apolonovo proročište u prvom redu da zamole za nadahnuti odgovor na svoja pitanja proročicu Pitiju, koja je sjedeći na proročkom tronošcu u podzemnom *aditonu* (zabranjenom mjestu) hrama, u ekstazi kazivala volju Zeusovu, kako joj ju je objavljivao njegov sin. Na koji je način zapadala u taj »entuzijazam«? O tome ne znamo ništa pouzdano; danas se općenito smatra da se radilo o nekoj vrsti autosugestije, nekakve »samohipnoze«, religioznog fenomena koji se razlikuje od inače poznate vjerske histerije.[65]

Kad je netko želio što upitati proročište, najprije je morao platiti pristojbu zvanu »kolač« *(pélanos),* zatim je kao pristupnu žrtvu prinosio bogu jednu kozu. Prije nego što se pristupilo klanju, životinju su polili vodom: ako je zadrhtala pod hladnom kupkom, smatralo se da se Apolon umilostivio proricati.[66] Tada se Pitija očistila u izvoru Kastaliji i stupila u hram, gdje je najprije na unutarnjem žrtveniku zapalila nešto lovora i ječmenoga brašna, a potom sišla u podzemni, proročki dio hrama (*manteîon*). Oni koji su došli po proroštvo sišli su za njom redom na koji su neki od njih imali pravo po *promantiji,* ili koji im je dodijelio ždrijeb, no morali su ostati zajedno sa svećenici-

[62] Za više detalja vidi na primjer A. J. Festugière, u *Histoire générale des religions, Grèce-Rome,* str. 128—136.

[63] Vidi također što je osuđeni Sokrat prorekao svojim sucima: Platon, *Obrana Sokratova,* 39 c.

[64] Lukijan, *Dvostruka optužba,* gl. I.

[65] Vidi u prvom redu P. Amandry, *La mantique apollinienne à Delphes* (de Boccard, 1950); R. Flacelière, *Le délire de la Pythie est-il une légende?* (*Rev. des Et. anc.,* 52, 1950, str. 306—324); M. Delcourt, *L'oracle de Delphes* (Payot, 1955); H. W. Parke and D. E. Wormel, *The delphic oracle* (2 sv., B. Blackwelle, Oxford, 1956).

[66] To »iskušavanje koze« poznaje samo Plutarh u kasnijem razdoblju, no vjerojatno se primjenjivalo i u klasično doba. U slučaju da je koza mirno podnijela hladnu kupku, proricanje je moglo za Pitiju biti opasno, pa čak i smrtonosno: vidi Plutarh, *O odumiranju proročišta,* gl. 51.

ma i vračevima u posebnoj prostoriji, dok je Pitija pošla sama malo dalje u aditon. Molitelji i svećenici slušali su je kako proriče, ali je nisu mogli vidjeti. Izgovarala je »istinita« i »nepogrešiva« proroštva Apolona *Loksije*, to jest »Kosoga« ili »Iskrivljenoga«, jer su ti odgovori često bili dvosmisleni. U aditonu se nalazio zlatan Apolonov kip, grob Dionizov (koji se u Delfima veoma štovao, pa se time može donekle objasniti Pitijin zanos, jer je Dioniz ponajprije bog »orgije« i »ekstaze«), te napokon *omfalos*, odnosno »pupak« zemlje, u drevna vremena *betil*, sveti kamen približno stožasta oblika, i tronožac na koji je sjedala Pitija.

Nećemo sada ulaziti u ogroman vjerski, moralni i politički utjecaj Pitijinih proročanstava, naročito u ona duboko bogobojazna vremena, to jest u 6. i 5. stoljeću pr. n. e., prije pojave sofista, koji su došli upravo u doba jenjavanja vjerske gorljivosti, pa prema tome i slijepoga uzdanja u proročišta. Pa ipak se je usred 4. stoljeća pr. n. e. filozof Platon, zamišljajući svoju utopijsku *Državu*, zalagao za to da u njoj sva vjerska i moralna pitanja rješava delfijsko proročište, kojemu je taj velikan sigurno pridavao blagotvoran utjecaj na razvoj grčke civilizacije.[67]

*
*   *

Proricanjem se dakle nisu, kao danas u civiliziranim zemljama, potajno bavile razne »vidovite« osobe ili babe vračare; proroštvo je bila službena, od države priznata institucija. I sama je država pitala za savjet Pitiju, a vračeve držala u službi uz bok građanskim i vojnim visokim službenicima. Periklov prijatelj Lampon, koji mu je bio nešto kao »ministar za vjerska pitanja«, bio je također prorok i vrač.

Često je teško povući granicu između religije i praznovjerja. Zato ćemo u opisu praznovjerna čovjeka u Teofrastovim *Karakterima* naići na obrede što smo ih upravo opisali u vezi s vjerom; poneki su, međutim, pretjerani do apsurda:

[67] O delfijskoj utjecajnosti vidi u prvom redu J. Defradas, *Les thèmes de la propagande delphique* (Klincksieck, 1954).

Umije ruke i namaže ih mekinjama, poškropi se sav osvećenom vodom, uzme u usta listak lovorov, i tako po vas dan naokolo hoda.[68]

Kad mu mačka pretrči preko puta[69], neće prije dalje, dok drugi tko onuda ne prođe ili dok ne baci tri kamena preko puta njezina.

Spazi li u kući svojoj zmiju, priziva Sabazija[70], ako je to burlava zmija, a ako je sveta, podigne joj odmah ondje kućni žrtvenik.

Kad prolazi na raskršću mimo posvećenih kamenova[71], prelije ih uljem iz bočice svoje, padne na koljena, pomoli se i tad istom dalje ide.

Proglođe li mu miš brašnenu torbu, pođe k tumaču znamenja[72] i zapita ga što tu valja činiti, pa ako mu on odgovori neka je preda torbaru da je zakrpi, ne mari za to, nego prinese, vrativši se, žrtvu pokajničku.[73]

I kuću će svoju često kadom očistiti govoreći da ju je Hekata[74] čarom začarala.

Zauče li sova kad on putuje, prepadne se i poviče: »Pomozi Ateno!«, pa tad istom krene dalje.

Niti će da se približi grobu, ni da pođe do mrtvaca ili do porodilje. Njemu je, veli, prvo to, da se ne okalja.

Svakoga četvrtoga i dvadeset četvrtoga dana u mjesecu[75] naloži ukućanima svojima da kuhaju vino, on pak iziđe i kupi na trgu mrčeve grančice, tamjan i žrtveni kolač, a kad se vrati kući, ovjenčava cio dan svoje Hermafrodite.[76]

Kad što u snu vidi, ide k tumačima sna, ka vračima i motriocima ptica, da pita, kojem bogu ili boginji treba

[68] Smatralo se da lovor, kao i morska voda i češnjak koji se zatim spominju, mogu očistiti od okaljanosti.

[69] Loš predznak, kao i glasanje ćuka ili predmet koji progrize miš, kao što se veli dalje.

[70] Strani bog tračkoga podrijetla, čiji je kult kao i Bendidin prodro u Grčku u 5. stoljeću pr. n. e.; zmija je jedan od njegovih najčešćih atributa.

[71] Radi se o *betilima* ili svetim kamenovima Apolona Agijeja, koji su bili omotani vunicom kao i delfijski *omfalos* (vidi gore, str. 235) i obmazani uljem.

[72] Egzeget je tumač božanskih poruka, koji u Ateni ima rang visokog upravnog činovnika.

[73] Isp. Bion Boristenit, fragment, 45: »Čemu se čudiš kada ti miš pregrize torbu? Čudno bi bilo, kao što je u šali govorio Arkesilaj, da torba proguta miša!«

[74] Boginja vradžbina i noćnih utvara.

[75] Dani koji su se smatrali nepovoljnim (*apofrádes*).

[76] Ili kipove Herma? Tekst rukopisâ nije pouzdan.

da se moli. A kad hoće da se posveti u misterije, ide k nadrisvećenicima Orfejevima.

On je zacijelo jedan od onih koji se na žalu morskom brižno polijevaju vodom. A polazi na more svaki mjesec sa ženom i djecom; ako žena nema kad, povede dojkinju.

Spazi li koga od onih što se češnjakom zakićeni po raskršćima potežu[77], pođe kući, opere se od glave do pete, pozove svećenice i zaište da ga morskim lukom i štenetom čestito očiste.

Kad vidi luda ili padavičava čovjeka, upanji se od straha i pljune u nabor haljine svoje.[78]

Kad bi nekome pukao remenčić dok je obuvao desnu ili lijevu sandalu i to je mogao biti dobar ili loš znak.[79]

Krivo bismo imali kad bismo mislili da je praznovjerje vladalo samo među nekultiviranim ljudima iz puka. Bogati državnik, kakav je bio Nikija, ili Sokratov učenik, pisac Ksenofont, također su se okruživali gatarima i *hrezmolozima* (tumačima proroštava) i pribjegavali gotovo isto tako sitničavom bajanju kakvom i Teofrastov praznovjernik. Poznato je da je Nikija izgubio vojsku zbog jedne pomrčine Mjeseca — kobnoga li znamenja — i bijedno skončao na Siciliji:

> Šta su rekli Atinjani kad su čuli za taj poraz? Njima je bilo poznato Nikijino lično junaštvo i njegova velika istrajnost. Nije im padalo na um ni da ga kore zato što je radio po savetu religije. Na posletku su mu zamerali samo jedno: što je poveo vrača koji ne zna ništa. Jer se taj vrač prevario u pogledu tumačenja mesečevog pomračenja; on je morao znati da je za vojsku koja namerava da se povlači sa bojišta pomračenje, koje zaklanja svetlost, bilo dobar znak.[80]

Magija, koja raspolaže djelotvornim sredstvima za ovladavanje neživom prirodom i živim bićima, pa čak umije i

[77] »Bit će da se radi o skitnicama, koji se po raskršćima potežu i kradu jestiva određena za božicu Hekatu. Praznovjerac smatra se već samim pogledom na te ljude okaljanim.« (Bilješsa 42 u prijevodu N. Majnarića; *op. prev.*).

[78] Teofrast, *Karakteri,* 16 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.).*

[79] Menandar, fragmenti 109.

[80] Fustel de Coulanges, *Antička država,* str. 177 (prijevod B. A. Prokića i Ž. M. Milosavljevića; *op. prev.*). prema Tukididu, VII, i Plutarhu, *Nikija,* 23.

same bogove primorati da svoju moć stave u službu čovjekovu, nije bila u klasičnoj Grčkoj sasvim nepoznata, no bila je još, ako se tako može reći, u povojima prema onome kako će se snažno razviti u helenističko i rimsko doba. Stari su je Grci smatrali nečim stranim, što je k njima dospjelo s Istoka: Najznamenitija čarobnica iz priče, Medeja, bila je barbarka rođena u Kolhidi, a Eshil svojim gledaocima predočuje prizor *nekromantije,* prizivanja pokojnika, nigdje drugdje nego u *Perzijancima,* u kojima na zaziv Zbora vjernika kralj Darije u gotovo halucinatnoj sceni ustaje iz groba. Međutim, u *Ilijadi,* a osobito u *Odiseji,* nalazimo podosta tragova magije, dok su tesalske čarobnice bile znamenite već u klasično doba. Pripisivalo im se da mogu Mjesec spustiti na zemlju, čime se onda objašnjavala pomrčina našega prirodnog satelita.[81] Naime, priča kaže da je Medeja s Jazonom živjela u Tesaliji, pa im je prema tome mogla u amanet ostaviti svoje vještine.

Obredi *orfeotelesta,* o kojima govori Teofrast, to jest onih orfika najniže vrste za koje nam Platon kaže da su iskorištavali bogataše obećavajući svojim vradžbinama sreću njima a nesreću njihovim dušmanima, spadaju već u magiju, kao i krug što su ga u svrhu iskupljenja grijeha psećom lešinom pravile spomenute svećenice: mora da se radilo o nekom obredu u čast Hekate (boginje koju Teofrast spominje na jednom drugom mjestu u svom opisu praznovjerna čovjeka). Ta strahotna boginja, zaštitnica orfika i čarobnjaka, isto je tako najvjerojatnije došla iz Trakije, kao Bendida i Sabadije. Ona je istovremeno božanstvo mjeseca i podzemlja. U pučkom je vjerovanju strašna, paklena sila, koja ljudima šalje utvare i noćne more. Kao iskonska čarobnica, poznaje sva ljubavna bajanja i zato su je štovale osobito žene.

Jedan vid ljubavnih čini iz 5. stoljeća pr. n. e. neizravno nam opisuje Pindar, koji smatra, međutim, da potječe od Afrodite, a ne od Hekate. Radi se o ljubavi Medejinoj, koju bi morao zadobiti Jazon, ukoliko želi doći do zlatnoga runa:

> Ali Kiprida, gospodarica najoštrijih strijela,
> prva je s Olimpa ljudima smrtnim vijòglavca

[81] Platon, *Gorgija* 513 A.

pticu donijela i dala, mahnitu pticu i šarenu,
vezanu uz kolo sa četiri zupca.[82]

Ptica *vijoglavka* ili *vrtoglavac* zove se tako jer može glavu izvijati, vrtjeti na sve strane. Vidimo, dakle, da pomalo podsjeća na kolut koji se vrti ukrug, te riječ *íynks* označava u grčkome i vijoglavku i čarobni kolut; kolut je pak simbol »magičnog kruga«: na jednoj oslikanoj posudi iz treće četvrtine 5. stoljeća pr. n. e. vidimo majku neke mlade Atenjanke kako na svadbeni dan svoje kćeri vrti oko štapa čarobni kolut, koji bi mladome paru trebao pribaviti Afroditinu naklonost.[83] U muzejima postoje glineni »ptičji kolutovi«, koji mora da su služili za ovakvu vrstu bajanja.[84] U 3. stoljeću pr. e. e. Teokrit nam u pjesmi *Vračarica* opisuje mladu ženu koju je napustio ljubavnik, kako nastoji da ga posebnim činima opet »pritegne« uza se. Naređuje sluškinji da joj donese lovorovih grančica i ljubavnih napitaka te zaziva između ostalih božanstva Mjesec, Hekatu i Medeju; na kraju pjeva uročni pripjev uz koji vrti čarobni kotur (*rómbos*):

Vijoglavko, deder mi pritegni
domu moga ti onoga muža.[85]

U prvoj polovici 5. stoljeća pr. n. e. u Atici se uvriježila i upotreba kletvenih pločica. Radi se o činima kojima su se nastojali ureći neprijatelji, osobito protivnici na kakvoj raspravi pred sudom, zavjetujući ih podzemnim božanstvima Hermu, Hekati i Persefoni, doslovno »vežući« ih i »prikivajući« za svijet mrtvih. Pri tom su se navodili razni dijelovi dušmaninova tijela, njegove duhovne sposobniste i sve čime se bavi, kako bi bio uvećan cijelim svojim bićem. Tko je bacao takve čini napisao je ime onoga koga je želio poslati u smrt na olovnu pločicu, omotao je spletom niti, savio je oko čavla i zakopao u zemlju.[86]

[82] Pindar, *Pitijska četvrta*, X, A (prijevod T. Smerdela; *op. prev.*).
[83] Milligen, *Peinture de vases antiques, slika* XLV: vidi članak J. de la Genièrea naveden u slijedećoj bilješci, str. 28—29.
[84] J. de La Genière, *Une roue à oiseaux du cabinet des médailles, Rec. Et. anc.*, 60, 1958, str. 27—35.
[85] Teokrit, *Vračarica*, stihovi 27—28 (prijevod J. V. Perića; *op. prev.*).
[86] Vidi Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecque*, br. 1319—1325, i L. Robert, *Collection Froehner*, I, br. 11—12.

Groblje u Keramiku; u pozadini Akropola
Foto: Louis-Yves Loirat

Akropola, pogled s Brežuljka muza; desno Likabet
Foto: Louis-Yves Loirat

Govornica na Pniksu
Foto: Boudot-Lamotte

Otac i sin
(mramorna nadgrobna ploča u Atenskom muzeju).
Foto: Boudot-Lamotte

Mladi rob
(brončani kip u Berlinskom muzeju)
Foto: Berlinski muzej

◀ Žene na česmi
(atička hidrija u Louvreu)
Foto: Hachette

Dječje sjedalo od keramike
(američke iskopine s atenske Agore)
Autorov dokument

Orfej svira liru i pjeva pred Tračanima
(atički krater u Berlinskom muzeju)
Foto: Berlinski muzej

Svatovi
(atička amfora u Louvreu)
Foto: Louvre

Škola
(atički pehar u Berlinskom muzeju)
Foto: Berlinski muzej

Lončarska radionica
(atički krater, Oxford, Ashmolean Museum)
Foto: Guillaume Budé

Seljaci idu na tržnicu
(atička pelika, Cambridge)
Foto: Guillaume Budé

Pekarice
(beotska terakota u Louvreu)
Foto: Hachette

◀ Jahač odjeven u hlamidu i sa zabačenim petazom *(pehar u Louvreu)*
Foto: Giraudon

Građani u himationu *(partenonski friz, Akropolski muzej, Atena)*
Foto: Alinari
▼

◀ Glava konjanika »Payne-Rampin« *(mramorni kip u Louvreu).*
Foto: Hachette

Auriga iz Delfa *(bronca)*
Foto: Alinari

◀ Demetra, Triptolem i Kora *(mramorni reljef u Nacionalnom muzeju, Atena)*
Foto: Alinari

Heraklo na gozbi kod Ifitovog i Jolinog oca Eurita
(korintski krater u Louvreu)
Foto: Giraudon

Efeb na gozbi igra kotab
(atički pehar u Louvreu)
Foto: Giraudon

Svećenik pred žrtvenikom
(atička amfora u Louvreu)
Foto: Hachette

◀ Atička lutrofora
(Louvre; izložba pokojnika i narikača)
Foto: Giraudon

Magični kolut sa pticama
(terakota u Kabinetu medalja Nacionalne biblioteke, Pariz)
Foto: B. N.

Dionizovo kazalište u Ateni
Foto: Jean-Pierre Launay

Stadion u Delfima
Foto: Jean-Pierre Launay

Mladići vježbaju u palestri
(atički pehar u Louvreu)
Foto: Hachette

Panatenejska amfora ▶
(Louvre)
Foto: Giraudon

Borba psa i mačke
(mramorni reljef u Nacionalnom muzeju, Atena)
Foto: Giraudon

Ratni brod
(atička hidrija u Louvreu)
Foto: Hachette

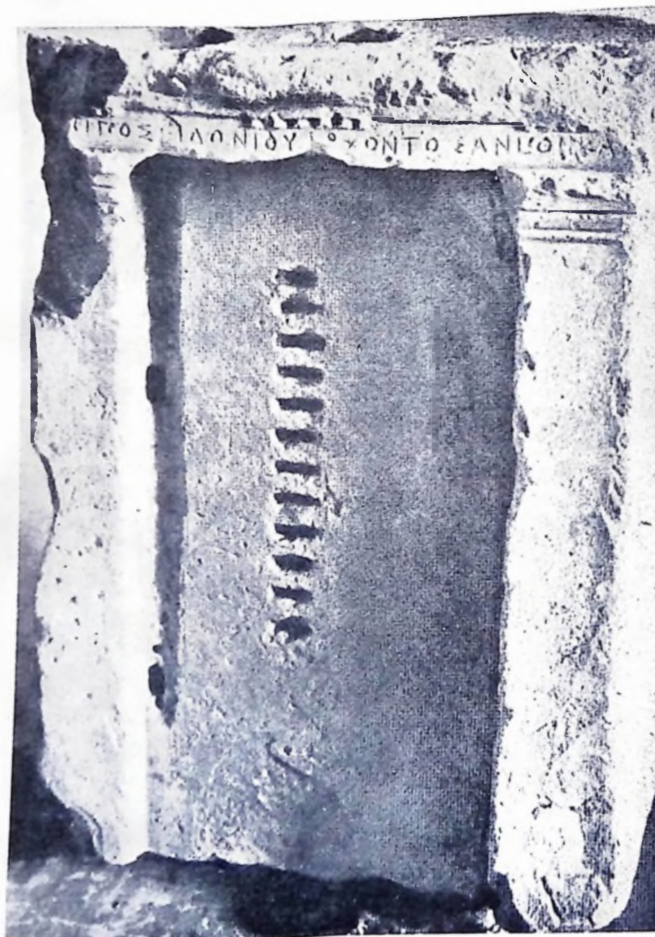
Ratnikov polazak
(amfora u Louvreu, pripisana Nikostenovu slikaru).
Foto: Hachette

Hoplit pred četveropregom
(bronca, friz Vixova kratera, muzej Châtillon-sur-Seine)

Helijastova pločica
(bronca, Pariz, Nacionalna biblioteka)
Foto: *B. N.*

Sprava za ždrebanje
(kleroterij, američke iskopine s atenske Agore)
Foto: Hespéria, dod. 1, 1937.

DEVETO POGLAVLJE

PRAVOSUĐE

Podrobno poznajemo samo atensko pravosuđe, dok u pogledu ostalih starogrčkih gradova-država raspolažemo oskudnim i nedovoljnim podacima. U aristokratskoj Sparti sudbeni poslovi mora da su se obavljali mnogo ekspeditivnije nego u Ateni: tako, na primjer, kada sam Tukidid potanko pripovijeda kako su spartanski državni poglavari *efori* osudili zbog veleizdaje Pauzaniju da bude živ zazidan u hram Atene *Halkiokos* (»Mjedenkuće«), kamo se bio utekao, ne veli da je bio priveden na sud.[1]

Izricanje pravde kraljevska je povlastica: u Homera i Hezioda presude (*thémistes)* donose žezlonosci, vladari i kraljevi. U Periklovoj demokratskoj Ateni ta se kraljevska vlast nalazila u rukama naroda, a časnome skupu na Areopagu prepušteni su bili tek neki slučajevi umorstava. Kao što se diči Ljubikleon u Aristofanovim *Osama:*

Pa mahom ću na početku utrke za vlast našu dokazat
Od kraljevstva nijednoga na svijetu da ona lošija nije.
Ta ima li pod nebom igdje sretnijeg i blaženijeg stvora
... od suca ...[2]

No, prije nego izložim kako su tekli sudbeni poslovi, mislim da neće biti zgorega da ukratko opišem jednu izričito atensku, doduše prije političku neko pravosudnu in-

[1] Tukidid, I, 130—134.
[2] Aristofan, *Ose*, stih 549 i dalje (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

stituciju, pomoću koje su građani mogli privremeno ukloniti iz svoje sredine nepoćudnu osobu mimo sudskog postupka, pa čak i bez formalne optužbe: to je bio takozvani *ostracizam.*

*
* *

»Ostracizam je bila tipično atenska kaznena mjera, kojom su Atenjani osuđivali na izgon sugrađanina koji bi im se zamjerio i bez nekoga određenog povoda. Bilo je dovoljno da mu ime napišu na crepićima (*óstraka*), po kojima je takva kazna i dobila ime.«[3] Ostracizam je kao sredstvo obrane od tiranije uveo Klisten, pored Solona pravi utemeljitelj atenske demokracije potkraj 6. stoljeća pr. n. e., kako bi ubuduće spriječio svaki pokušaj nekoga novog Pizistrata da se domogne vlasti. Zanimljivo je primijetiti da su prve žrtve ostracizma bili Alkibijad Stariji i Megaklo, prvi suradnik, a drugi nećak tvorca te institucije. Osuda ostracizmom imala je preventivan karakter: nije kažnjavala neko zlodjelo, nego ga je sprečavala. Suzbijala je stvarnu ili pretpostavljenu vlastoljubivost i častohlepne ili barem naizgled takve težnje. Donosila se, dakle, zbog »namjeravanoga zločina«.

O ostracizmu se glasovalo najviše jedanput godišnje, a i to samo ako je na pripremnom zasjedanju Skupštine odlučeno da se u toku godine treba održati *ostrakoforija.* Pripremno zasjedanje i, nekoliko tjedana kasnije, ukoliko je donesena odluka za njezino održavanje, *»ostrakoforijska* skupština«, održavale su se u toku šeste i sedme pritanije, to jest zimi, u posejdeonu i antesterionu, mjesecima preopterećenim blagdanima[4], kada su atički seljaci, oslobodivši se poljskih poslova, rado dolazili u grad.

Ostrakoforijska je skupština bila izvanredno zasjedanje Eklezije. Umjesto uobičajenih odbora, predsjedalo joj je devet arhonata i petsto buleuta. Nije se održavala na Pniksu ili u kazalištu, kao redovite skupštine, nego na Agori kao u najdrevnija vremena. Toga dana »Agora je bila ograđena daščanim plotom sa deset ulaza, kroz koje su građani svrstani po filama ulazili da obave glasovanje.«[5] Pronađeno je mnogo crepića koji su služili prilikom ostracizma, osobito pošto su američki arheolozi počeli vršiti iskapanja na Agori.[6] Glasovalo se tajno, no nepismeni su ipak morali zamoliti nekog susjeda da za njih napiše ime čovjeka koje su željeli izagnati putem ostracizma.[7]

Pregledavanje i uređivanje te hrpe crepića mora da je bio dug i mukotrpan posao. Prema Plutarhu, »arhonti bi najprije na onom mestu brojali svu količinu donesenih crepića, jer ako bi broj glasača bio manji od šest hiljada, suđenje crepom ne bi imalo uspeha. Zatim bi svako od onih imena odvajali za sebe, a onoga koji je od većine glasača bio zapisan gonili bi javnim proglašavanjem iz grada na deset godina, ali s time da može svoje imanje uživati.«[8]

Čovjek koji se našao na meti ostracizma imao je deset dana da se oprosti od bližnjih i da se pobrine o svome boravištu izvan Atike. Mogao je i dalje slobodno raspolagati imovinom, po čemu se ostracizam razlikovao od običnog izgona (*fygê*), uz koji je išla i zapljena dobara. Nije se smio primaknuti Ateni bliže od Eubeje i Argolide, ali je inače mogao birati i mijenjati boravište kako je htio. Događalo se da ga je Narodna skupština posebnom odlukom pozvala da se vrati i prije isteka deset godina: tako su Atenjani, osjetivši da im prijeti strahovita opasnost od Kserksovih ratnih priprema prije Salamine, objavili opću amnestiju, kako bi pred tom pogibli uspostavili neku vrstu »svetog jedinstva«. Svi koji su se u to vrijeme nalazili u izgonu na temelju ostracizma, naime: Periklov bliski rođak Megaklo, Alkibijad Stariji, Periklov otac Ksantip i Aristid, zvani »Pravedni«, vratili su se na taj način u Atenu. Zatim

[3] J. Carcopino, *L'ostracisme athénien* (Alcan, 2. izd., 1935), str. 5.

[4] Vidi gore, Osmo poglavlje, str. 214—216.

[5] Filohor, fragment 79 b.

[6] Vidi J. Carcopino, naved. djelo, slike I, II i III. Nedavno otkrivena ostraka objavljena su u časopisu *Hesperia.* Do god. 1952. poznato je ukupno 1650 *ostraka* vidi: A. E. Raubitschek, *u Actes du IIe Congrès international d'épigraphie gr. et lat.*, str. 62.

[7] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 102, Plutarhovu anegdotu u vezi s Aristidovim ostracizmom.

[8] Plutarh, *Aristid,* 7 (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.).* Prema Filohoru broj 6.000 ne odnosi se na potreban kvorum glasača, nego je kažnjenik morao imati protiv sebe najmanje 6.000 glasova. J. Carcopino se složio s Filohorom, a ne s Plutarhom. Pitanje ostaje otvoreno.

je ostracizam pogodio: pobjednika kod Salamine, Temistokla, pa Kimona, sina Miltijadova, Tukidida, sina Melesijina, neprijatelja Periklova (ne radi se o povjesničaru Tukididu) te — potkraj Peloponeskog rata — demagoga Hiperbola. Zatim se ostracizam više nije primjenjivao.

*
* *

Bitna razlika između pravosuđa u staroj Grčkoj i u današnjim civiliziranim zemljama leži u tome što, barem u Atici, nije postojalo »javno tužilaštvo«. Sudstvo nije samo po sebi uzimalo u zaštitu zakonitost, a suci su veoma rijetko pokretali postupak za gonjenje prijestupnika. U svim privatnim predmetima (*díkai*) spor je mogla pokrenuti jedino osoba koja se smatrala oštećenom, ili je to činio njezin zakoniti zastupnik (u slučaju da je oštećeni maloljetan, da je žena, naseljenik ili rob). Jedino je ona mogla nekoga pozvati na ročište ili dati iskaz pred sudom, ponekad i uz pomoć neke vrste odvjetnika, zvanog *sinegor*. Što se tiče predmeta od javnog interesa (*grafai*), kad se radilo, dakle, o nekom činu protiv države ili naroda, svaki se građanin koji je »bio voljan« (*ho bulómenos*) mogao kao član zajednice smatrati oštećenom strankom, te je imao pravo, čak i dužnost, da »pritekne u pomoć« zakonitosti, podnoseći sudu tužbeni zahtjev. Pri takvom je stanju stvari država zapravo bila primorana da potiče na potkazivanje, pa odatle i veliki broj *sikofanata*.

U slučaju materijalne štete nanesene državi kršenjem zakona o trgovini, carinama i rudnicima, pojedinci koji su pokretali sudski postupak smatrali su se »oštećenom strankom«; ako je optuženome bila dokazana krivica, dobivali su u 5. stoljeću pr. n. e. kao odštetu tri četvrtine, a u 4. stoljeću polovicu dosuđene globe. Međutim, kako bi se spriječilo da previše tužbi ne bi bilo podneseno bez osnove ili s namjerom da se nekome naudi, u privatnim sporovima obje su strane morale najprije položiti stanovitu svotu za sudske troškove (*prytaneĩa*). Prilikom javnih predmeta jedino je tužitelj morao uplatiti polog (*parástasis*). Ako je odustao od tužbe ili nije dobio barem petinu porotničkih glasova, morao je platiti globu od tisuću drahmi. U oba slučaja sudska rasprava (*agón*) vodila se samo između dviju strana: sudac istražitelj bio je zadužen samo

da sakupi iskaze, da registrira dokaze i svjedočenja koje mu podastiru parničari, te da obično predsjedava sudu. Sud se je, ma kojega god stupnja bio, sastojao od porote, koja je bez primjedbi slušala optužbu i obranu, a zatim se izjašnjavala za jednu ili za drugu. No, suci porotnici, a bilo ih je uvijek popriličan broj, ponekad su izražavali svoje osjećaje »raznim kretnjama, glasnim odobravanjem ili negodovanjem« (*thórybos*).

Suci istražitelji u većini slučajeva bili su arhonti: arhont kralj u predmetima koji su se ticali bogoštovlja ili umorstva; arhont eponim u vezi s privatnim pravom građana; polemarh za sporove u vezi s naseljenicima i strancima, a *tezmoteti* kad se radilo o povredama materijalnih interesa državane. Platon u početku *Eutifona* opisuje kako su se istoimeni vrač i Sokrat susreli pred Kraljevskim trijemom, gdje je zasjedao arhont kralj: Eutifon je došao da podnese tužbu protiv vlastitog oca, koji je u njegovim očima bio kriv što se ogriješio o »samilost«, dopustivši da jedan ubojica, inače rob, umre od gladi, dok je Sokrat bio pozvan zbog toga što ga je Melet optužio za bezbožništvo i kvarenje mladeži, za što je i bio osuđen na smrt.

U Ateni je postojala i neka vrsta policije. Njome je upravljao odbor »Jedanaestorice« ili »čuvara reda«, kojima je zadaća bila da dadu uhapsiti svakog lopova ili zločinca zatečenog na djelu. Ako je ubojica priznao zločin, dali bi ga ubiti na licu mjesta, a ako nije, onda su ga privodili na sud. Pored toga, imali su u nadležnosti i zatvore, a pokretali su i sve hitne postupke koji su zahtijevali pritvor. Intervenirali su osobito u slučaju kad bi neki građanin sam uhvatio i priveo zlikovca (*apagogê*) ili kad bi netko pozvao policijskog činovnika da dođe na mjesto gdje se nalazi zločinac i da ga uhapsi (*afégesis*), ili kad se radilo o prijavi, to jest o prokazivanju (*éndeiksis*). U nadležnosti im je bilo i izvršenje kazni: Sokratu je u zatvor donio čašu otrova jedan službenik »Jedanaestorice«.

*
* *

U Ateni je bilo mnogo sudova. Najstariji i najčasniji bio je svakako Areopag, koji je u Periklovo vrijeme bio potpuno izgubio nekadašnju političku utjecajnost, no koji je i dalje sudio o predmetima ubojstva s predumišljajem,

nanošenja po život opasnih ozljeda, paleža nastanjenih kuća i trovanja; u slučaju umorstva mogao je osuditi na smrt, a u slučaju nanošenja ozljeda s ubilačkim namjerama, na izgon i zapljenu imovine.

Suci u krivičnim predmetima, *efeti* (njih pedeset i jedan na broju), bili su raspoređeni u tri suda: *Paladion* je razmatrao slučajeve ubojstva iz nehata i poticanja na ubojstvo, te izricao kazne na privremeni izgon bez konfiskacije. *Delfinion* je bio nadležan ukoliko je arhont kralj, koji je vodio istragu, došao do zaključka da je umorstvo opravdano ili zakonito. Pred trećim sudom, u *Freatidi* na moru, sudilo se onima koji su privremenom izgonu zbog nenamjernog lišavanja života počinili novo ubojstvo, ovaj put s umišljajem. Optuženi je, opet kažnjen zabranom boravka, izlagao svoju obranu stojeći u barci pred sucima koji su sjedili na obali.

I na kraju, posebni »krvni sud«, sastavljen od arhonta kralja i plemenskih glavara, zasjedao je pred Pritanejem. Predmeti o kojima je raspravljao dokazuju da je postojao već i u najstarija vremena. »Taj je sud izricao nepoznatom ubojici kaznu u odsutnosti, a znao je osuditi i životinje ili kamene, željezne ili drvene predmete koji su bili uzrokom nečije smrti da budu odvedeni ili bačeni preko granica, kako bi se država očistila od njih.«[9]

Atenskom pravosuđu nisu posebno obilježje po kojemu se razlikovalo od sudstava drugih starogrčkih država pridavali ti »krvni sudovi«, nego narodni sud *Helijeja*, koji je bio nadležan gotovo u svemu što se nije ticalo ubojstava. Doduše, mnoge je povrede državnih interesa kažnjavalo Vijeće, dok je Skupština sama donosila presude u pogledu najtežih povreda državne sigurnosti: tako su god. 406. pr. n. e. stratezi koji su odnijeli pobjedu u boju kod Arginuskog otočja bili optuženi da nisu poduzeli posebne mjere za spašavanje mornara postradalih u nevremenu i osuđeni poslije dvije dramatične skupštinske sjednice.[10]

[9] G. Glotz, *La Cité grecque*, str. 275.
[10] Ksenofont, *Helenska povijest*, I, 7.

*
* *

Iako je Narodna skupština imala svu vlast, uključujući i pravosudnu, nije mogla dospjeti na sve, te je njezin sudbeni organ Helijeja, i sam veoma brojan, putem svojih odbora odlučivao o većini sporova. U Helijeji je mogao raditi svaki građanin s navršenih trideset godina života, jedino pod uvjetom da mu atimijom nisu bila oduzeta građanska prava. Broj *helijasta* ili *dikasta* iznosio je šest tisuća, što je bio potreban kvorum za plenarno zasjedanje Eklezije, koji je u praksi zapravo predstavljao čitav narod, a rekli smo već da je za punovažan ostracizam bilo potrebno najmanje šest tisuća glasova.

Svaki je Atenjanin, ukoliko je samo htio, imao velike izglede da barem jedanput u životu bude buleut ili pritan[11], a još veće da postane sudac, s obzirom na to da je Vijeće brojilo svega petsto članova, a u Helijeji ih je bilo preko deset puta više.

Svake su godine uz pomoć svoga tajnika devetorica arhonata izvlačila ždrijebom šest stotina imena iz svake od deset fila s kandidacione liste koju su razmjerno broju stanovnika predlagali demi. Postupak ždrebanja bio je isti kao i prilikom biranja buleuta.[12]

Razna sudska tijela Helijeje (a neka su od njih mogla sudovati i zajedno) brojila su po 501, ili 1001, 1501, pa čak i 2001 porotnika. Porote su se u većini slučajeva ipak sastojale od po 501 osobe.

Raspoređivanje helijasta na razne sudove teklo je uz nevjerojatno mnogo mjera opreza, a sve zato da zainteresirane strane ne bi mogle unaprijed znati ime nijednoga od svojih sudaca. Te potanke pripreme, kakve su se odvijale u Aristotelovo vrijeme, možemo opisati zahvaljujući otkriću i identifikaciji ostataka *kleroterija* (naprava za ždrebanje) iskopanih na Agori, koje su konačno omogućile da se shvate tri oštećena i krnja poglavlja Aristotelova *Atenskog ustava*, do toga otkrića nepotpuno objašnjena. Atenski ustav objavljen je god. 1891. na temelju jednog jedinog teksta zapisanog na papirusu. U ovom slučaju, kao i u mno-

[11] Vidi gore, Drugo poglavlje, str. 47.
[12] Vidi gore, Drugo poglavlje, str. 46.

gim sličnima, dvije su znanstvene discipline (to jest, papirologija i arheologija) uspješno nadopunile jedna drugu.[13] Na dan kada su bile zakazane rasprave pred Helijejom, helijasti su ustajali prije zore i polazili u sudište, dok su im mladi robovi osvjetljivali put.[14] Predstavnici svake pojedine file ulazili su na posebna vrata, gdje su morali pokazati svoju sudačku »iskaznicu«, to jest pločicu od mjedi ili od šimširovine (zavisno o razdoblju) s ugraviranim imenom, patronimom i demotikom, kao i jednim slovom od A do K, koje je označivalo kojem odjelu svoje file pripada dotični helijast, budući da je šest stotina helijasta svake file bilo raspoređeno na deset odjela sa po šezdeset članova. Naravno, zbog bolesti ili iz bilo kakvih drugih razloga, broj prisutnih helijasta u pojedinom odjelu bio je obično daleko manji. Ljubikleon iz *Osa,* koga je vlastiti sin zatvorio u kući, nije se mogao odazvati pozivu! Pronađeno je dosta sudačkih pločica, kao na primjer ona na kojoj piše Dionizije, sin Dionizijev iz Koile, a u gornjem uglu stoji slovo A: Dionizije je, dakle, pripadao prvom odjelu svoje file. Svatko je znao da dem Koila spada u Hipotondovu filu.

Pred svakim plemenskim ulazom nalazio se jedan od devetorice arhonata, a pred desetim tajnik tezmoteta; pomagali su im podvornici, državni robovi. Na svakoj strani ulaza stajao je jedan kleroterij, dakle po dva za svaku filu, odnosno sve skupa dvadeset. Kleroterij (»ždrebalište«) je mramorni četverougaoni stupić, kojemu je prednja strana ispresijecana vodoravnim usjecima za sudačke pločice. Ti su usjeci poredani u pet okomitih stupaca. Iznad stupaca ugravirana su na prvom kleroteriju svake file slova A-B-*Γ*-*Δ*-E, a na drugom Z-H-*Θ*-I-K. Uz brid svakoga stupa nalazio se okomit oluk ljevkasto proširenoga gornjeg dijela. Na donji otvor izlazile su kocke što su se ubacivale u lijevak, ali samo jedna po jedna, zahvaljujući nekoj vrsti brtvila ili uređaja za zatvaranje sličnoga pipi, koji se nalazio pri dnu oluka. Kuglice bi nam se činile prikladnije,

[13] Radi se o gl. 63—65 *Ustava atenskog.* Dva članka Sterlinga Dowa na koja se oslanjam izašla su u *Hesperia,* dod. I, 1937, str. 198—215: *Allotment machines,* i *Harvard Studies in Class. Philology,* 50, 1939, str. 1—34: *Aristotle, the Kleroteria and the courts.*

[14] Vidi Aristofan, *Ose,* stihovi 219, 248, i 257.

no Aristotel izrijekom veli da su se u oluk spuštale bijele ili crne brončane *kocke* (ždrebovi), slične onima za igru.

Na svakom je ulazu osim kleroterija bilo postavljeno i po deset kovčežića označenih sa prvih deset slova alfabeta. Svaki je sudac stavljao svoju pločicu u kovčežić s onim slovom koje se nalazilo i na pločici. Zatim je podvornik protresao kovčežiće, poslije čega je arhont nasumce vadio pločice. Helijast čija je pločica bila izvučena prva iz kovčežića zvao se »oglašivač« (po Majnarićevu prijevodu: »nabijač«; *op. prev.*), jer mu je zadatak bio da stavlja (odnosno »nabija«) u usjeke na kleroteriju najprije svoju pločicu, a onda i pločice svojih kolega, redom kako ih je arhont izvlačio. Desetorica tih »oglašivača«, po jedan iz svake file, ispunjavali bi odozgo nadolje okomite stupce (*kanonis*) usjeka, označene odgovarajućim slovima, sve dok sva imena prisutnih sudaca ne bi bila izvješena na kleroteriju.

Zatim je arhont izbrojio imena na onom stupcu gdje ih je bilo najmanje (to jest, u kojem je odjelu file bilo najviše izostanaka); znajući već potreban broj porotnika za rasprave zakazane za taj dan, odredio je prema njemu broj bijelih i crnih kocaka koje valja ubaciti u lijevak jednoga ili drugog kleroterija. Helijasti čija su se imena nalazila u najkraćem stupcu nisu sudjelovali u suđenju, pa su se mogli vratiti kućama. Pretpostavimo da je nekog dana trebalo obrazovati četiri porote od po petsto članova, to jest imenovati dvije tisuće helijasta, po dvjesta iz svake file, odnosno po sto na svaki kleroterij. Arhont je ubacio u lijevak dvadeset (100 : 5) bijelih kocaka. Pretpostavimo također da se u najkraćem stupcu nalazilo četrdeset i pet imena: u tom je slučaju ubacio dvadeset i pet (45 — 20) crnih kocaka. Naravno, bijele i crne kocke stavio je u lijevak zajedno, kako bi se pomiješale padajući niz oluk.

Svaka bijela ili crna kocka koja je izlazila iz naprave vrijedila je za vodoravni red od po pet pločica. Ako je prva kocka bila bijela, značilo je da toga dana vrijedi svaka prva pločica u pet stupaca (to jest, pločice petorice »oglašivača«). Imena što su se nalazila na njima odmah je zatim objavio glasnik. Ako je druga kocka bila crna, petorica helijasta čije su se pločice nalazile na drugom mjestu u stupcima bila su za taj dan otpuštena kućama. I tako redom.

Osim kleroterija i kovčežića u kojima su se nalazile pločice helijasta iz određene file, arhont je imao na raspolaganju i dvije žare, kao i onoliko kutija koliko je porota bilo potrebno. Dvije žare — po jedna uz svaki kleroterij — sadržavale su toliko žirova koliko je porotnika trebalo imenovati u pet odjela svake file. Žirovi su bili označeni slovima, od jedanaestog (Λ) pa dalje, koja su se odnosila na potrebne porote (i ta su slova bila unaprijed vučena ždrijebom). U slučaju četiri porote od po petsto članova kao što smo gore pretpostavili, svaka je žara morala sadržavati 25 žirova označenih slovom Λ, 25 slovom M, 25 slovom N i 25 slovom O. Sudac je izvlačio po jedan žir i zatim ga podizao uvis, pokazujući njegovo slovo najprije predsjedavajućem arhontu. Kad je ovaj pročitao slovo, stavio je sučevu pločicu u kutiju označenu istim slovom. Zatim je helijast pokazao žir podvorniku, a ovaj mu je kao znak suca na dužnosti dao u ruke štap određene boje, već prema poroti označenoj slovom koje nosi njegov žir, kako bi se priključio onom sudu koji mu je dodijelio žrijeb a ne nekom drugom; kad bi učinio suprotno, odala bi ga boja štapa, jer je nadvratak svake sudnice bio obojen drugačije, a sudac je morao ući u onu sudnicu koja je bila označena istom bojom kao i njegov štap i istim slovom kakvim i njegov žir.

U međuvremenu su »oglašivači« vratili sudačke pločice onima koje je ždrijeb izlučio sa sudovanja, a podvornici su u sudnice donijeli kutije s imenima članova pojedine file koji treba da u njima zasjedaju. Predali su ih onim sucima koje je ždrijeb odredio da nakon rasprave svojim kolegama vrate pločice, pomoću kojih su ovi onda mogli podići svoju sudačku odštetu *(misthós dikastikós)*, jer su suci dobivali za svaki dan sudovanja jedan do tri obola, kako u kojem razdoblju.

U šezdeset i šestoj glavi *Atenskog ustava* Aristotel nadalje podjednako podrobno tumači kako se ždrijebom određivao predsjednik svakoga suda. Vidjeli smo da je broj porotnika u sudu uvijek bio neparan (501), kako ne bi došlo do podjednakog broja glasova za i protiv, ali je postupak pomoću kleroterija davao paran broj (500), te ne znamo kako se određivao posljednji helijast. Ne znamo ni to da li je predsjednik suda imao pravo glasa. Aristotel zatim potanko objašnjava kako se birao porotnik koji se brinuo za vodu u klepsidri i onaj koji je mjerio vrijeme određeno za iskaze parničara i njihovih odvjetnika, pa oni koji su nadzirali glasovnice, kao i oni koji su, kao što smo spomenuli, na kraju isplaćivali naknadu svojim kolegama. No, mi se nećemo upuštati u sve te potankosti. Učinilo nam se zgodno da se malo više zadržimo na tome kako su suci raspoređivani po sudovima zato da bismo pokazali koliko je gotovo sitničave brige atenska demokracija posvećivala funkcioniranju sudova, a sve u nastojanju da onemogući bilo kakvu podvalu ili »hvatanje veza« stranke sa sucima u čijoj je nadležnosti bio njezin slučaj. U takvom sistemu nijedan parničar nije mogao unaprijed znati tko će zasjedati u sudu pred kojim se mora pojaviti.

Jasno, sudovi Helijeje nisu mogli zasjedati u dane kada se održavala Skupština, jer su svi helijasti bili građani, pa prema tome i skupštinari. Iz vjerskih razloga nisu zasjedali ni na blagdane, ni na dane za koje se vjerovalo da su nepovoljni. Zbog toga je pravosuđe često djelovalo prilično sporo.

Nakon svih pripremnih radnji, helijasti su napokon stigli u sudnicu koju im je odredio ždrijeb. Dobili su biljeg *(sýmbolon)*, koji je u trenutku glasovanja trebalo zamijeniti za jedan drugi, a na temelju ovoga mogli su po završetku parnice podići svoju naknadu. Posjedali su na drvene klupe prekrivene hasurama. Predsjednik suda sjedio je na povišenu mjestu (*bēma*) u dnu dvorane, a uz njega su bili tajnik ili pisar, javni glasnik i skitski strijelci, zaduženi za održavanje reda u sudnici, kao i u Skupštini. Pred njim se nalazila govornica za optužbu i obranu, pored koje su, svaki na svojoj strani, sjedili parničari. Postojao je i stol za prebrojavanje porotničkih glasova. Publika, koja je smjela prisustvovati raspravama, osim u slučaju isključenja javnosti, natiskivala se pokraj ulaza, jer ju je od sudaca odjeljivala pregrada. Čim je rasprava počela, predsjednik je dao znak da se vrata zatvore.

Na početku sudske rasprave tajnik je pročitao optužnicu i pismeni odgovor obrane, koje je već imao u spisima. Zatim je predsjednik dao riječ tužitelju, a potom tuženome. Svaki građanin upleten u sudski spor morao je govoriti osobno .Ukoliko se, međutim, smatrao nesposobnim za to, mogao je naručiti obranu ili optužnicu od nekog

stručnjaka, *eogografa*, i naučiti je napamet: mnogi Lizijini i Demostenovi pledoajei napisani su u takvim okolnostima po narudžbi nekog parničara. Sud je mogao dopustiti da parničaru pomogne, ili ga čak i zamijeni neki njegov rječitiji prijatelj, *sinegor*, koji nije odvjetnik po zanimanju i ne traži za to nikakvu plaću. Nepunoljetne Atenjane, žene, naseljenike, robove i slobodnjake zastupali su otac, muž, zakoniti skrbnik, gospodar ili izaštitnik (*prostátes*).

Osim kada bi ih, kao i Skupštinu, odgodilo neko nepovoljno atmosfersko znamenje, rasprave su se odvijale bez predaha, a morale su se završiti isti dan. Zbog toga se morala vremenski ograničiti riječ parničara, koji su, međutim, uvijek imali pravo na odgovor. U tu se svrhu upotrebljavala klepsidra, to jest vodeni sat.

Za čitavo vrijeme rasprave helijasti su samo slušali. Odmah po njezinu završetku, glasnik ih je pozvao na glasovanje. Svaki je morao postupiti po svojoj savjesti, bez ikakva vijećanja ili barem dogovaranja. U 5. stoljeću pr. n. e. svaki je sudac stavljao oblutak *(psēfos)* ili školjku u jednu od dviju žara pored kojih je prolazio, prema tome da li je smatrao da je optuženi kriv ili nevin. U 4. stoljeću smišljen je drugačiji način, sve kako bi glasovanje bilo što tajnije: Svaki je porotnik dobivao dva brončana kolutića s metalnom prečkicom po sredini; jedan je kolutić imao šuplju, a drugi punu prečkicu. Pronađen je stanovit broj takvih kolutića s natpisom »narodna glasovnica« (*psēfos demósia).* Helijasti su prolazili pored dviju žara, od kojih se računala samo prva. Držali su kolutiće sakrivajući palcem i kažiprstom krajeve prečkice, te stavljali u prvu žaru kolutić sa šupljom prečkicom kao osudu, a kolutić s punom prečkicom u znak oslobađanja od krivnje, pa zatim spuštali preostali kolutić u drugu žaru.

Kad je većinom glasova optuženi bio proglašen krivim, visinu kazne određivao mu je zakon, ili je pak dolazilo do »procjembene parnice«, što je dovodilo do novoga glasovanja. Tako je bilo u Sokratovu slučaju god. 399. godine pr. n. e. Optuženi je dobio riječ da sam kaže kakva mu se kazna čini najprimjernijom. Sokrat je izjavio kako nije svjestan da zaslužuje bilo kakvu kaznu, nego da bi mu, dapače, trebala pripasti nagrada za usluge koje je učinio Atenjanima, i predložio je da mu bude dopušteno da se

hrani u Pritaneju, kao značajnim dobrotvorima države i kao olimpionicima. Takve riječi optuženika koji je bio proglašen krivim sud je ocijenio kao drskost i osudio ga na smrt: helijasti nisu podnosili da im se bilo tko izruguje.

Kada je optuženi bio oslobođen krivnje, a njegov tužitelj sakupio ispod petine glasova, onda je ovaj bio osuđen na globu, ili čak i na atimiju, to jest na gubitak građanskih prava. To se god. 330. pr. n. e. dogodilo Eshinu kada je izgubio parnicu što ju je bio poveo protiv Ktezifonta, to jest protiv Demostena, u slučaju zlatnoga vijenca: bio je osuđen na veoma visoku globu od tisuću drahmi. Takve su mjere bile razumljive u nastojanju da se ograniči djelovanje sikofanata, koji su u svakom trenutku bili spremni da potvore svoje sugrađane. Naime, kao što smo rekli, kako nije postojalo ništa slično državnom tužilaštvu, zakon je sokolio potkazivače nagrađujući ih dijelom zaplijenjene imovine optuženoga ako je ovome bila dokazana krivica. Kazna kojoj su se pak sami izlagali u slučaju da su podnijeli lažnu prijavu bila je, sasvim logično, razmjerna toj koristi, pa su morali dobro promisliti prije nego bi poveli neki sudski postupak.

Naravno, tako osoben pravosudni sistem, u kojem su sudjelovale mase helijasta, mogao je u mnogih Atenjana razviti sklonost prema parničenju i »pravdašenju«, tako da se na Atenu doista moglo gledati kao na pravi *Dikaipolis* (»Pravdograd«). Aristofanove *Ose*, kojih se sjetio Racine na mnogim mjestima svojih *Parničara*, na podsmješljiv način upozoravaju na tu opasnost. *Ose* u prvom redu ukazuju na loše posljedice sudačke novčane naknade, ustanovljene kao odšteta za vrijeme izgubljeno na sudovanje: besposličari i neradnici hrlili su u sudove kako bi se dočepali potvrde o prisutnosti. Čini se da bi se pravda bila mogla dijeliti podjednako dobro i uz manje složen sustav, kao i s manjim brojem porotnika. No, moramo priznati da je atensko sudstvo vodio isti onaj demokratski duh koji je predao upravu nad gradom i državom u ruke čitava naroda. Vidjeli smo da je Eklezija imala svu vlast, pa tako i sudbenu, a sama je presuđivala u mnogim političkim predmetima, pogotovo kad bi na optuženičku klupu sjeli stratezi. No, nije mogla dospjeti na sve. Helijeja, kao skupštinsko tijelo sastavljeno poput Vijeća od građana svih fila, predstavljalo je, dakle, zaista sav atenski narod, pa

je i morala brojiti dovoljno članova kako bi imala doista svenarodno obilježje, koje joj je pridavalo nepovredivost, jer njezine odluke nisu trpjele priziva.

Svjedočenje robova priznavalo se u istrazi samo ako je bilo dobiveno na temelju bičevanja, stavljanja u klade, razapinjanja na kotač i slično, no takvu je postupku uvijek prethodio sudski poziv. Stranka je nudila da svoje robove dade na mučenje, ili je tražila od protivne stranke da tako učini sa svojima. Možda te muke i nisu bile suvišne okrutne, sastojeći se uglavnom »od formalnosti koju je zahtijevao sam položaj roba, jer se ovaj mogao bojati da će mu gospodar ozbiljno zamjeriti ako bude govorio od svoje volje, bez prisile«.[15] U svakom slučaju, sigurno je da mučenju nikada nije bio podvrgnut nijedan slobodan građanin, Atenjanin, naseljenik ili stranac.

*
* *

Kao što je sudski postupak bio različit ovisno o tome jesu li obje stranke ili samo jedna od njih atenski građani, naseljenici ili robovi, razlikovale su se prema tome i kazne. Imovinske kazne bile su globa, odšteta, djelomična ili potpuna zapljena dobara, dok su druge kazne bile: privremeni izgon (*fygé*), doživotno progonstvo (*aeifygía*), lišavanje građanskih prava (*atimía*), zatvor (na koji su, osim osuđenika na smrt poput Sokrata, uglavnom bili osuđivani samo ne-građani), bičevanje na kotaču[16], žigosanje usijanim željezom i klade *(ksýla)*, kazne za robove, te napokon smrtna kazna, o kojoj ćemo uskoro kazati riječ-dvije. Postojale su i religiozne ili starinske kazne na gubitak časti, kao na primjer zabrana preljubnicama da se kite i da ulaze u hram, i prokletstvo, što se izricalo protiv svetogrdnika u odsutnosti, sramotni natpis na steli, ili, napokon, lišavanje prava na pogreb.

Predsjednik suda naredio bi pisaru da sastavi presudu, a zatim ju je poslao sucima izvršiteljima, »jedanastorici«, koji su imali preko sebe tamničare i krvnika, ili *praktorima*, utjerivačima globa, ili *poletima*, koji su na dražbi

[15] Dareste, *Plaidoyers civils de Démosthène*, str. 17.

[16] Aristofan, *Mir*, stih 452.

prodavali konfisciranu imovinu i u datom slučaju tužitelju isplaćivali što mu pripada, a Ateninim rizničarima davali zakonom određenu dersetinu.

Mnogi osuđeni građani i stranci koji nisu bili u stanju platiti imovinske kazne, mogli su im izbjeći dobrovoljnim odlaskom u progonstvo: tako je učinio Eshin poslije slučaja sa zlatnim vijencem, a i sam Demosten poslije Harpalova procesa. Znamo da je i Sokrat poslije osude na smrt mogao, zahvaljujući prijateljima, izaći iz zatvora i otići u progonstvo. On je ipak popio otrov, što nije bio najokrutniji način izvršenja smrtne kazne, nego vrsta dopuštenoga samoubojstva. No, kakva je sudbina čekala u Ateni one koji su bili osuđeni na smrt?

U Eshilovim *Eumenidama* Apolon tjera iz svoga delfijskog hrama odvratni zbor Erinija, koje progone Oresta, i veli im:

> Nedóstōjne ste vi za takav jedan dom,
> već tamo vam je mjesto gdje je glavosijek,
> gdje zatiru se ljudi, gdje se ništi vid,
> i gdje dječake škope, gdje je plač i vaj
> od kamenja i kolja na kom stenje svijet,
> gdje bolna stoji piska, jauk, uzdisaj.[17]

Ne možemo pretpostaviti da Eshil misli pri tom na atensku stvarnost svoga doba, kao što je slučaj sa mnogim starogrčkim tragičkim pjesnicima: škopljenje dječaka, na primjer, istočnjački je običaj, nepoznat u staroj Grčkoj.

Kako se, međutim, izvršavala smrtna kazna u Ateni?

Godine 1915. u jednoj zajedničkoj grobnici otkrivenoj u Faleru, a koja potječe iz vremna prije klasičnog razdoblja, pronađeno je sedamnaest kostura sa željeznom karikom oko vrata i skobama oko ruku i nogu. To su vjerojatno ostaci žrtava mučenja koje su prije nego su izdahnule karikom i skobama bile pričvršćene o veliku dasku (ostaci drveta još su se držali skoba). Radi se po svoj prilici o uhvaćenim i pogubljenim gusarima.[18]

[17] Eshil, *Eumenide*, stihovi 185—190 (prijevod B. Klaića; *op. prev.*).

[18] Keramopulsovo djelo (*Ho apotympanismós*) izašlo je 1923; vidi L. Gernet, *Sur l'exécution capitale*, u *Revue des Ét. gr.*, 37, 1924, str. 261—293.

Herodot nas izvješćuje da su Atenjani god. 479. pr. n. e. »pod vodstvom Ksantipa, sina Arifronova, uhvatili satrapa u Sestu, Persijanca Artaikta, i živa ga razapeli na krst...«[19] Plutarh pripovijeda kako je Periklo, ugušivši pobunu na otoku Samu god. 439. pr. n. e., dao pribiti stanovit broj pobunjenika o stupove na miletskoj agori i ostavio ih tako deset dana: potom ih je dao zatući maljevima.[20] Aristofan nam prikazuje kako je jedan skitski stražar Mnesiloha »pribio na drvo kojim mu je sapeo vrat« i takvoga ga izložio na hridi poput Andromede.[21] Drugdje spominje »drvo sa pet rupa«, na koje će biti osuđen Kleont[22]: tih pet rupa očito odgovaraju skobama i karici koje su stezale vrat i četiri uda.

L. Gernet piše:

> Jasnu predodžbu o tome okrutnom mučenju, odnosno smaknuću, stječemo na temelju arheoloških iskopina i pisanih spomenika. Osuđenik je bio sa pet skoba pričvršćen gol za stup zabijen u zemlju. Nitko mu se nije smio približiti da mu pomogne ili olakša patnje. Čekalo se da izdahne. Taj postupak podsjeća na razapinjanje na križ, s tom razlikom što su u ovom slučaju ruke i noge bile čavlima pribijene o drvo, pa je mučenik postepeno iskrvario, što mu je prikratilo muke. Osim toga, jedan od bitnih dijelova takvoga mučila jest vratni okov, zbog kojega je tijelo dobrim dijelom svoje težine visilo o donjoj čeljusti, što je samo povećavalo bolove. Strašna je već i sama pomisao na takvu agoniju, koja je mogla potrajati više dana. Činjenica što se u Ateni primjenjivala takva vrsta smaknuća može donekle utjecati na našu predodžbu o atenskom kaznenom pravu. A treba znati da se tako postupalo kroz čitavo klasično razdoblje..., pa sve do kraja 4. stoljeća pr. n. e.[23]

Da li se to mučenje zvalo *apotimpanizam*, kako se u Ateni obično nazivalo smaknuće? Jedno se vrijeme mislilo da je tako, no ne možemo biti posve sigurni. U čemu se, dakle, sastojao *apotimpanizam?* Je li to bilo batinjanje nasmrt, ili možda odsijecanje glave? Danas još ne možemo na to odgovoriti.[24]

U svakom slučaju, mučilište i gubilište nalazilo se izvan grada pokraj sjevernoga Dugog zida, između Atene i Pireja. Jednoga dana, pripovijeda Platon, »kad je, naime, Aglajonov sin Leontije pošao od Pireja duž severnog zida spolja, primetio je da pored dželata leže leševi«.[25] To mjesto nije isto što i ponor zvan *Baratron*, bivši kamenolon zapadno od Akropole, kamo su već u najstarije doba Atenjani strmoglavljivali neke osuđenike na smrt.

Do bacanja u Baratron dolazilo je, kako se čini, samo u nekim slučajevima svetogrđa i političkih zločina. Kamenovanjem, o kojemu postoji malo potvrda, kažnjavani su također bezbožnici i izdajnici, no ponajčešće se radilo o linču kojim je ogorčena svjetina znala sama presuditi. Tako su god. 479. pr. n. e. buleuta Likida, koji je predlagao da se prihvate Mardonijevi uvjeti, na licu mjesta kamenovali njegovi kolege i ostali građani koji su se tamo zatekli.[26] Gusari i zlikovci uhvaćeni na djelu obično su bili izlagani na uspravljenoj dasci. Druge osuđenike na smrt, ukoliko im nije bilo dopušteno da u zatvoru popiju otrov, čekalo je neobjašnjeno pogubljenje apotimpanizam.

*
* *

Sigurno je da atensko pravosuđe nije bilo u svim vidovima besprijekorno, i da su mnoge Aristofanove zamjerke izrečene u *Osama* sasvim na mjestu. Treba čak poći i dalje i ustvrditi da zasade atičkog prava nisu ni čvrste, ni ujednačene; nepostojanje zakonika ostavljalo je i previše toga na volju sucima, koji u velikoj većini nisu imali nikakva pravničkog obrazovanja, a bili su, dapače, kao i svaka masa, suviše skloni da se prepuste strastima i zapretanim simpatijama ili antipatijama: dovoljno je da pročitamo nekoliko govorničkih istupa pred sudom, pa da se uvjerimo kako se *captatio benevolentiae* sastojala uglavnom

[19] Herodotova istorija VII, 33 (prijevod M. Arsenića; *op. prev.*).
[20] Plutarh, *Periklo*, 28
[21] Aristofan, *Ženska skupština u Tesmoforiju*, stihovi 930—1014.
[22] Aristofan, *Vitezovi*, stihovi 1037—1049.
[23] L. Gernet, *Revue des Et. gr.*, 37, 1924, str. 264—265

[24] Vidi Kurt Latte, *Real Enzyklopädie*, dod VII, uz riječ *Todesstrafe*, stupci 1606—1608.
[25] Platon, *Država*, IV, 439 (prijevod A. Vilhara; *op. prev.*).
[26] Herodot, IX, 5.

u kađenju pučkom samoljublju i predstavljanju parničara, kad je god to bilo moguće, kao skromna čovjeka iz naroda, prirodnog neprijatelja bogataša i moćnika. Sokratova obrana, ukoliko nam ju je, naravno, Platon vjerno prenio, mora da je aristokratskim duhom kojim je prožeta bila gotovo jedini izuzetak. Atenski pravosudni sistem poticao je, osim toga, i na doušništvo.

No, moramo povesti računa i o razvoju prava i priznati da su, nakon Drakonovih zakona. (7. stoljeće pr. n. e.), koji su već bili bolji od prijašnjih, atensko pravo i pravosuđe znatno uznapredovali. To se ogledalo ponajprije u ukidanju skupnih kazni i uzimanju u obzir osobne odgovornosti, jer se u starija vremena nije kažnjavao smrću samo ubojica, nego zajedno s njim i čitava njegova obitelj.[27] Drevno načelo talionskog prava »oko za oko, zub za zub« primjenjivalo se u Ateni Periklova doba samo u iznimnim slučajevima, budući da su, barem što se tiče punopravnih građana, kazne protiv imovine sve više zamjenjivale tjelesne kazne.

Kritičke primjedbe ne zavređuju intencije, nego praktična djelotvornost toga pravosudnog sistema. Naime, Atenjani su svim silama nastojali da budu što pravičniji, da dijele pravdu bez ikakve pristranosti i da se što je više moguće drže moralnih principa svojega doba. Svaki je helijast prije stupanja na dužnost polagao zakletvu, koju možemo otprilike rekonstruirati zahvaljujući različitim ulomcima iz starih pisaca. Glasila je, dakle, ovako: »Glasovat ću u skladu sa zakonima i odredbama koje donose Narodna skupština i Vijeće. U slučajevima koje zakonodavac nije predvidio, prihvatit ću najpravednije mišljenje, ne povodeći se ni za naklonošću ni za neprijateljstvom. Glasovat ću jedino o onome što se izlaže pred sudom. Podjednako ću pažljivo saslušati obje strane. Tako mi Zeusa, Apolona i Demetre. Budem li se držao ove zakletve, neka me prati sreća u životu, a ako je prekršim, neka sam proklet i neka je proklet moj rod!«

Uostalom, zašto »idealizirati« atensko pravosuđe, čemu između ostalih teži G. Glotz, kao i druge demokratske institucije Periklova doba? Pravosudni sistem koji je mogao osuditi jednoga Sokrata, »čoveka koji je, kao što smemo tvrditi, od svih savremenika, koje smo upoznali, bio najbolji i uopće najumniji i najpravedniji«[28], svakako nije bio savršen, pa čak ni za svoje vrijeme. Radije ćemo priznati da na području pravosuđa Atena, unatoč svim hvalevrijednim naporima, nije doprla do onog vrhunca *(akmé)*, do onoga stupnja zrelosti do kojega je uspjela usavršiti umjetnost, književnost i filozofiju. Po svoj prilici, nije posjedovala onaj pravnički dar kakav će kasnije imati Rimljani, kojima moramo priznati da su tvorci prava na kojemu počiva i naše.

[27] Vidi G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce* (Pariz, 1904), str. 406 i dalje, i *passim.*

[28] Platon, *Fedon*, LXVI (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*).

DESETO POGLAVLJE

RAT

U današnje vrijeme prevladava mišljenje da su demokratske vladavine miroljubivije od diktatura. U antici, međutim, nije bilo tako: atenska demokracija, barem što se tiče Periklova vremena, bila je vrlo ratoborna i zavojevačka.[1] Poslije Perzijskih ratova u kojima je najviše pridonijela porazu osvajača, Atena je nastojala nametnuti svoju prevlast ostaloj Grčkoj i potom je i zadržati, suzbijajući težnje prema nezavisnosti ostalih država, koje su joj nominalno bile »saveznice«, a u biti su joj bile podvrgnute, i sukobljujući se sa Spartom i njezinim peloponeskim saveznicima, koji su se suprotstavljali atenskoj prevlasti.

Kako bi stekla i sačuvala vlast nad egejskim otocima i mnogim primorskim gradovima Male Azije, te kako bi osigurala dovoz žita, koje je većinom dolazilo sa crnomorskih obala i prolazilo kroz morske tjesnace[2], Ateni je bila potrebna velika trgovačka flota i snažna ratna mornarica. Znamo da se nakon odlučnih Temistoklovih koraka prije Salaminske bitke (480. pr. n. e.)[3] atenska *talasokracija* protegla čitavim istočnim bazenom Sredozemnog mora,

[1] Vidi izvanrednu studiju Jacqueline de Romilly, *Thucydide et l'impérialisme athénien* (Les Belles Lettres, 1974) i sugestivnu knjigu Alberta Thibaudeta, *La Campagne avec Thucydide* (N. R. F., 1922).

[2] Vidi gore, Peto poglavlje, str. 150.

[3] Vidi J. Labarbe, *La loi navale de Thémistocle* (Les Belles Lettres, 1957).

sve do sloma god. 404. pr. n. e. U 4. stoljeću pr. n. e. Atena je pokušala povratiti pomorsku prevlast, koju je bila izgubila odlučne 377. godine, kada je osnovan Drugi pomorski savez.

Osim toga, kroz čitavo klasično razdoblje Ateni je bila potrebna i snažna kopnena vojska, kako bi se mogla suprotstaviti nasrtajima susjeda iz Beotije i s Peloponeza, te ih, s vremena na vrijeme, i napasti na njihovu području. Međutim, na kopnu je Atena bila uglavnom prisiljena da se brani od spartanskih i tebanskih hoplita. Kad je Izokrat, u namjeri da se napokon okonča krvavo suparništvo među Grcima, predložio da se hegemonija razdijeli na Atenu i Spartu, sasvim je prirodno što je htio da se sjedini atenska pomorska sila s lakedemonskim suhozemnim snagama.

*
* *

Snaga spartanske kopnene vojske temeljila se u prvom redu na sistemu odgoja, koji je u cjelini bio usmjeren na stjecanje vojničkih vještina, kako smo ga već opisali.[4] Između šesnaeste i dvadesete godine života mladić je postajao *iren* prve, druge, treće i četvrte godine. »*Irenstvo*« je odgovaralo atičkoj *efebiji*, s tom razlikom što je ova bila dvostruko kraća i trajala samo dvije godine.

Navršivši dvadeset godina, svaki je Spartanac ulazio u aktivnu vojnu službu, no time njegova vojna obuka još nije bila završena: »Vojna obuka Spartanaca trajala je do zrele dobi.«[5] Od dvadesete do tridesete godine života ti su mladi ratnici, bili oženjeni ili ne, i dalje živjeli zajednički sa svojim »drugovima iz šatora« i skupno se hranili, ali još nisu nimali pravo pristupa na agoru i nisu mogli ostvarivati svoja politička prava. Stanovit obiteljski život počinjao je za njih tek nakon tridesete, no ni onda nije bio potpun, jer su i dalje običavali blagovati zajednički. Tek navršivši šezdeset godina života, Spartanac je bio oslobođen od vojne obaveze i mogao je ući u *Gerusiju*, tj. Senat, ali je i dalje mnogo vremena provodio u gimnazijima

[4] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 92—96.

[5] Plutarh, *Likurg*, 24.

nadgledajući dječake kako vježbaju i irene kako savlađuju ratničke vještine. Nije, dakle, pretjerano ako kažemo da mu je cijeli život bio posvećen ratu. Spartanska vojska, kojom su zapovijedala dva kralja, često pod nadzorom efora, sastojala se u prvom redu od *hoplita*, to jest oklopnika, punopravnih građana ili *perijeka*, čiju ćemo *panopliju* (bojnu opremu) opisati nešto dalje. Ova teško naoružana pješadija bila je podijeljena na pet pukova, *morâ*, pod zapovjedništvom petorice *polemarha*, koji su pod sobom imali niže oficire, *lohage*, *pentekontarhe* i *enomotarhe*.

Jedinice spartanske vojske veoma su vješto izvodile različite pokrete, u čemu im se osobito divio Atenjanin Ksenofont, a posebno su se uvježbano iz marša u koloni razvijali u borbeni poredak: brzim su se manevrom svi vodovi prestrojili u visini čela kolone, koje se zaustavilo, a ako bi im neprijatelj prišao s leđa, svaka bi se vrsta umješno prestrojila tako da su se najbolji borci našli u prvom redu, oči u oči s neprijateljskom jedinicom.[6]

Spartanski su se hopliti već na prvi pogled razlikovali od hoplita drugih država po boji plašta i po kosi. Plaštevi su im bili grimiznocrveni, kako se, kao što su govorili, »ne bi na njima vidjela krv«, dok je, na primjer, u atenskoj vojsci jedino odjeća oficira bila ukrašena grimiznim porubima. Nosili su i dugu kosu, što se u Grčkoj Periklova doba inače smatralo veoma zastarjelim. Uoči bitke uređivali su i češljali tu grivu, koja je po svoj prilici obično bila zapuštena i neuredna: prije bitke kod Termopila jedan je konjanik, koga je Kserkso poslao u izvidnicu prema Leonidinu taboru, uspio vidjeti, prema Herodotovim riječima, »kako jedni vojnici goli izvode telesne vežbe, a drugi se češljaju.«[7]

Sparta je imala veliko povjerenje u svoje hoplite, koji su radije pogibali nego uzmicali. Imala je tek malobrojnu konjicu. U vojničkim logorima vladala je željena stega i svaki je i najmanji prekršaj bio kažnjavan batinama. Teži

[6] Ksenofont, *Država Lakedemonjana*, 11, 5—10.

[7] Herodotova istorija VII, 208. (prijevod M. Arsenića; *op. prev.*). Sigurno se radi o obredu, koji nalazimo i drugdje; isp, početak *Pjesme Debore i Baraka*, Suci, 5, 2: »Ratoborno rasuše kose borci izraelski« (prijevod A. Sovića; *op. prev.*), to jest, spremni su za bitku. Beduini još običavaju postupati na taj način.

su prekršaji za sobom povlačili smrtnu kaznu ili oduzimanje vojničkih činova, kao i gubitak građanskih prava. Jedina slaba strana Sparte u vojnom pogledu (no, koja ju je na kraju skupo stajala) bila je malobrojnost ljudi, *oligantropija*. Hopliti su bili izvanredni borci, ali gotovo da ih više nije ni bilo... Društveni sloj »jednakih«, kojemu je materijalna egzistencija ovisila o nasljednim zemljišnim posjedima (*klēroi*) što su za njih obrađivali potlačeni slojevi, bio je veoma zatvoren i iz samoživosti ograničavao svoje potomstvo, tako da je zbog gubitaka u ratovima malo-pomalo sasvim izumro. Kod Plateje god. 479. pr. n. e. bilo je pet tisuća spartanskih hoplita (uz pet tisuća perijeka i mase od trideset i pet tisuća lako naoružanih helota)[8]; jedno stoljeće kasnije, kod Leuktre god. 371, bilo je još samo sedam stotina spartanskih hoplita.[9]

No, i pored malobrojnosti, spartanski su oklopnici, zahvaljujući savršenoj obučenosti i osjećaju za čast i stegu, gotovo uvijek izlazili kao pobjednici, sve dok ih upravo kod Leuktre nisu potukli Epaminondini Tebanci.

Beoćani su oduvijek imali najbolju konjicu u Grčkoj. Njihovi hopliti nisu nosili uobičajeni okrugli, nego sa obje strane eliptično usječen štit.[10] U 4. stoljeću pr. n. e. Gorgida je osnovao slavnu tebansku »svetu četu«, elitnu jedinicu od samo trista ljudi, no koja je bila zamišljena kao »udarni odred«. Hopliti iz te čete bili su poput Spartanaca međusobno većinom povezani homoseksualnim osjećajima, što je, prema nekim tvrdnjama, samo učvršćivalo monolitnost i odvažnost te vojne formacije. Kad je mladi Tebanac stasao za vojnu službu, njegov mu je erast poklanjao bojnu opremu, panopliju.[11] Epaminonda je doskočio uvijek istoj spartanskoj taktici napadom u kosom poretku i tako savladao, doduše, malobrojne ratnike iz Sparte.

[8] Herodot, IX, 28.

[9] Ksenofont, *Helenska povijest*, VI, 4, 15.

[10] Vidi L. Lacroix, *Le bouclier, emblème des Béotiens* (*Revue belge de phil. et d'hist.*, 36, 1958, str. 5—30), i slike II—IV.

[11] Plutarh, *Razgovori o ljubavi*, 761 B. »Bit grčke pederastije leži u tome što se radi o ratničkom drugarstvu«, prema H. I. Marrou, *L'histoire de l'éducation dans l'antiquité*, str. 57. Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 119.

*
* *

Vidjeli smo da su u Ateni djetinjstvo i početak momaštva protjecali mnogo nesputanije i u drugačijim uvjetima nego u Sparti[12], ni pod kakvim teretom brige za obrazovanjem elitnih boraca. No, i mladi je Atenjanin uporno vježbao u palestri pod budnim okom pedotriba, jer je gimnastika spadala u uobičajeno stjecanje borbenih sposobnosti. Rvanje, utrkivanje, skakanje i bacanje diska razvijali su snagu i hitrinu. Što se pak tiče pete discipline petoboja, bacanja koplja, ono je već samo po sebi prava ratnička vježba. Za odrasle muškarce, koji su već prošli dobnu granicu efebije, gimnastika je također predstavljala najbolji način da »sačuvaju formu« i da vježbaju između dva pohoda. Sigurno je da je u 5. stoljeću pr. n. e. većina Atenjana razne dobi uporno vježbala i tako uvijek bila spremna na ratne napore, no u 4. stoljeću primjećujemo stanovito hlađenje prema tjelovježbi, koje uviđa i Ksenofont: »Rijetki su oni u našim državama koji se posvećuju tjelesnom vježbanju«.[13] U to su vrijeme, naime, grčki gradovi sve više počeli povjeravati svoju obranu vojnicima od zanata, stranim plaćenicima, dok su prije Peloponeskog rata grčke vojske bile sastavljene gotovo isključivo od građana.

Svaki je Atenjanin morao služiti domovini od svoje osamnaeste do pedesete godine. Između osamnaeste i dvadesete bio je *efeb* i prolazio vojnu obuku. Od dvadesete do pedesete nalazio se kao »hoplit s *kataloga* (regrutne liste)« ili konjanik pod aktivnom vojnom obavezom. Prije svakoga vojnog pohoda izvan zemlje *(ékseodos)*, mobilizirana su pojedina, koji put i sva godišta. Od pedesete do šezdesete spadao je u veterane, *prezbitate*, koji su sa efebima i naseljenicima svih godišta sačinjavali neku vrstu teritorijalne obrane atičkih granica i utvrda. U vrijeme mira veći dio vojske bio je demobiliziran, osim efeba, koji su tokom dvije godine bili potpuno zauzeti vojnom službom i zbog toga čitavo to vrijeme izuzeti od političkih dužnosti, kao i od pojavljivanja na sudu; postajali su građani čim

[12] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 96.

[13] Ksenofont, *Helenska povijest*, VI, 1, 5.

su stasali za efebiju, no politička su prava smjeli ostvarivati tek nakon te dvije godine vojnog roka.

Atenjanin je, dakle, imao četvrdesetdvogodišnju vojnu obavezu, a svaka se od tih četrdeset i dviju »klasa« zvala po nekom legendarnom heroju eponimu. Građani koji su stupili u šezdesetu godinu života bili su oslobođeni vojne obaveze i postajali *dijeteti*, javni suci raspravitelji, to jest nešto poput »mirovnih sudaca« (u našim tekstovima: »obranici« ili »obranični suci«; *op. prev.)*[14]

Kad je god. 431. pr. n. e. Atena ušla u Peloponeski rat, raspolagala je aktivnom vojnom silom od 13.000 hoplita i 1.000 konjanika, kao i teritorijalnom vojskom od 1.400 efeba (oko 700 po kontingentu), 2.500 veterana i 9.500 naseljenika, ukupno dakle oko 27.400 ljudi.[15]

Odbacivši jednu njemačku teoriju, koja je vladala i suviše dugo, možemo tvrditi da je efebija postojala već u 5. stoljeću pr. n. e. Hopliti koji su se borili kod Maratona svakako su bili prošli stanovitu vojnu obuku. Jedino se treba pitati jesu li tada svi Atenjani bili obavezni na vojni rok u efebiji, to jest, jesu li i *teti*, pripadnici najsiromašnijih slojeva, koji su služili u prvom redu kao veslači na brodovlju, bili oslobođeni te obaveze. Što se tiče 4. stoljeća pr. n. e., Aristotel podrobno opisuje tu instituciju, koja se po svoj prilici nije bila mnogo promijenila od Periklovih vremena, osim možda u ponekoj pojedinosti.

Početkom svake godine, u mjesecu hekatombeonu, atenski osamnaestogodišnjaci bili su upisivani u popis *demota*, to jest primljeni među članove očeva dema. Skupština dema provjeravala im je dob i glasovanjem odlučivala jesu li zakonito rođeni kao slobodni ljudi. Ukoliko bi netko to osporio, slučaj je bio proslijeđen sudu Helijeje, a ukoliko bi ovaj utvrdio da je posrijedi zaista prevara, mladića je država odmah prodala u roblje. Zatim su efebi izlazili na nov ispit pred Vijeće. Fizičke sposobnosti vjerojatno je kao »regrutna komisija« procjenjivala skupština dema,

[14] Aristotel, *Ustav atenski*, 53; on jasno razlikuje četrdeset dvojicu eponima iz ratničkog staleža od plemenskih.

[15] Tukidid, II, 13; vidi G. Glotz i R. Cohen, *Histoire grecque*, II, str. 223 i dalje.

ili Vijeće, ili pak, u spornim slučajevima, neki nadležni sud.[16]

Zatim su u hramu boginje Aglaure na sjevernoj strani Akropole efebi polagali, ruku ispruženih prema žrtveniku, ovakvu zakletvu:

> Kunem se da neću osramotiti sveto oružje koje nosim; da neću napustiti druga u boju; da ću se boriti za obranu svetišta i države i da potomstvu neću ostaviti okrnjenu, nego još veću i moćniju otadžbinu, koliko mi snaga dopusti uz pomoć sviju. Pokoravat ću se poglavarima, postojećim zakonima i onima koji budu pravedno uvedeni. Ako ih netko pokuša oboriti ili ukinuti, sprečavat ću ga koliko mi snaga bude dopustila i uz pomoć sviju. Štovat ću vjeru svojih predaka. Tako mi Aglaure, Hestije, Enije, Eujalija, Aresa i Atene Areje, Zeusa, Tale, Aukse, Hegemone, Herakla, Granica domovinskih, Žita, Ječma, Vinove loze, Maslina i Smokava.[17]

Nabrojena božanstva, osobito Aglaura (Rosna), Auska (Rast) i Tala (Pupanje), kao i zazivanje atičkih granica i plodova, imaju veoma naglašeno arhajsko obilježje. Ta zakletva potječe sasvim sigurno iz doba prije 5. stoljeća pr. n. e.

Efebima su rukovodili po jedan *sofronist* (nadstojnik) iz svake file, koje je birao narod na temelju izbornih lista sa po tri kandidata što su ih predlagali očevi mladića i jedan *kozmet* (ravnatelj vojnog zavoda), vrhovni poglavar svih efeba; narod je postavljao i *pedotribe* (učitelje tjelovježbe), kao i posebne učitelje oklopničkih bojnih vještina, *hoplomahije*, strijeljanja lukom i strijelom i bacanja koplja. U Aristotelovo vrijeme uvedeni su i podučavatelji u rukovanju tek izumljenim katapultom.[18] Efebi su se raspoznavali po vrlo vjerojatno crnoj hlamidi.[19]

Vojni obveznik nastupao je svoj rok dva mjeseca nakon početka građanske godine, u mjesecu boedromionu. »Kad

[16] Aristofan, *Ose*, stih 578, gdje helijast Ljubikleon kaže: »Pregledanje kad je dječaka, eh onda im kiticu smijemo gledat.«

[17] Vidi L. Robert, *Études épigr. et phil.* (E. Champion, 1938), str. 296—307.

[18] Aristotel, *Ustav atenski*, 42, 3.

[19] Vidi gore, Šesto poglavlje, str. 167—8., a za boju, P. Roussel, *Rev. des Ét. anc.*, 43, 1941, str. 163—165: *Les chlamydes noires des éphèbes athéniens.*

(sofronisti i kozmeti) prikupe efebe, najprije obiđu s njima svetinje, a potom idu u Pirej i čuvaju stražu, jedni u Munihiji, drugi na Akti ... Za hranu daje država nastojnicima (sofronistima) po jednu drahmu svakomu, a efebima svakomu po četiri obola na dan. Novce za efebe svoje file prima nastojnik, kupuje žitak za sve zajednički (jer efebi blaguju zajedno, po filama) i brine se za sve ostalo.«[20]

Možda se već u vojnoj školi vršila podjela na pješadiju i konjicu, no u to ne možemo biti posve sigurni; međutim, pouzdano znamo da se kozmet morao brinuti o tome da efebi dobro ovladaju konjaničkim umijećem i da odapinju strijele iz sedla.[21]

»Tako provode prvu godinu, a u drugoj pokažu narodu, pred skupštinom u kazalištu, svoju vještinu u ratnim vježbama i potom, primivši od države štit i koplje, obilaze zemljom kao straže i borave u stražarama.«[22] U toku druge godine efebi su služili kao *peripoli*, to jest »patroldžije« oko utvrda Eleutere, File i Ramnunta.[23]

Natpisi iz 4. stoljeća pr. n. e. omogućuju nam da stvorimo odsta vjernu sliku o životu efeba i o njihovim odnosima s mjesnim stanovništvom, osobito u Ramnuntu: »Ramnuntskim seljacima i ribarima boravak većega broja mladih ljudi osiguravao je dobru prođu poljoprivrednih proizvoda i ulova ribe. Tamošnji dem i vojna posada surađivali su vrlo tijesno ... Efebi su, doduše, imali i vojnih zadataka, no često su bili u stvari ne baš odviše disciplinirana omladina ... Ti su se mladići više bavili atletikom, tom inače neophodnom dodatnom aktivnošću vojničkog života, nego vojnim vježbama u pravom smislu. Vježbe u gimnaziju zahtijevale su velik potrošak ulja«, pa su stanovnici Ramnunta sudjelovali u troškovima oko njega tako velikodušno da su ih efebi i njihovi starješine zbog toga nagrađivali izrazima zahvalnosti i počastima (vijencima). Malo ramnuntsko kazalište također je živjelo punim životom zahvaljujući prisutnosti efeba: »Visoki službenici de-

[20] Aristotel, *Ustav atenski*, 42, 3 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

[21] A. Martin, *Les cavaliers athéniens* (Pariz, 1887), str. 327.

[22] Aristotel, *Ustav atenski*, 42, 4 (prijevod N. Majnarića; *op. prev.*).

[23] Vidi L. Robert, *Hellenica*, X, str. 283—292: *Péripolarques.*

ma i garnizonski vojni starješine pratili su s počasnih mjesta (u proedriji) predstave«, osobito komediografska natjecanja:

> Bogu Leneja veselili su se i pučani i vojnici. Ta pomalo neotesana provincijalna publika bila je sklonija lakrdijama nego istančanoj ljepoti Euripidovih tragedija... Seljaci su se u dodiru s efebima ubrzo počeli kultivirati: način života postajao im je bliži onom u gradu i stvarao nove potrebe, što se odrazilo na povijesne spomenike.[24]

*
* *

Hoplit, taj spartanski ili atenski pješak-oklopnik, koji je vladao bojištima kroz čitavo 5. stoljeće pr. n. e. i još nešto kasnije, raspolagao je bojnom opremom, panoplijom, koja se sastojala od oružja za napad i za obranu.[25]

Atički šljem (*krános*) iz 5. stoljeća lakši je nego u prethodnim razdobljima, a i perjanica mu više nije tako nezgrapno velika. Sastoji se od pustom podstavljene metalne polulopte sa zaobljenom krestom ili perjanicom i višedjelnim štitnicima za obraze, a ponekad i za nos i šiju. Obično mjedeni oklop (*thóraks*) sastavljen je od jedne prsne i jedne leđne ploče međusobno pričvršćene kopčama ili kukicama, a doseže do nešto ispod struka, tako da su bedra gotovo čitava nezaštićena. Oklop je često ukrašen rezbarijama, odnosno linijama koje naglašavaju grudne mišiće. Umjesto takva oklopa, hopliti su ponekad znali nositi i neku vrstu kožnoga ili lanenog prsluka s metalnim pločicama. Noga je bila zaštićena od koljena do gležanja mjedenim nazuvkom (*knemís*), koji je u toku 5. stoljeća pr. n. e. gotovo izašao iz uporabe. Atički je mjedeni štit (*aspís*) okrugao, za razliku od postrance eliptično usječenog beoćanskog štita, a promjer mu je oko 90 centimetara; mogao

[24] J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (de Boccard, 1954), str. 81—82.

[25] Vidi na primjer Hoplita Aristiona, J. i C. Roux, *Grèce* (Arthaud, 1957), slika 80; prizor odlaska ratnika, Ch. Dugas, *Aison*, slika 3, i slikovni materijal u P. Coussin, *Les institutions militaires et navales*, slike VII—XXI. Za starije doba zanimljivo je usporediti P. Courbin, *Bull. de Corr. Hell.*, 81, 1957, str. 322—386, slike I—III.

je biti napravljen i od nekoliko slojeva volujske kože pričvršćenih na drven ili metalan kostur i pojačan pločama od kovine. Vanjske mu je stijenka uvijek konveksna, a na sredini se nalazi ispupčenje (*omfaló*), ponekad u *apotropejske* svrhe ukrašeno glavom Gorgone, po religioznom uvjerenju zaštitnice od zle kobi, ili drugim znamenjem, *episemima*. Takav je ukras mogao biti bogato izveden, no nije bio ravan ljepoti Ahilejeva štita, koji je bio izradio sam bog Hefest. Na unutrašnjoj strani štita nalazila se isprva jedna, a kasnije dvije ručke, kroz koje je hoplit provlačio nadlakticu i šaku. Kad nije bilo bitke, kroz njih je proveden remen, pomoću kojega je ratnik mogao svoj štit nositi ovješen preko ramena. Ponekad je o štitu visjela neka vrsta pregače od, najvjerojatnije, remenja, koja je štitila borčeve noge. U klasičnom razdoblju hopliti su obično bili bosi, dok su »brončani ljudi« iz arhajskog doba nosili metalnu obuću.

Ofenzivno se oružje od Homerovih vremena manje promijenilo nego defenzivno. Za napad i dalje služe koplje i mač. Koplje (*dóry*) je udarno oružje, koje se sastoji od drvene motke duge oko dva metra s metalnim šiljkom u obliku plosnata lista ili dosta izdužene masivne piramide. Sam držak koplja obično je od jasenovine, a hvatište mu je opleteno kožnim remenom. Na donjem kraju nalazi se kao protuteža šiljku metalan naglavak, često i sam zašiljen, tako da su mogle služiti obje strane koplja. Mač (*ksífos*) nije tek obična nožina, nego oružje koje u borbi prsa u prsa zamjenjuje koplje. Hoplitski je mač imao ravno, dvosjeklo sječivo; ukupna dužina zajedno s balčakom mu je do 60 centimetara. Nosio se obješen preko ramena. Poslije Perzijskih ratova hopliti su bili naoružani još i kratkim mačem, jedva nešto dužim od bodeža.

Pod vrhovnim zapovjedništvom arhonta polemarha i stratega, atenski su se hopliti dijelili na deset jedinica, koliko je bilo fila, a svakom je zapovijedao po jedan *taksijarh*, koga je birao narod; taksijarsi su nosili ogrtač sa širokim crvenim porubom.[26] Svaki taksijarh imenovao je četovođe, *lohage*.

Atenski strateg Ifikrat uveo je u 4. stoljeću pr. n. e. čete *peltasta*, kojima je dao lakše oružje nego što su imali

[26] Vidi Aristofan, *Mir*, stihovi 303 i 1172—1173.

hopliti, no o tome znamo dosta malo. Čini se da im je štit *(pélte)* bio od pletena pruća i da nije bio okrugao, nego više polumjesečast, a da su mjesto metalnog oklopa nosili neku vrstu lanene košulje. Kako su bili mnogo pokretljiviji od hoplita, peltasti su imali velikog uspjeha na ratištima.

Peltast je bio u stvari lakše oboružani hoplit; i njegovo se ofenzivno oružje sastojalo od koplja i mača. Grčka je vojska raspolagala i lakom pješadijom bez ikakva obrambenog oružja, izuzevši ponekad lagan štit: ova se sastojala od praćkara, suličara *(akontistés)* i strijelaca, da i ne spominjemo onu neku vrstu artiljeraca, koji su od druge polovice 4. stoljeća opsluživali novoizumljen ratni stroj zvan katapult il »hitalo«. Katapult je bio konstruiran na principu uvijanja užadi ili snopova struna, koji se po prirodi nakon toga vraćaju u prvobitno, pravocrtno stanje, a odapinjao je velike strijele u gotovo ravnoj putanji.

Starovjeka praćka *(sfendóne)* sastojala se od dvije uzice ispletene od vune ili od konjske strune, pričvršćene jednim krajem o nešto poput kožnate vrećice, kamo se stavljao kamen, ili mjedeno, glineno ili olovno tane vretenasta oblika; praćkar bi sve to zajedno snažno zavrtio, zatim naglo ispustio jednu uzicu, a kamen ili tane poletjelo bi nošeno centrifugalnom silom i do dvjesta metara daleko.

Bojna sulica *(akóntion)*, vrsta kraćega koplja, bila je snabdjevena namotajem od kožnoga remena koji bi se u trenutku bacanja naglo odmotao i sulici dao rotaciju, kao što je bio slučaj s atletskim kopljem kojim su mladići vježbali u palestri.[27]

Prije Perzijskih ratova nalazimo u Ateni strijelce (*toksótai*) u skitskoj odjeći, no ovi vjerojatno nisu bili barbari, nego Atenjani odjeveni tako iz nama nepoznatih razloga, koji su konjanicima i hoplitima služili kao štitonoše, odnosno po potrebi preuzimali ulogu lake pješadije. Međutim, kod Maratona god. 490. pr. n. e. u atenskoj vojsci nije bilo ni strijelaca ni konjanika[28], nego su upravo mnogobrojni Kserksovi strijelci i konjanici prisilili Atenjane da obrazuju odgovarajuće rodove vojske. Atenski strijelci sudjelovali su u bitkama kod Salamine i kod Plateje (480.

[27] Vidi gore, Četvrto poglavlje, str. 117.

[28] Herodot, VI, 112.

i 475); u vrijeme Peloponeskog rata u tom je rodu služilo 1.600 ljudi. Strijelci su bili novačeni među najsiromašnijim građanskim slojevima. Bili su naoružani tradicionalnim, dvostruko savijenim lukom:

> Noge i ruke su im obnažene, dok im gornji dio tijela pokriva uska košulja ili kratki hiton. Katkad nose čizmice, a glavu im štiti lagan šljem ili kapa slična tračkoj. U pravilu nemaju obrambenog oružja. Tobolac sa strijelama nose na leđima.[29]

Od ovih pješadijskih, kao i od konjičkih strijelaca (*hippotoksótai*), moramo pažljivo lučiti skitske strijelce, koje je Atena prvi put kupila god. 477. pr. n. e., kada je osnovala svoj Pomorski savez. Ti robovi barbarskog podrijetla održavali su red u Ateni, osobito na sudovima, u Narodnoj skupštini i na raznim skupovima. Nisu bili vojnici, nego zapravo policajci. Nosili su hlače, *anaksiride*, sve do gležanja, a taj je odjevni predmet u Ateni bio obilježje barbarske nošnje, zatim visoku, obično šiljatu kapu, koja je pokrivala stražnji dio glave i šiju, pa luk i *gorit* (koji nije bio uobičajeni tobolac, nego korice za strijele s labavim kožnim poklopcem, koje su se nosile ovješene o pojas na lijevom boku), te napokon neveliku sablju i, ponekad, sjekiru. Bilo ih je oko tisuću. Isprva su logorovali pod šatorima usred Agore, a zatim su bili smješteni na brežuljku Areopagu, odakle su mogli nadgledati podgrađe, što im je i bio glavni zadatak.[30]

Poslije Maratona osnovana je konjička jedinica, u kojoj je najprije bilo 300, pa 600, i napokon 1.000 konjanika. Pripadnici ovoga roda regrutirali su se na poseban način iz dvaju najimućnijih slojeva (građanskih porezovnih razreda), od kojih se drugi i zvao konjanici (*hippeîs*), to jest »vitezovi«. Naime, država nije davala konje, jer je konjogojstvo bilo povlastica samo bogatih Atenjana. Mladići iz boljih obitelji »imali su već zarana prilike da jašu po livadama na Kolonu ili po gradu u ophodima. Stasavši za vojsku, odavno su već ovladali jahačkim vještinama, te su nakon dvogodišnjeg roka bili kadri služiti u konji-

[29] A. Plassart, *Les archers d'Athènes, Rev. des Ét. gr.*, 26, 1913, str. 202.

[30] A. Plassart, *ibidem*, str. 187—195.

ci«.[31] Vrhovni zapovjednik atenske konjice, *hiparh*, kojega je narod birao na jednu godinu, novačio je konjanike među mladićima koji su odslužili efebiju, no ove je moralo potvrditi Vijeće, koje je svake godine vršilo *dokimasiju*, smotru konjanika i njihovih konja. Hiparh je pod svojom komandom imao desetoricu *filarha*, koji su zapovijedali svaki po jednim eskadronom iz svake file, odnosno sa otprilike stotinu ljudi.

Atenski konjanik bio je naoružan sa dva koplja i zakrivljenom sabljom (*kopís*). Hoplitski oklop i štit nosio je samo za paradu, a mjedene nazuvke, kojima bi mogao izraniti bokove svoga konja, zamijenio je visokim kožnim čizmama. U nekim razdobljima nosio je opremu tračkih jahača: debeo vuneni ogrtač, nakoljenice i kalpak od lisičjega krzna. Jahao je na golim konjskim leđima, dok je konj na sebi imao samo ormu, bez ikakvih štitnika. No, u 4. stoljeću pr. n. e. konjička oprema postaje nešto težom, te Ksenofont preporučuje konjanicima da nose oklop učinjen po mjeri i oklopne rukavice, a da konja, osobito s trbušne strane, zaštite strunjačama.[32]

Konjanici su već samim svojim podrijetlom predstavljali stanovitu aristokraciju nasuprot oklopničkoj i lakoj pješadiji. Imali su, sasvim prirodno, onu »visinu« s koje konjanik, uzjahavši plemenitu životinju, gleda na svoga bližnjega na tlu. Ksenofont je u 4. stoljeću pr. n. e. i sam imao takav stav. Konjanici su rado oponašali Lakedemonjane i puštali dugu kosu po spartanskoj modi. Kako prekrasno djeluju na partenonskom frizu! U komediji *Vitezovi* Aristofan ih prikazuje s nesumnjivom, iako pomalo i ironičnom simpatijom, kao poštenjake privržene starinskim običajima i domoljublju, te kao prirodne dušmane demagoga Kleona.

U Atenskoj vojsci postojale su raznovrsne pomoćne službe, kao na primjer skoroteče, zvani *hemerodromi*, jer su, kako bi mogli održavati vezu ili nositi vijesti u Atenu, morali biti sposobni da trče čitav dan (*heméra*), prije nego svoju poruku predaju drugom tekliču.[33] Bilo je i vojnih

[31] G. Glotz i R. Cohen, *Histoire grecque*, II, str. 343—344.

[32] Ksenofont, *O konjaničkom umijeću*, gl. 12.

[33] Vidi H. Bengtson, *Aus der Lebengeschichte eines griechischen Distanzläufers (Symbolae Osloenses*, 32, 1956, str. 35—39).

liječnika za njegu ranjenika, kao u Agamemnonovoj vojsci pod Trojom, i vračeva, koji su, kao što ćemo vidjeti, igrali vidnu ulogu i u vojsci.

Za brzo prenošenje važnih poruka Grci se nisu služili samo skorotečama, nego i svjetlosnim znakovima preko prijenosnih stanica, koje su tvorile pravu svjetlosnu »telegrafsku mrežu«.[34]

*

* *

U Ateni je zakletva efeba i njihov obilazak hramova davao stupanju u vojnu službu vjerska obilježja. U vojskama starovjerskih država obavljali su se uoči svakog ratnog pohoda i svake ratne faze religiozni obredi.

Prije nego bi se odlučili da stupe u rat, stari su Grci molili za savjet bogove, obraćajući se, na primjer, Apolonu Pitijskom ili pak lokalnim proročištima i vidovnjacima. Kad je pala odluka da se rat povede, neprijateljstva nisu otpočinjala sve dok glasnik, osoba sa svetim punomoćima, ne bi otišao da svečano objavi rat neprijatelju. Glasnik je također u datim prilikama donosio primirbene ili mirovne prijedloge. Ratno stanje između dviju država pravno je nastajalo u trenutku kada bi došlo do prekida svakoga kontakta preko glasnika (*akeryktê*).

Prije samoga pohoda opet je valjalo pitati za mišljenje bogove, a katkad i razmotriti njihove nejasne ili proturječne odgovore. Iako je sam malo vjerovao u proroštva, i Tukidid je morao spomenuti proročanstva koja su u vrijeme Peloponeskog rata kolala Atenom, upravo zbog ogromnog utjecaja što su ih ova imala na javno mišljenje i raspoloženje.

Kad je vojska već bila spremna, nije mogla poći bilo kojega dana. Spartanci su stigli na Maraton tek poslije bitke, zato što su im vjerski razlozi zabranjivali da pođu u rat prije uštapa. Pohod na Siciliju počeo je nesretnog dana i završio se slomom: bogovi su se okrutno osvećivali za takav nemar.

[34] Vidi Eshil, *Agamemnon*, stih 8 i dalje, a osobito Tukidid, II, 94, 1.

U trenutku polaska vojske zapovjednik je prinio žrtvu i izgovorio molitve. Ako je bio pobožan poput Nikije, nije smetnuo s uma da ponese sa sobom likove atenskih božanstava i prenosivo ognjište na kojemu je gorjela vječna vatra zapaljena na gradskom ognju. Poveo je i nekoliko vračeva, jer za čitavo vrijeme pohoda nijedna se važnija odluka nije donosila bez božanskoga savjeta.

No, napokon su se dvije vojske sučelile u bojnom poretku. Na svakoj strani zapovjednik upućuje bogovima uz pomoć vračeva molitve, »zavjetujući« im svoje neprijatelje i njihova dobra. Prinosi žrtvene životinje, a vračevi nastoje razaznati znamenje iz njihove još tople utrobe. Znalo se dogoditi da se jedan od dvojice protivnika, već i kad je onaj drugi poduzeo napad, nije usudio braniti ako mu bogovi nisu poslali jasno znamenje: kod Plateje spartanski su vojnici spuštenog oružja i štitova položenih na zemlju dočekali kišu strelica, očekujući da im bogovi konačno progovore.[35]

U boju bogovi i polubogovi ne napuštaju svoje vjernike, nego se bore s njima rame uz rame. »Za bitke kod Maratona, mnogim se atenskim vojnicima, kad su bili oči u oči s Perzijancima, učinilo da vide Tezejev duh kako pod oružjem ispred njih juriša na barbare.«[36]

U drevna vremena, zarobljenici su se, kao u *Ilijadi*, hvatali samo da budu prineseni na žrtvenik, osim ako su postojali izgledi da se za zarobljenike dobije pristojna otkupnina. Još se i u klasično doba često događalo da su pobjednici nemilosrdno poklali savladane protivnike na licu mjesta, ili, što zvuči još okrutnije, nakon bitke, kada su se ovi već predali. Ranjenike su jednostavno dokrajčivali. Prilikom upada u neprijateljski grad osvajači su obično poubijali djecu, žene i starce; one koje bi poštedjeli prodavali su u roblje. Takav je zakon rata kakav posvećuje, odnosno nalaže religija.

Jedino su mrtvaci imali pravo na, ako se tako može reći, častan postupak. Pobjednik je bio dužan da pokopa svoje i da pobijeđenima, ukoliko ih je još bilo na životu, dopusti da to isto učine sa svojima poginulim.

[35] Herodot, IX, 61—62

[36] Plutarh, *Tezej*, 35.

Ubijenim i zarobljenim neprijateljima pobjednici su oduzimali oružje (kao što se već radilo u *Ilijadi*). Zatim su ga nagomilali u hrpu na bojnom polju ili poslagali na debla i tako podigli pobjedni znak, *trofej*, predmet štovanja bogovima; takav se spomenik od oružja smatrao božanskim kipom.[37] Podići trofej značilo je svima objaviti svoju pobjedu, jer je za to valjalo zagospodariti bojnim poljem. Događalo se da su poslije neodlučne bitke obje strane podigle svaka svoj pobjedni znak.

U klasično doba više se bogovima nije posvećivao čitav plijen, nego samo desetina (*dekáte*). Odatle potječu oni često suviše veličanstveni spomenici, skupine kipova ili *trezori*, koji su se bili naslagali uzduž svetih cesta panhelenskih svetišta, na primjer u Delfima, i zbog kojih se u svome grčkom rodoljublju zgražao svećenik Apolona Pitijskoga Plutarh:

> Može li čovjek gledati spomenike što sa svih strana okružuju boga, a da se ne zgrozi znajući da su dio plijena od ratnih pokolja i pljački, da je hram krcat onime što je oteto od Helena? Kako da se čovjek ne rasplače nad helenskom sudbinom kad na predivnim darovima pročita ovakve natpise: »Brazida i Akanćani zaplijenili pobijeđenim Atenjanima«, »Atenjani zaplijenili pobijeđenim Korinćanima« ili »Fokiđani oduzeli pobijeđenim Tesalcima«?[38]

Kao što su vojske pustošile neprijateljske zemlje (kuda vojska prođe, tu trava ne raste) i kao što se činilo normalnim da haraju ljetinu i sijeku drveće, pa čak i masline kojima treba tako dugo da počnu roditi kad se opet zasade, tako je nakon pobjede čitavo područje savladanog neprijatelja pripadalo pobjedniku, koji je s njim postupao kako je htio, te je mogao sve kuće sravniti sa zemljom i uništiti sav život na njoj.

Pri utanačenju mirovnog ugovora bogovi su imali, naravno, odlučujuću riječ, kao i prilikom ulaska u rat: predstavnici zaraćenih strana zazivali su ih kao jamce svečanom zakletvom, a ta se zakletva ovjekovječivala posebnim žrtvenim obredom.

[37] Vidi G. Ch. Picard, *Les trophées romains* (de Boccard, 1957), str. 13—64: *Le trophée grec*.

[38] Plutarh, *O Pitijinim proroštvima*, gl. 15.

*
* *

Vojska se prehranjivala od pljačke, no oprez je nalagao da se na pohod ponese nešto namirnica, barem za tako dugo dok se ne stupi na neprijateljsko područje. Zato je svaki mobilizirani građanin Atene morao ponijeti u torbi, odnosno u pletenoj košari, hrane za tri dana: uglavnom kruha, sira, maslina, luka i češnjaka. Zbog toga u Aristofanu »telećak vojnički«, koji »od ljuta češnja podrigom vonja«, često simbolizira oporost vojničkoga života na ratnom pohodu.[39]

U klasičnom razdoblju bitke su većinom bile srazovi četa, koje su na znak trube trčećim korakom udarale jedna na drugu u frontalnom poretku, uz pjevanje peana, kao Atenjani kod Maratona: valjalo je trčati da bi borci što kraće bili izloženi gubicima od bacačkih oružja kojim su ih zasipale neprijateljske lake čete, a i kako bi udarci koplja bili što snažniji i ubojitiji. Čak su i Lakedemonjani, koji su među svim Grcima slovili kao najuvježbaniji što se tiče bojnih manevara, obrazovali svoj poredak prije dodira s neprijateljem i nastojali ga zadržati kroz čitavu bitku, osim u krajnjoj nuždi, jer je svaka promjena taktike u toku borbe mogla biti vrlo opasna. Bitka se odlučivala pojedinačnim dvobojima, *monomahijama.* Strategija je i dalje bila dosta priprosta, barem do pojave Ifikrata i Epaminonde. Kod Spartanaca dubina bojnog poretka obično je iznosila osam redova, s tim što je svaki borac zauzimao otprilike jedan kvadratni metar prostora, osim kad bi vojskovođe zapovjedile da se redovi zbiju i da se prijeđe na borbu rame uz rame, »štitom uz štit«. U biti, ako zanemarimo bojna kola, koja u Homeru služe uglavnom za to da se na njima junaci dovezu na poprište i da ga potom što brže napuste, pješadijske bitke Periklova doba ne razlikuju se mnogo od bojeva u *Ilijadi,* pa je jasno zašto se Homer i dalje smatrao glavnim autoritetom na polju vojničke vještine.

Međutim, uvođenjem konjice poslije Maratonske bitke, starogrčki su bojevi postali donekle drugačiji. Konjica je u početku djelovala kao izvidnica i prethodnica. God. 394.

[39] Aristofan, *Mir,* stihovi 528—529.

pr. n. e. mladi Atenjanin Deksilej pao je pred Korintom zajedno sa još četiristo konjanika izvršujući veoma opasan zadatak; njegov ga nadgrobni spomenik na groblju u Keramiku prikazuje kako kopljem ubija neprijatelja kojega gazi kopitima njegov konj.[40]

Konjica je služila i u progonu i ubijanju raspršenog neprijatelja. Među pješacima, a osobito među teško naoružanim hoplitima koji bi nagnali u bijeg, jedino je hrabar čovjek poput Sokrata imao kakvu-takvu nadu u spas. Alkibijad u Platonu pripovijeda kako se filozof ponio pri porazu kod Deliona 424. pr. n. e. (Sokratu je tada bilo četrdeset i šest godina):

> Tu sam ja bio na konju, a ovaj pješak pod teškim oružjem. Pošto se vojska već rasula, povlačio se i on i s njime Lahet: i ja se namerim na njih, i čim sam ih video, odmah im doviknem da se ne boje, i kažem da ih neću ostaviti. Tu sam odista još bolje mogao da posmatram Sokrata nego kod Potideje, jer sam bio na konju; pre svega, koliko je on Laheta prevazilazio prisustvom duha; zatim, činilo se bar meni, Aristofane, da, odista kao u onome tvom stihu, i onde hodi putem kao i ovde, »i ponoseći se i bacajući oči naokolo«, mirno pogledajući i na prijatelje i na neprijatelje, tako da je svako iz daljine mogao videti da će se taj čovek, darne li ga ko, junački braniti. Zato se i povukao nepovređen, i on i njegov pratilac, jer u ratu gotovo i ne diraju u one koji se tako drže, nego progone samo one koji beže glavom bez obzira.[41]

Pošto su je god. 480. pr. n. e. zauzele i opljačkale Kserksove čete, Atena je obnovila i učvrstila svoje bedeme, u prvom redu Temistoklovim nastojanjem. U 4. stoljeću pr. n. e. vojno je građevinarstvo bilo veoma uznapredovalo, kao što se vidi po ruševinama Mesene. Razne utvrde u Atici igrale su drugorazrednu ulogu; na primjer, tvrđava Ramnunt svela se na običnu stražarnicu, sve dok ime utvrde nije opet zadobila zahvaljujući radovima otpočetim oko

[40] Vidi bareljef u G. Fougère, *Athènes,* str. 143, i natpise u M. N. Tod, *A selection of greek historical inscriptions,* II, 104 i 105.

[41] Platon, *Gozba,* XXXVI (prijevod M. N. Đurića; *op. prev.*). Stih naveden na tome mjestu je iz Aristofana (koji prisustvuje gozbi), *Oblaci,* stih 362.

412. pr. n. e., u vrijeme Dekelejskog rata; kule i bedemi pregrađivani su joj još nekoliko puta.[42]

Kako vojske iz 5. stoljeća pr. n. e. nisu raspolagale uspješnim opsadnim strojevima, povoljno smješteni i utvrđeni gradovi sa snažnom posadom lako su im odolijevali. U toku Peloponeskog rata, koji je trajao tri desetljeća, Lakedemonjani i njihovi saveznici poharali su Atiku više puta, no nisu se odvažili da napadnu Atenu i Pirej, koje su Dugi zidovi spajali u snažnu, jedinstvenu tvrđavu. Otpor odlučno branjena grada mogao se skršiti samo iznenadnim jurišem na zidine ili glađu izazvanom dugotrajnom opsadom; koji put su vrata iznutra znale otvoriti i izdajničke ruke. Da bi skratili podsjedanje i izmorili branioce žeđu, napadači su ponekad prekinuli dovod tekuće vode, što se inače smatralo neljudskim postupkom, pa ga je delfijski amfiktionski savez zabranjivao.[43]

U 4. stoljeću pr. n. e. napisao je Eneja Vojnoznanac do naših dana sačuvano djelo o obrani opkoljena grada. U njemu nalazimo podrobne i oštroumne upute o zatvaranju i čuvanju gradskih vrata, o lozinkama i znakovima, promatračnicama kakve valja postaviti, o ispadima iz utvrde (po mogućnosti noćnim), opsadnim strojevima koji su počinjali ulaziti u upotrebu, o načinu kako da se zapale napadačevi opsadni strojevi (koji su, dakle, uglavnom bili drveni), kako da se opsjedatelji spriječe da se ne uzveru uz bedeme, ukratko o svim sredstvima kojima se mogu osujetiti neprijateljski pokušaji. Eneja preporučuje da se za tamnih i olujnih noći izvan zidina privežu psi, koji će izdaleka nanjušiti uhode i prebjege, te probuditi slučajno zaspalog stražara; znamo doista da su psi bili od velike koristi u čuvanju utvrda.[44]

U doba o kojemu govorimo još se nisu pojavile makedonske falange, niti se bila razvila opsadna taktika (*poliorketikê*), zbog kojih će ratovi helenističkog razdoblja teći sasvim drugačije nego bojevi u *Ilijadi*. No, u tom pogledu 4. stoljeće pr. n. e. zapravo je ipak prijelazno razdoblje prema snažnom razvitku vještine ratovanja.

[42] Vidi J. Puilloux, *La forteresse de Rhamnonte* (de Boccard, 1954, str. 9—66).

[43] Eshin, *O poslanstvu*, 115.

[44] Aeneas Tacticus u kolekciji Loeb (1948). U vezi s ulogom pasa, vidi P. Roussel, *Revue des Ét. gr.*, 43, 1930, str. 361—371.

*

* *

Atena je bila snažna osobito na moru, jer je, kao što smo rekli, u 5. stoljeću pr. n. e. provodila neprikosnovenu talasokraciju.

Međutim, još god. 490. pr. n. e., kada se odigrala bitka kod Maratona, zapravo i nije imala pravoga brodovlja, kao što još nije imala ni konjice. Atenska pomorska sila zasluga je jednoga čovjeka, Temistokla. On je, i ne čekajući Pitijino proroštvo po kome će jedino »drveni zid« biti neranjiv, shvatio da je državi, ukoliko se želi oduprijeti eginskom brodovlju, a nadasve Kserksovoj prijetnji, potrebno mnogo ratnih brodova. On je mnoge atenske hoplite pretvorio u mornare i mornaričke pješake, pa su ga neki kasnije i napadali da je dičnim ratnicima »uzeo iz ruku koplje i štit i narod atenski vezao uz mornarsku klupu i veslo!«.[45] Okoristivši se jednim novim i bogatijim nalazištem u laurijskim rudnicima, tim podzemnim »izvorom blagostanja«[46], izborio je odluku prema kojoj su Atenjani, umjesto da među sobom podijele čist prihod — znači sto ili možda dvjesta talenata[47] — najmoćnijima među sobom posudili novac za gradnju troveslarki, *trijera*. S druge strane, započeo je zamašne radove u Pireju, koji je istisnuo neprikladnu falersku luku. Uvale Zea i Munihija preuređene su i utvrđene da služe kao arsenali. Izgradnja i svakovrsne pripreme izvedene su tako brzo da je god. 480. pr. n. e. Atena kod Salamine već raspolagala sa 147 ratnih brodova spremnih za plovidbu, kao i sa još 53, vjerojatno rezervne plovne jedinice, to jest flotom od ukupno 200 troveslarki. U toku 5. stoljeća pr. n. e. to se brodovlje još povećalo, zahvaljujući prihodima od nameta što su atenskoj državi plaćali podvrgnuti gradovi; u 5. i 4. stoljeću obično je imala 300 do 400 trijera, što je bilo sasvim dovoljno da Atena zagospodari Egejskim morem i tjesnacima.

[45] Plutarh, *Temistoklo*, 4: Platon je zajedno s drugim filozofima smatrao da je ratna mornarica propast za državu.

[46] Vidi gore, Peto poglavlje, str. 139.

[47] Vidi J. Labarbe, *La loi navale de Thémistocle* (Les Belles Lettres, 1957), str. 42.

U staro doba grčke ratne lađe bile su većinom *pentakontore*, na kojima je veslalo pedeset veslača, smještenih u jedan red (*monéres*). U 5. stoljeću pr. n. e., pa sve do rimskih vremena, uobičajeni tip ratnoga broda je trijera, sa tri reda vesala. O dimenzijama brodskoga trupa možemo suditi po dokovima iz uvale Zea: bio je dug otprilike pedeset, a širok nešto ispod sedam metara. Odnos između dužine i širine bio je, dakle, manji od jedan prema sedam, dok je kod trgovačkih, takozvanih »oblih brodova« bio veći od jedan prema četiri[48]; troveslarke su bile *dugi brodovi*.

Kostur brodskoga trupa sastojao se od kobilice i rebara. Na krmenom dijelu kobilica je bila uvijena do visine palube, a na pramčanom izdužena u kljun. Čitav je brod bio sagrađen uglavnom od jelovine, osim kobilice, koja je bila od hrastovine, kako bi mogla podnijeti tegljenje po suhu, što se u starovjekoj mornarici dosta često primjenjivalo. Spojevi oplate šuperili su se kučinom i voskom. Zatim je čitav trup bio premazan slojem smole ili voska, na kojima su se slikali amblemi; na pramcu se obično crtao par velikih očiju, koje su trebale odvraćati zlu kob kao i apotronejski episemi na hoplitskom štitu. Uzvinuta krma imala je oblik volute ili labuđeg vrata, tvoreći *aflaston*, koji je zajedno sa pramčanim kljunom služio kao trofej kada je brod bio preotet neprijatelju. Pramčani kljun ili šiljak ponekad je zajedno s očima naslikanim na trupu predstavljao glavu neke životinje, na primjer vepra.[49] Trijera je obično imala samo jedan jarbol s križnim jedrom; kad nije trebalo razapeti jedro, jarbol je bio položen prema krmi, gdje je bio pričvršćen na posebnim nosačima. U stvari, trijera je jedrila samo kada neprijatelja nije bilo na vidiku, a i tada su, ukoliko je trebalo ploviti brže, pomagala vesla. No, u borbi su je pokretali samo veslači. Kormilo se sastojalo od dva velika vesla pričvršćena na obje vanjske strane krme.

Kod čitave je trijere najnejasnije kako su djelovala tri reda veslača:

> Na sponama, odnosno poprečnim palubnim gredama nalazile su se klupe (*thrãnos*)...; drugi red veslača mogao je sjediti na samim gredama (*zygós*) i vesla proturiti kroz otvore na bokovima lađe. U potpalublju (*thálamos*) mogao se smjestiti treći red veslača. Atenska trijera imala je sto i sedamdeset veslača, to jest šezdeset i dvojicu *tranita* (po trideset jednoga na svakoj strani), pedeset i četiri *zigita* i pedeset i četiri *talamita*. Otvori za vesla bili su vjerojatno u unakrsnim redovima, isto kao i veslačke klupe.[50]

Vesla su, naravno, morala biti nejednake dužine, već prema visini pojedinog reda veslača iznad morske razine: vesla tranita, tj. »gornjaka«, koji su veslali najnapornije, bila su duga tri metra, a vesla talamita, tj. »donjaka«, svega oko metar i šezdeset centimetara. Događalo se da je svaki veslač morao donijeti svoje veslo i remen kojim ga je pričvršćivao uz škaram, kao i kožnat jastuk što ga je stavljao poda se na drveno sjedište.[51]

Uz 170 veslača, na brodu je bilo još 30 osoba, pa je s njima kompletna posada brojila 200 članova: desetak mornara, *perineja*, za opsluživanje opreme i jedra, kao i za izbacivanje vode iz kaljuže; desetak mornaričkih pješaka, *epibata*, u hoplitskoj opremi, koji su zauzimali mjesto na pramcu, a zadatak im je bio da prilikom dodira s neprijateljskim brodom odbiju napadače ili da sami skoče na njihovu palubu; tu su, napokon, *trijerarh* i njegov štab — kormilar, zatim zapovjednik veslača, *keleust*, koji im je davao takt, a pri tome mu je pomagao brodski svirač aulosa (*trieraúles*), pa onda *prorej*, potkrmar, kojemu je mjesto bilo na pramcu, intendant koji se brinuo za živež i nekoliko podoficira, nadzornika veslača.

*
* *

I sama *trijerarhija* (doslovno: zapovjedništvo nad trijerom) potječe najvjerojatnije iz Temistoklovog doba, a bila je liturgija, kao na primjer i koregija.[52] Strateg je svake godine imenovao trijerarhe iz redova onih građana

[48] O trgovačkoj mornarici vidi gore, Peto poglavlje, str. 147 i dalje.

[49] Vidi P. Coussin, *Les institutions militaires et navales*, slike XXVII do XXIX.

[50] P. Coussin, *ibidem*, str. 97—98.

[51] Tukidid, II, 39.

[52] Vidi gore, Osmo poglavlje, str. 233.

koji su bili u mogućnosti da podnesu teret visokih troškova u vezi s tom službom, a ne iz redova najvještijih pomoraca, jer, dok je država davala trup broda i po svoj prilici opremu i posadu, trijerarh je morao uložiti i mnogo svoga novca: na njemu je bilo da snosi troškove ugradnje i, prema potrebi, upotpunjenja opreme, kao i da se brine za održavanje i popravak broda u toku ratnog pohoda. On je zapovijedao brodom, no pri tome mu je pomagao kormilar, zapovijednik posade, obično iskusan pomorac vičan plovidbi.

Potkraj Peloponeskog rata građani su se toliko istrošili da pojedinac više nije mogao sam snositi troškove trijerahije. Zbog toga su se dvojica *sintrijerarha* smjela udružiti i zajednički opremati i održavati jedan brod. U takvom je slučaju svaki zapovijedao trijerom po šest mjeseci. U 4. stoljeću pr. n. e. materijalni im se položaj još više pogoršao, te se prišlo poreznom sistemu *simorija* (zadruga), kako bi se što pravičnije raspodijelili troškovi te važne javne službe.

Veslači su većinom bili Atenjani iz najsiromašnijih slojeva, teti, ponekad i naseljenici, pa u pomanjkanju ljudstva čak i robovi, kojima je bila obećana sloboda ukoliko se budu dobro držali. Za svega dvjesta trijera bilo je potrebno preko četrdeset tisuća ljudi! Dnevna plaća iznosila im je od tri obola do jedne drahme.

Polazak atenskog brodovlja iz Pireja predstavljao je veličanstven prizor, osobito kad se radilo o tako značajnom pohodu kakav je bio onaj na Siciliju, na koji se isplovilo u srpnju 415. pr. n. e.

> Sami su Atenjani i neki od saveznika, koji su se nalazili u gradu, u zoru određenog dana silazili u Pirej i ukrcavali se u lađe, da isplove. A s njima siđe tako reći i sve ostalo mnoštvo u gradu, i građani i stranci. Domaći su pratili svaki svoje: neki prijatelje, neki rođake, a neki sinove, i išli s nadom i ujedno s plačem, s jedne strane, da će osvojiti Siciliju, a s druge, da li će ih ikada više vidjet, pomišljajući na kako ih daleku plovidbu odašilju iz svoje zemlje... Ipak ih je hrabrila moć silnih priprema koje su gledali svojim očima... Brodovlje je bilo sagrađeno uz velike troškove trijerarha i grada, jer je država plaćala svakomu mornaru drahmu na dan i dala je praznih šezdeset ratnih lađa i četrdeset teretnih za oklopnike i najbolju poslugu za njih. Trijerarsi su uz plaću iz državne blagajne davali doplatak veslačima na palubi i posluzi i inače su ukrasili brodove slikarijama i skupocjeno ih uredili. Svaki se od njih vrlo mnogo trsio da mu se brod istakne što više ljepotom i brzinom plovidbe.. A kad se momčad već ukrcala u lađe i sve već bilo utovareno što se htjelo imati za plovidbu, bio je dan znak trubljom za šutnju. Običajne molitve prije polaska nisu vršili na svakom brodu, nego svi brodovi zajedno preko glasnika. Smiješaju po čitavoj vojsci u mješaonicama vino, koje su kao žrtvu izlijevali iz zlatnih i srebrnih čaša i mornari i zapovjednici. A zajedno se s njima molilo s kopna i ostalo mnoštvo građana i ako je tko drugi bio tamo sklon njima. A kada su zapjevali bojnu pjesmu i svršili žrtvovanje, zaplove i isplove najprije u jednoj crti natječući se tada sve do Egine.[53]

Na žalost, ubrzo je trijera *Salaminija*, posebno određena kao i *Paral*[54] za prenošenje službenih državnih poruka, donijela Alkibijadu, jednom od trojice vrhovnih zapovjednika brodovlja, poziv da se vrati u Atenu i da odgovara zbog optužbe za svetogrđe, te je ponosna mornarica doživjela potpun slom. U pogledu pomorske taktike, veoma su poučna poglavlja VII. knjige Tukididove, u kojima povjesničar opisuje bitke kod Sirakuze, koje su bile uzrok propasti toga veličanstvenog i mnogobrojnog brodovlja.

Pomorska strategija veoma je složeno umijeće. U njoj su glavnu riječ vodili Atenjani, kao što s druge strane u pogledu hoplitskih manevara nije bilo premca Spartancima. Cilj je bio da se bok protivničke lađe probije kljunom; u tu je svrhu valjalo najprije razbiti i okružiti neprijateljsku eskadru i izazvati u njoj metež. Jedan opasan manevar sastojao se u brzom prolasku uz sam protivnički brod; stigavši na njegovu visinu, napadač je hitro uvukao vesla, a pramcem polomio neprijateljska, te mu je na taj način osakaćena lađa postala lak plijen.

Jasno je da su tako precizni manevri u plovidbi zahtijevali dobro izvježbanu posadu. Ksenofont opisuje kako

[53] Tukidid, *Peloponeski rat*, VI, 30—32, 2 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

[54] *Paral* je donio u Atenu vijest o slomu kod rijeke Egos (Aegos Potamos), (Ksenofont, *Helenska povijest*, II, 2, 3).

je u 4. stoljeću pr. n. e. osnivač peltasta Ifikrat, koji je bio i sposoban *nauarh*, to jest mornarički vojskovođa, uvježbavao svoju posadu u toku plovidbe:

> Prije svega, ostavio je velika jedra razapeta, kao da plovi u bitku... Često je, približivši se obali gdje je mornarica ručala ili večerala, pramce brodovlja, kad je stigao blizu mjesta gdje će pristati, dao usmjeriti, prema pučini, a zatim zapovjedio da se lađe odjednom okrenu prema kopnu i da se na dati znak utrkuju sve do obale Pobjednici su kao nagradu stjecali pravo da prvi pođu potražiti pitku vodu ili da prvi jedu. Ploveći danju, vodio je brodove u čeonom redu ili u liniji.[55]

Iz toga teksta jasno razabiremo da se starogrčko brodovlje uvijek držalo obale, jer su mornari najčešće jeli na kopnu.

* * *

U Sparti su poginule borce zakapali u njihovu grimiznom plaštu, koji im je služio, dakle, i kao mrtvački pokrov, i prekrivali ih maslinovim grančicama. Grobovi su im bili obilježeni imenima, dok su grobovi ostalih Lakedemonjana ostajali bezimeni.[56]

Atenjani su poslije svakoga ratnog pothvata s poštovanjem donosili ostatke poginulih ratnika u grad i priređivali im svečan pogreb:

> Izlažu najprije kosti poginulih kroz tri dana sagradivši šator, i svatko prinosi svome što god hoće. A kad se vrši sahranjivanje, (deset) kola voze čempresove sanduke, za svaki kotar po jedan. Unutra su kosti, kojega je tko kotara bio. A jedan se odar nosi prazan pokriven za nestale, koje ne nađu, da bi ih sahranili. Sudjeluje kod pogreba tko hoće, i od građana i od stranaca, i žene rođakinje učestvuju i jauču na grobu. Polažu ih napokon na državnom groblju, koje je u najljepšem gradskom predgrađu... Kad ih pokriju zemljom, čovjek,

[55] Ksenofont, *Helenska povijest*, VI, 2, 27—30.

[56] Plutarh, *Likurg*, 27, 2—3; vidi R. Flacelière, *Revue des* Et. gr., 61, 1948, str. 403—405.

> kojega izabere grad i za kojega se čini da je vrlo razborita suda, te se ističe ugledom, govori nad njima doličan pohvalni govor.[57]

God. 431. pr. n. e. Periklo je osobno održao onaj *epitáfios lógos*, nadgrobni govor, koji nam je sačuvao Tukidid.

Na nadgrobnom spomeniku bila su uklesana imena poginulih po filama, uz veoma jednostavan natpis: »Popis Atenjana iz te i te file, poginulih u tom i tom boju...«, ali je počesto i kratka pjesma, nadgrobni *epigram*, slavila njihovo junaštvo i svijetao primjer koji su dali.[58]

Država je preuzimala brigu za ratnu siročad i izdržavala ih do efebije, kada su na svetkovini Velikih Dionizija sinovi palih ratnika u kazalištu na svečan način primali potpunu bojnu opremu:

> U trenutku kada je sve bilo spremno da otpočne prikazivanje tragedija, izašao je glasnik i predstavio sinove poginulih boraca, mladiće u punoj bojnoj opremi hoplita, i svečano proglasio: »Narod je podigao do momaštva ove mladiće, kojima su očevi slavno položili život za domovinu. Sad im narod daje ovu opremu i oružje, neka odsad stupaju vlastitim putom i neka im je sretno. Narod ih moli da zauzmu mjesta u prvom redu gledališta.«[59]

Država je pomagala i ratnim invalidima: jedan, navodno Pizistratov zakon nalagao je da im se omogući da se do kraja života hrane o državnom trošku.[60] Postojao je, međutim, i jedan drugi zakon, prema kojemu su svi osiromašjeli invalidi imali pravo na dnevnu pomoć u iznosu od dva obola[61]: bogalj za kojega se tako dirljivo zauzimao Lizija svakako nije bio žrtva rata; inače bi ovaj, u trenutku kada mu je zaprijetila opasnost da ostane bez invalidnine, na sva usta hvalio njegove ratne zasluge!

[57] Tukidid, *Peloponeski rat* (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

[58] Vidi na primjer M. N. Tod, *A selection of greek hist. inscriptions*, I, 48 i 59.

[59] Eshin, *Govor protiv Ktezifonta*, 154.

[60] Plutarh, *Solon*, 31.

[61] Aristotel, *Ustav atenski*, 49.

*
* *

Atenski hopliti kod Maratona, spartanski kod Termopila i Plateje, atenski mornari i epibati kod Salamine spasili su Grčku: bez njih bi civilizacija koju opisujemo nestala i prije punoga procvata, a Helada bi postala perzijskom satrapijom. No, poslije Perzijskih ratova Grčka je svoju borbenost i ratničko iskustvo okrenula protiv same sebe. Jedna od najkrvavijih i najkarakterističnijih epizoda Peloponeskog rata jest slučaj otočića Mela god. 416. pr. n. e. Taj dorski otočić u Egejskom moru (gdje je god. 1820. otkrivena Miloska Venera) bio je u očima Atenjana kriv što je u sukobu »velesila« želio ostati neutralan. Valja pročitati u Tukididu tragične pregovore atenskih izaslanika i melskih predstavnika, iz kojih proizlazi ezopovska pouka da »jači uvijek ima pravo«. Kako Meljani nisu htjeli popustiti, atenska je vojska opsjela Mel, i tu ostala više od godinu dana, jer se ona šaka slobodoljubivih otočana branila upravo herojski: prilikom jednog ispada Meljani su poubijali velik broj neprijatelja. Atenjani su morali poslati pojačanje i tada je svemu bio kraj, koji Tukidid opisuje u nekoliko škrtih riječi:

> Kako su ih sada žestoko opsjedali, a došlo je i do neke izdaje od njih samih, predaju se Atenjanima tako, da oni o njima odluče. Oni poubijaju sve melske mlade ljude, koje su uhvatili, a djecu i žene prodaju u roblje.[62]

Ne zaboravimo da su i Meljani bili Grci, a ne barbari.

Ovakvi i slični pokolji, kao i gubici u kopnenim i pomorskim bitkama, tako su oslabili Grčku i prorijedili muško stanovništvo da su u slijedećem stoljeću gradovi morali za svoju obranu unajmljivati sve više i više plaćenika, to jest starijih vojnika koji se nisu borili iz domoljublja kao građani, nego tek da se prehrane, da zarade svoju vojničku plaću. Već 399. pr. n. e. »deset tisuća« Grka iz *Anabaze*, među kojima je bio i Atenjanin Ksenofont, koji će kasnije opisati njihove podvige, zapravo su bili vojnici od zanata što svoj mač stavljaju u službu onome tko ih bolje plaća. Njihova povijest »jasno pokazuje kobne posljedice dugotrajnog rata, nakon kojega bivšim borcima ne preostaje ništa drugo nego da kao najamnici stupe u bilo čiju službu. Iz toga se izrodila pljačkaška i neobuzdana soldateska.«[63]

No, ubrzo ti pustolovi više nisu morali odlaziti preko mora da bi zarađivali za život u službi nekoga perzijskog vladara: u svojim međusobnim sukobima i same su ih grčke državice plaćale zlatom. Uzalud je Demosten zaklinjao sunarodnjake da se sami ukrcaju na trijere i da pođu u hoplitsku službu: njima je, međutim, bilo draže da ih od Filipa brane pretežno plaćenici, a odlučili su se da konačno pođu i sami kad je već bilo prekasno. Najbolje atenske i tebanske čete izginule su kod Heroneje god. 338. pr. n. e. pod naletom makedonskih falangi.

Tu civilizaciju koju je rat spašavao sada je rat i uništavao. Bratoubilački sukobi između Grka polako su ali sigurni iskrvili Heladu i predali je na milost i nemilost najprije makedonskim, a zatim i rimskim osvajačima.

[62] Tukidid, *Peloponeski rat*, V, 84—116 (prijevod S. Telara; *op. prev.*).

[63] G. Glotz i R. Cohen, *Histore gercque*, III, str. 42.

OPĆENITI OSVRT

Periklovo doba, koje smo na početku ove knjige proizvoljno nazvali klasičnim razdobljem petog i četvrtog stoljeća prije naše ere, zapravo je tek jedna etapa u tisućugodišnjem razvitku stare Grčki. To je doba u mnogom pogledu svakako najsjajnije i najsretnije. Međutim, nismo mogli sasvim prešutjeti Homera i arhajska vremena, ni, s druge strane, helenističku civilizaciju, koja će s Aleksandrom Velikim nadrasti svoje uske okvire i proširiti se na gotovo čitav tada poznati svijet kao konačan procvat helenske kulture. Naime, grčka civilizacija posjedovala je neka konstantna obilježja, koja se javljaju u homerska vremena i ne iščezavaju potpuno čak ni pod vladavinom Rimskoga Carstva.

Da li je Periklovo doba zaista najsjajnije i najsretnije? Nisam baš posve uvjeren da to proizlazi iz prethodnih poglavlja... Kada čovjek opisuje svakodnevni život neke zemlje u određenom razdoblju, ograničuje se uglavnom na razmatranje izvanjske, najbanalnije strane stvarnosti, koja i jest upravo »svakodnevna«. Govorili smo o atenskom podgrađu, o smrdljivim, krivudavim i noću neosvijetljenim uličicama, o više nego skromnim i u stvari ružnim kućama, no nismo gotovo uopće spomenuli po ljepoti nenadmašive građevine na Akropoli: Propileje, hram Nike Aptere, Erehtejon i Partenon, kojih ruševine i danas služe na diku Ateni. Nabrojili smo najskromnija zanimanja kojima su se bavili mali ljudi toga radišnog naroda, obdarenog nepogrešivim ukusom, a tek smo tu i tamo letimično spomenuli slikarska i kiparska remek-djela. Podrobno smo opisali kako su se helijasti raspoređivali po raznim sudištima, a nismo ništa rekli o govorničkom umijeću jednoga Lizije ili Demostena. Naveli smo neke ulomke iz starogrčkih pisaca — osobito iz Aristofana — jer su nam se činili ilustrativni za određene značajke svakodnevnoga života, a nismo se ni dotakli Pindarova pjesništva, Tukididova povjesničarskog djela, ni Platonove filozofije. Opisali smo kako su se organizirale kazališne predstave u vezi s vjerskim svetkovinama, no što smo naveli od najljepših Eshilovih, Sofoklovih i Euripidovih tragedija? Govoreći o obrazovanju i školstvu, spomenuli smo učenje računa, ali smo tek ovlaš dotakli razvoj geometrije i aritmetike u Platonovo vrijeme, a taj je razvoj u sebi nosio zasade sjajnog procvata helenističke znanosti.

Istina je da ova knjiga može poslužiti kao protuteža stanovitoj literaturi koja od Renesanse naovamo čitaocima predstavlja idealiziranu, rekli bismo sanjarsku, no zapravo nestvarnu sliku stare Grčke. Zar zaista moramo »prostodušno vjerovati«, kao što upozoravaju neki, »da je dan staroga Grka protjecao u spokojnom ritmu kakve lijepe Sofoklove drame«?[1] Moramo li »jednoglasno hvaliti primjernu urednost i zdravu jedrinu naroda koji, da po istini kažemo, nikada nije prao zube ni upotrebljavao maramice, koji je prste brisao u kosu, pljuvao po podu i masovno umirao od malarije i tuberkuloze, čak i kada nije harala glad ili kuga? Zapanjeni smo kada otkrijemo da je i tako kritičan duh kakav je bio Taine zamišljao staru Grčku kao zemlju 'božanskih ili ladanjskih' igara i natjecanja u ljepoti, gdje su skoro sve žene bile Miloske Venere...«[2]

U stvari, poznavaocu starovjeke povijesti odmah upadaju u oči podudarnost, srodnost pa čak i savršena sličnost običaja i navika različitih naroda, koji u velikoj većini nisu ni znali jedni za druge, no koji su živjeli u sličnim uvjetima zbog otprilike usporednog razvoja tehnike, načina života, pa čak u stanovitoj mjeri i intelektualnih predodžbi. Mnoge značajke svakodnevnog života koje smo naveli, kao i mnoge vjerske i druge običaje, nalazimo i u ostalih

[1] Ch. Picard, *La vie privée dans la Grèce classique*, str. 97.
[2] Ch. Picard, *ibid.*

starovjekih naroda, Perzijanaca, Mezopotamaca, Egipćana i Židova, uz, naravno, podosta jače ili slabije izraženih razlika. Ono što predstavlja tajnu, odnosno »čudo«, kao što neki vole reći, jest činjenica da se u istim materijalnim uvjetima, kakvi su u krajnjoj liniji postojali i u drugim zemljama, upravo u Grčkoj razvila intelektualno i umjetnički viša i dugotrajnija civilizacija.

Neizbježni propusti ove knjige u pogledu grčke književnosti, znanosti i umjetnosti lako se mogu nadoknaditi, jer o njima postoji mnogo izvrsnih djela. Htio bih u vezi s umjetnošću navesti jednu stranicu iz velikoga suvremenog grčkog pisca Nikosa Kazancakija, koja nadopunjuje ono što smo u Petom poglavlju govorili o obrtnicima, jer u staroj Grčkoj nije postojala kruto određena granica između obrtnika i umjetnika:

> Dobro promotrite neku skulpturu iz sjajnoga klasičnog razdoblja. Primijetit ćete da nije nepomična, da trepti skrovitim životom, da se neprimjetno miče kao krilo sokola kad šestari nebeskim visinama. Izvježbano oko primjećuje da dovršava pokret koji je prevladavao u djelima prethodnih pokoljenja, naznačujući već ujedno oblike budućega stvaralaštva. Kip živi, diše, nastavlja tradiciju i suzdržavanom smionošću prethodi sutrašnjici. Stari nisu volje skokovit razvitak. Poštovali su tradiciju, nadilazeći je samo toliko koliko su im to njezini okviri dopuštali. Kad je neki umjetnik uveo novo tehničko rješenje, zamislio nov stav ili osmjeh, svi su se poveli za njim kao da se radi o općoj svojini ... Umjetnost nije bila osobna, jer je stvaralac prije svega predstavljao svoju zemlju i svoj narod, a jedini mu je cilj bio da ovjekovječi velike trenutke društva u kojemu živi. Umjetnik i narod bili su jedno.[3]

*
* *

Taj tako trezveni, radini i na bojnom polju neustrašivi grčki narod — a nije izgubio te svoje odlike ni kasnije, kao što potvrđuju grčki oslobodilački ustanak iz 1821. i hrabro držanje za vrijeme Drugoga svjetskog rata — taj je, narod, dakle, posredstvom Rima ostavio našoj kulturi vječne tekovine — »tečevinu za uvijek« (*ktēma es aeí*), kao što bi rekao Tukidid. Međutim, sjaj drevne Helade nije zabliještio samo književnike, koji su je opisali kao raj na zemlji, nego i prave povjesničare. U naše vrijeme ne postoji više, kao u antici, samo spartanski privid[4], nego, dapače, i atenski, pa općenito i helenski.

Često imamo prilike čitati gotovo klišeizirane postavke o tome kako je Periklova Atena nenadmašen model savršene demokracije; kako je starogrčki moral Plutarhovih »heroja« i mudrih stoika daleko iznad svakoga drugog; kako su Heleni racionalistički i optimistički vjerovali samo u snagu ljudskoga uma, smatrajući da ovaj svijet za čovjeka ni u kom slučaju nije »dolina suza«. Pogledajmo, međutim, kako zapravo stoji s takvim tvrdnjama o politici, moralu i općenitom životnom stavu starih Grka.

Atenjani su ustanovili građanske slobode i demokraciju, što im ubrajamo u goleme zasluge, i uzorno ih primjenjivali, barem pod Periklom, velikanom ogromna autoriteta i snažna utjecaja. No, kako da pri tom zanemarimo mnogobrojne robove, zavojevački Periklov imperijalizam i njegovu okrutnost pri gušenju pobuna? Već je pod Periklovim rukovodstvom atenska vladavina imala mnogo loših strana, pa prebacivati svu odgovornost za njih samo na njegove nasljednike, kakav je bio Kleon, znači suditi previše pojednostavnjeno. Iako je nesumnjivo bila liberalnija od ostalih grčkih država, Atena nam se i sama često ukazuje kao bezobzirna, surova i samoživa, ukratko »totalitaristička« država: kako je samo, na primjer, teško dodjeljivala toliko žuđeni status atenskoga građanina!

Uobičajeni grčki moral u klasičnom razdoblju ne odgovara u potpunosti moralu Plutarhovih »junaka«. Doduše, »lijep i dobar« (*kalós kagathós*) Atenjanin, taj *džentlmen* plemenita roda, izjednačivao je ljepotu s vrlinom, a ružnoću s porokom, te se prirodno ustručavao od laži i niskosti: suviše se brinuo za svoj ugled (*dóksa*) i nastojao steći slavu i diku (*filotimía*). No, radilo se tu o moralu koji se temeljio na javnome mišljenju, odnosno na onome »što će reći svijet«, te samim time i nije mogao biti odviše

[3] N. Kazancaki, *Du mont Sinaï a l'île de Vénus. Carnets de voyage* (Plon, 1958), str. 205—206.

[4] To je naslov jedne knjige F. Olliera o idealizaciji Sparte.

čvrst. Platon je to dobro pokazao. Naravno, mladi ljudi koje opisuje u svojim dijalozima odreda su pošteni, simpatični i ugodni, no ništa ih (osim kad se, što je rijetkost, povode za Sokratovim učenjem) ne može spriječiti da postanu Alkibijadi ili Kalikli, tako je u njih želja da budu snažniji i moćniji od drugih potiskivala sve druge osjećaje!

Svetište Apolona Pitijskog u Delfima svakako je imalo snažan vjerski i moralni utjecaj. Ali izreke mudraca, uklesane u predvorju hrama, nisu zagovarale herojski moral »samoprijegora« i »nesebičnosti«. »Spoznaj sama sebe« (geslo kojemu je Sokrat dao nov smisao) značilo je u stvari: »Spoznaj da si samo smrtnik i ne izlaži se preuzetnošću osveti božanske *Nemeze.*« Dvije druge krilatice: »Ništa odviše« i »Ujamči se, na svoju štetu« preporučuju mjeru u svemu, a osobito izbjegavanje pretjerane, kako mi kažemo, »ljubavi prema bližnjemu«. To su svakako mudre upute, no mudrost im je upravo malograđanski uskogrudna.[5]

Jedino nam se moralni stavovi pojedinih filozofa, učenika Sokratovih, kojima su preteče pitagorovci i orfičari, čine dostojnim poštovanja: Platon je nastojao poistovetiti čovjeka s apsolutnim Dobrom, to jest s bogom, putem isposništva i poniranja u sebe[6], a Aristotel je svoj moral zasnivao na temeljnoj vrlini kakva je plemenitost[7]. No, koliko je pravih učenika zaista slijedilo te mudrace? Općenito govoreći, možemo tvrditi da se mnogoboštvo prije srozavalo u praznovjerje, nego što je podizalo moralnu razinu narodnih masa.[8] I sami misterijski kultovi, poput eleuzinskog, nisu zahtijevali od svojih vjernika da žive bogobojazno kako bi zaslužili blaženstvo besmrtnosti, koje im je, bez obzira na počinjene grijehe, zajamčivao već sam magijski obred posvećenja. Diogen se izrugivao tome kako svaki razbojnik može steći vječno blaženstvo, samo ako se uputi u misterije, za razliku od kreposnog Epami-

[5] Vidi J. Defradas, *Les thèmes de la propagande delphique*, str. 268—283.

[6] Vidi A. Diès, *Platon* (Flammarion, 1930).

[7] Vidi R. A. Gauthier, *Magnanimité, l'idéal de la grandeur dans la philosophie païenne et dans la théologie chrétienne* (J. Vrin, 1951).

[8] Vidi gore, Osmo poglavlje, str. 236.

nonde, koji će, ako se zaboravi posvetiti, vječno gacati u kaljuži pakla.

Ta »ljubav prema »životu«, kojom nam pune uši toliki autori kad pišu o staroj Grčkoj, svakako je postojala. Heleni su, poput tolikih naroda iz drugih zemalja i iz drugih vremena, voljeli život, a u prvom redu svjetlost sunca, prozračnost svoga gotovo stalno vedrog neba, koje je teško ostaviti i poći u tminu Hada. No, život su grabili bez iluzija i bezbrižnog optimizma, potpuno svjesni dobrih i loših strana ljudskoga postojanja:

> Tko god tvrdi da su stari Grci gledali na život nehajno, krivo ih sudi. Istine je sasvim drugačija. Vjerovali su, naime, da je život težak i trnovit, da su bogovi nemilosrdni, jer ljudima udjeljuju više patnje nego radosti, a da je jedino neotuđivo čovjekovo dobro što mu preostaje kada sve izgubi plemenitost kojom se uzdiže iznad zle sudbe. Čovjek jači od svoga usuda možda je posljednja riječ starogrčke mudrosti.[9]

U tom pogledu stari se Grci nisu mijenjali od *Ilijade:* u alegoriji o dvije bačve, obraćajući se zaplakanom Prijamu, Ahilej čak i ne pomišlja na nevjerojatnu, nestvarnu mogućnost da Zeus nekog čovjeka obdari samo dobrima — mnogo je već i to što je, kao i Peleju, Prijamu bog podario nekoliko godina sreće, jer mnogi kroz čitav svoj vijek poznaju samo nesreću.[10] Teognid jadikuje:

> Od sveg je najbolje stvoru zemàljskōm ne rodit se na svijet
> Niti ugledat kad žarkoga sunašca trak,
> Al 'kad se rodi, što brže otići Hadu na vrata,
> Zemljice silu svu na se nagrnut, leć.[11]

Herodot također misli da »oni koje bogovi vole umiru mladi«.[12] Zborovi u tragedijama više puta savjetuju: »Ne

[9] A. J. Festugière, *Sur une épitaphe de Simonide*, u *Vie intellectuelle*, 25. siječanj 1937, str. 302.

[10] *Ilijada*, XXIV, stih 529 i dalje. Vidi R. Flacelière, *Homère* (coll. de la Pléiade, N. R. F., 1955). Uvod, str. 47—50.

[11] Teognid, stihovi 271—274 (prijevod K. Raca; *op. prev.*).

[12] To je u stvari zaključak priče o argivskim blizancima Kleobu i Bitonu, čiji su kipovi nađeni prilikom iskapanja u Delfma; Herodot, I, 31.

zovite nijednoga čovjeka sretnim prije nego što umre, jer ne znate što mu bogovi spremaju«, a Euripid se povodi za Teognidom i tvrdi da bi valjalo plakati nad onim tko se upravo rodio i kojega čekaju tolike nedaće, a radosnim pjesmama otpratiti onoga koji je umro i tako se oslobodio muka.[13]

*
* *

Htjeli smo pokazati stare Grke, a osobito Atenjane, kakvi su bili u nedaćama, ali i na vrhuncu slave. Slava im je tolika da takav narod nije potrebno idealizirati. Da, Atenjani su nepravično otjerali u smrt Sokrata, no i sam je Sokrat bio Atenjanin, a ima li čovjeka koji bi se u čovještvu ikada mogao mjeriti sa Sokratom?

[13] Euripid, fragment 449.

IZDANJA NAŠIH PRIJEVODA IZ KOJIH SU PREUZETI CITATI U TEKSTU

ARISTOFAN (osim *Lisistrate*), *Komedije*, preveo: KOLOMAN RAC, Matica Hrvatska, Zagreb, 1947.

ARISTOFAN, *Lisistrata*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Prosvjetni sabor Hrvatske, Dramska biblioteka, 5, Zagreb, 1972 (šapirografirano).

ARISTOTEL, *Politika*, prevela: LJILJANA STANOJEVIĆ CREPAJAC, Kultura, Beograd, 1970.

ARISTOTELOV *ustav atenski*, preveo: NIKO MAJNARIĆ, JAZU, Zagreb, 1948.

Biblija, Stari i Novi zavjet, Stvarnost, Zagreb, 1968.

DEMOSTEN, *Izabrani govori*, Drugo popravljeno izdanje, preveo: STJEPAN SENC, L. Hartman, Zagreb, 1914.

ESHIL, *Agamemnon*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Dramska biblioteka Scena, Zagreb, 1965.

ESHIL, *Eumenide*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Dramska biblioteka Scena, Zagreb, 1965.

ESHIL, *Perzijanci*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Forum.

ESHIL, *Žrtva na grobu*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Dramska biblioteka Scena, Zagreb, 1965.

EURIPID, *Hipolit*, *preveo:* BRATOLJUB KLAIĆ, Forum 1—2, 1976, Zagreb, str. 199—239.

EURIPID, *Medeja*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Dramska biblioteka Scena, Zagreb, 1964.

EURIPIDOVE *drame* (*Andromaha*, *Elektra*), preceo: KOLOMAN RAC, Knjiga prva, Matica Hrvatska, Zagreb, 1920.

FISTEL DE KULANŽ (Fustel de Coulanges), *Antička država*, preveli: B. A. PROKIĆ i Ž. M. MILOSAVLJEVIĆ, Prosveta, Beograd, 1956.

HERODOTOVA *Istorija*, preveo: MILAN ARSENIĆ, Matica srpska, Novi Sad, 1959.

HEZIOD, *Poslovi i dani*, preveo: ALBERT BAZALA, pjesnički dotjerao NIKOLA MILIĆEVIĆ, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.

HOMER, *Ilijada*, preveo: TOMO MARETIĆ, Šesto (Matičino peto) izdanje, pregledao i priredio: STJEPAN IVŠIĆ, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.

HOMER, *Odiseja*, preveo: TOMO MARETIĆ, Peto (Matičino četvrto) izdanje, pregledao i priredio: STJEPAN IVŠIĆ, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.

KSENOFONT, *Anabaza*, preveo STJEPAN SENC (u *Ksenofonovi izabrani spisi*, dio drugi), Matica hrvatska, Zagreb, 1899, str. 3—184.

KSENOFONT, *Gozba*, (*Platonov i Xenophonov Symposion*), preveo: FRANJO PETRAČIĆ, Matica hrvatska, Zagreb, 1897.

KSENOFONT, *O gospodarstvu*, preveo: MARTIN KUZMIĆ (u *Ksenofonovi izabrani spisi*, dio drugi), Matica hrvatska, Zagreb, 1899, str. 298—347.

KSENOFONT, *Spomeni Sokratovi*, preveo: MARTIN KUZMIĆ (u *Ksenofonovi izabrani spisi*), Matica hrvatska, Zagreb, 1899, str. 187—293.

PINDAR, *Ode i fragmenti*, preveo: TON SMERDEL, Matica Hrvatska, Zagreb, 1952.

PLATON, *Država*, preveo: ALBIN VILHAR, Kultura, Beograd, 1969.

PLATON, *Gorgija*, preveo: ALBIN VILHAR (*Protagora, Gorgija*), Kultura, Beograd, 1968.

PLATON, *Obrana Sokratova*, preveo: BRATOLJUB KLAIĆ, Zagreb, Republika, 6, 1972.

PLATON, *Ijon — Gozba — Fedar*, preveo: DR MILOŠ N. ĐURIĆ, Kultura, Beograd, 1955.

PLATON, *Posljednji dani Sokratovi* (*Odbrana Sokratova, Kriton, Fedon*), preveo: DR MILOŠ N. ĐURIĆ, Kultura, Beograd, 1959.

PLATON, *Protagora*, preveo: KOLOMAN RAC, s izvornikom usporedio i dotjerao MILIVOJ SIRONIĆ (*Protagora*, *Sofist*), Naprijed, Zagreb, 1975.

PLATON, *Zakoni*, preveo: VELJKO GORTAN, Kultura, Zagreb, 1957.

PLUTARH, *Atinski državnici, izbor iz upotrebnih životopisa (Solon, Temistokle, Aristid, Kimon, Perikle, Alkibijad, Demosten)*, preveo: Dr MILOŠ N. ĐURIĆ, Prosveta, Beograd, 1950.

PLUTARH, *Dion — Brut*, preveo: ALBIN VILHAR, Rad, Beograd, 1964.

TEOFRAST, *Karakteri*, preveo: NIKO MAJNARIĆ, Matica Hrvatska, Zagreb, 1947.

TEOGNID (Teognis), *Elegije*, u *Antologija stare lirike grčke*, priredio KOLOMAN RAC, Matica hrvatska, Zagreb, 1916, str. 64—91.

TEOKRIT, *Sirakužanke*, preveo: STJEPAN SENC, *Primjeri iz grčke književnosti u hrvatskom prijevodu*, sastavio Stjepan Senc, Naklada hrv.-slav.-dalm. zem. vlade, Zagreb, 1894, str. 207—212.

TEOKRIT, *Vračarica*, u *Idylle*, preveo: Prof. J. V. PERIĆ, Vlastita naklada, Zadar, 1909, str. 31—40.

TUKIDID, *Peloponeski rat*, preveo: STJEPAN TELAR, Matica hrvatska, Zagreb, 1957.

ORIJENTACIONA BIBLIOGRAFIJA

Gotovo sva suvremena djela kojima sam se služio navedena su u bilješkama. Međutim, smatram korisnim da dadem poseban popis najvažnijih knjiga.

OPĆA LITERATURA

DAREMBERG, SAGLIO, POTTIER I LAFAYE, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* (Hachette).

P. LAVEDAN, *Dictionnaire illustré de la Mythologie et des Antiquités grecques et romaines* (Hachette).

PAULYS, *Real- Enzyklopädie, Neue Bearbeitung begonnen von* G. WISSOWA (Stuttgart).

A. AYMARD I J. AUBOYER, *L'Orient et la Grèce antique*, knj. I (1953) *Histoire générale des Civilisations* (Presses Universitaires de France).

K. F. HERMANN, *Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer* (3. izdanje, nadopunio H. Blümmer, Freiburg, 1882).

G .GLOTZ i R. COHEN, *Historie grecque*, knj. I, II, III (Presses Universitaires de France).

CH. PICARD, *La Vie privée dans la Grèce classique* (»Que sais-je?«, Presses Universitaires de France, 1946).

PRVO POGLAVLJE

ŽIVOTNA SREDINA: GRAD I SELO

A. JARDÉ, *La formation du Peuple grec* (La Renaissance du Livre, 1923).

Y. CHATAIGNEAU I J. SION, *Pays balkaniques*, u sv. VII *Géographie Universelle* P. Vidal de La Blanchea i L. Galloisa (A. Collin), str. 523 i dalje.

W. JUDEICH, *Topographie von Athen* (2. izdanje).

G. FOUGÈRES, *Athènes* (H. Laurens, 1912).

Y. BÉQUIGNON, *Guide Bleu de Grèce* (Hachette, 1932).

H. BENGSTON i V. MILOJČIĆ, *Grosser historicsher Weltatlas*, I. *Vorgeschichte und Altertum* (2 knj., München, 1953).

R. MARTIN, *Recherches sur l'Agora grecque* (E .de Boccard, 1951) i *L'Urbanisme dans la Grèce antique* (A. i J. Picard, 1956).

IDA THALLON HILL, *The ancient city of Athens, Its Topography and Monuments* (Methuen, London, 1953).

M. LANG i C. M. J. ELIOT, *The Athenian agora, a guide of the excavations* (Athens, 1954).

DAVID M. ROBINSON, *Excavations at Olynthus*, sv. VIII (1938) i XII (1946) (Baltimore i London).

P. LAVEDAN, *Histoire de L'Urbanisme, Antiquité* (1926).

DRUGO POGLAVLJE

STANOVNIŠTVO: GRAĐANI, NASELJENICI, ROBOVI

G. GLOTZ, *La Cité grecque* (La Renaissance du Livre, 1928).

M. CLERC, *Les Méthèques athéniens* (1893).

H. WALLON, *Histoire de l'Esclavage dans l'Antiquité*, knj. I. 2. izd. (1879).

TREĆE POGLAVLJE

ŽENE, BRAK, OBITELJ

P. ROUSSEL, *La Famille athénienne*, u *Lettres d'Humanité*, 9, 1950, str. 5—59.

L. MOULINIER, *Le Pur et l'Impur dans la pensée des Grecs, d'Homére à Aristote* (Klincksieck, 1952).

L. BEAUCHET, *Histoire du Droit privé de la République athénienne*, I, *Le droit de famille* (Paris, 1897).

ČETVRTO POGLAVLJE

DJECA I ODGOJ

P. ROUSSEL, *Sparte* (E. de Boccard, 1939).

P. GIRARD, *L'Education athénienne au Ve et IVe siècle avant Jésus-Christ* (Hachette, 1899).

W. JÄGER, *Paideia, die Formung der griechischen Menschen* (Berlin, 1936).

H. I. MARROU, *Histoire de l'Education dans l'Antiquité* (Seuil, 1948).

F. BUFFIÈRE, *Les Mythes d'Homère et la Pensée greqcue* (Les Belles Lettres, 1956).

PETO POGLAVLJE

RAD I ZVANJA

G. GLOTZ, *Le Travail dans la Grèce ancienne* (F. Alcan, 1920).

P. CLOCHÉ *Les Classes, Les Métiers, le Trafic* (Les Belles Lettres, 1931).

H. BLÜMNER, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern* (2. izd., 1912).

E. CAVAIGNAC, *L'Economie grecque* (Plon, 1951).

V. EHRENBERG, *L'Atene di Aristofane* (Firenca, 1957; prijevod *The people of Aristophanes*, Oxford, 1951).

L. BOURGEY, *Observation et Expérience chez les médecins de la collection hippocratique* (Pariz, 1953).

E. ARDAILLON, *Les Mines du Laurion dans l'Antiquité* (Paris, 1897).

S. LAUFFER, *Die Bergwerksklaven von Laureion* (2 knj., 1955. i 1956, Mainz).

E. BABELON, *Les Monnaies grecques* (Payot, 1921).

CH. DUGAS, *La Céramique grecque* (Payot, 1924).

ŠESTO POGLAVLJE

UREDNOST I ODIJEVANJE

L. HEUZEY, *Histoire du Costume antique d'après les études sur le modèle vivant* (Pariz, 1922).

M. BIEBER, *Griechische Kleidung* (1928) i *Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht* (Berlin, 1954).

J. CHARBONNEAUX, *La Sculpture grecque classique* (2 knj., Cluny, Pariz, 1943—1945).

CH. DUGAS, *Aison et la Peinture céramique à Athènes à l'époque de Périclès* (H. Laurens, 1930).

E. POTTIER, *Diphilos et les Modeleurs de terres cuites grecques* (H. Laurens, 1909).

SEDMO POGLAVLJE

PREHRANA — IGRE I ZABAVE

P. GUILLON, *La Béotie antique* (Les Belles Lettres, 1948).

G. SITTL, *Die Gebärden der Griechen und Römer* (Leipzig, 1890).

H. JEANMAIRE, *Dionysos* (Payot, 1951).

A. DELATTE, *Le Cycéon* (Les Belles Lettres, 1955).

OSMO POGLAVLJE

VJERSKI ŽIVOT — KAZALIŠTE

L. GERNET i A. BOULANGER, *Le Génie grec dans la religion* (La Renaissance du Livre, 1932).

A. J. FESTUGIÈRE, *Le Religion* grecque, u L'Histoire générale des Religions, Grèce-Rome (A. Quillet, 1944).

MARTIN P. NILSSON, *La Religion populaire dans la Grèce antique* (Plon, 1954) i *Les Croyances religieuses de la Grèce antique* (Payot, 1955).

L. DEUBNER, *Attische Feste* (Berlin, 1932).

M. DELCOURT, *L'Oracle de Delphes* (Payot, 1955) i *Hephaistos ou la légende du magicien* (Liège, 1957).

J. HATZFELD, *Alcibiade* (Presses Universitaires de France, 2. izd., 1951).

M. BRILLANT, *Les Mystères d'Eleusis* (La Renaissance du Livre, 1920).

L. MOULINER, *Orphée et l'Orphisme à l'époque classique* (Les Belles Lettres, 1955).

R. AMANDRY, *La Mantique apollinienne à Delphes* (E. de Boccard, 1950).

H. W. PARKE i D. E. W. WORMEL, *The Delphic oracle* (2 knj., Oxford, 1956).

J DEFRADAS, *Les Thèmes de la Propagande delphique* (Klincksieck, 1954).

O. NAVARRE, *Le Théâtre grec* (Payot, 1925).

BOUCHÉ-LECLERCQ, *Histoire de la Divination dans l'Antiquité* (Leroux, 4 sv., 1879—1882).

DEVETO POGLAVLJE

PRAVOSUĐE

J CARCOPINO, *L'Ostracisme athénien* (F. Alcan, 2. izd., 1935).

KERAMOPULOS, *Ho apotympanismós* (Atena, 1923).

G. GLOTZ, *La Solidarité de la Famille dans le droit criminel en Grèce* (Pariz, 1904).

DESETO POGLAVLJE

RAT

KROMAYER-VEITH itd., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* (München, 1928).

P. COUISSIN, *La Vie publique et privée des anciens Grecs: les Institutions militaires et navales* (Les Belles Lettres, 1957).

A. MARTIN, *Les Cavaliers athéniens* (Thorin, 1887).

J. LABARRE, *La loi navale de Thémistocle* (Les Belles Lettres, 1957).

Napomena prevodioca

Vidi također i: KOLOMAN RAC, *Život starih Grka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1902.

INDEKS PONAŠENIH I TRANSLITERIRANIH GRČKIH RIJEČI I IZRAZA

SADRŽAJ